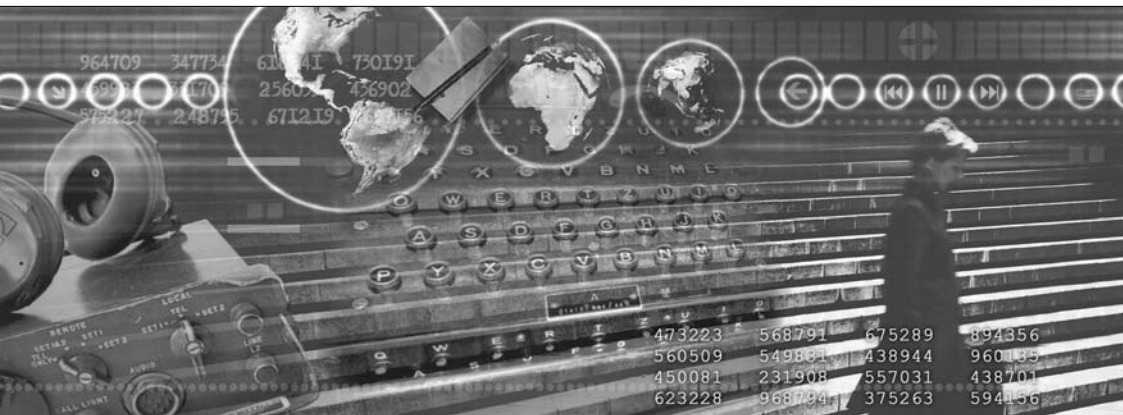

Олександр СКРИПНИК

УКРАЇНСЬКИЙ СЛІД У РОЗВІДЦІ

Олександр СКРИПНИК

УКРАЇНСЬКИЙ СЛІД У РОЗВІДЦІ

ББК 63.3(УКР)61-8
УДК 947.764(092)
С45

Для ілюстрацій використано фотознімки з архівів
Служби зовнішньої розвідки України,
Служби зовнішньої розвідки Російської Федерації,
Служби безпеки України, сімейних архівів
розвідників Святогорова, Хілька, Бейма, Діденко,
М'якушка, Березняка, а також Миколи Молдаванова,
Василя Виноградного, Миколи Степанова,
Олега Маркевича, Валерія Соловйова, Михайла Марківа.

Скрипник, Олександр Васильович.

С45 Український слід у розвідці / Олександр
Скрипник. — К. : Ярославів Вал, 2009. — 319 с. : іл.

ISBN 978-966-2151-20-6.

Герої художньо-документальних нарисів — люди незвичайної долі й унікальної професії. Вони — розвідники. А ще їх усіх об'єднує місце народження — Україна. Камергер польського короля, генерал французької армії, рятівники Відня від турецької облоги і Кракова від цілковитого зруйнування гітлерівськими військами, прототипи головних дійових осіб у кінофільмах «Щит і меч», «Салют, Маріє!», «Майор «Вихор», художник зі світовим ім'ям та інші персонажі книги — всі вони у різні часи виконували важливі розвідувальні завдання за кордоном і залишили вагомий слід у розвідці.

ББК 63.3(УКР)61-8
УДК 947.764(092)

© О. В. Скрипник, 2009
© Художнє оформлення. І. В. Женченко, 2009
© Видавництво «Ярославів Вал», 2009

КОРІННЯ Й КРОНА

(Замість передмови)

У нашому житті часто трапляються випадки, коли люди намагаються відшукати у своєму родоводі видатних представників, знайти інформацію про визначні події, віхи, пов'язані із життям знаних попередників. І спадкоємці, яким не байдужа доля свого родоводу, прагнуть гідно зберігати та примножувати пам'ять про своїх визначних попередників. На цьому мабуть і тримаються родинні зв'язки, національні традиції та й взагалі увесь рід людський. Погодьтеся, крилатий вислів — «хто не знає свого минулого, той не має майбутнього» — містить у собі глибинний підтекст. Він має відношення як до самої людини, так і до всієї людської спільноти.

Але незавжди буває легко відшукати своє коріння і розібратися в його хитросплетіннях. Ще важче це зробити, коли мова йде про представників такої утаємниченої професії, як розвідка. І взагалі, надзвичайно складно малювати генеалогічне дерево самої розвідки. Які фарби при цьому вибрати, як зобразити коріння і крону, скільки дати світла і скільки лишити тіні?

Мова йтиме про українську розвідку, вірніше про її яскравих представників, окремі з яких стали досить відомими, і не тільки в своєму професійному середовищі. Прочитавши цю фразу, хтось, намагаючись згадати бодай кількох із цієї когорти, скептично посміхнеться, а хтось серйозно зацікавиться. І перші, і другі знайдуть на сторінках книги чимало нових фактів для роздумів і переосмислення своїх уявлень.

Дійсно, ще якихось п'ять-десять років тому про українську розвідку як самостійного гравця рідко говорили. А намагання написати про когось з українських розвідників, розкрити нове ім'я з таємних архівів так і залишалися лише

ISBN 978-966-2151-20-6

добрими намірами. І навіть до самого вислову «український розвідник» ставлення було різним. Десятиліттями воно поглиналося поняттям «радянський розвідник», і цьому були свої закономірні пояснення. Це при тому, що результати роботи управління розвідки в системі держбезпеки радянської України на загальному тлі були досить вагомими, а добути матеріали успішно реалізовувалися, у тому числі й на підприємствах потужного оборонно-промислового комплексу республіки. Поглянути ж за інші часові рамки — не радянські — у період існування СРСР взагалі мало хто наважувався, не кажучи вже про спроби позитивно відтворити представника розвідки українських еміграційних структур. Тому нерідко видатні герої-розвідники втрачали свою національну самоідентифікацію. У широкій свідомості жив загальний позитивний образ розвідників Макарова-Кольцова, Ісаєва-Штірліца, Белова-Вайса, Бурлакова-Вихора, Абеля-Фішера, Молодого-Лонсдейла...

Сьогодні нова самостійна структура — Служба зовнішньої розвідки України — поряд з турботою про результати роботи, роль і місце в державі та серед споріднених спецслужб у світі почала переосмислювати й діяльність своїх попередників, свою історію. Книга з історії української розвідки ще тільки створюється, але вже зараз можна стверджувати про її міцні історичні корені й родовід, про свій «почерк», зрештою, про своїх національних героїв «невидимого фронту». Окремі розсекречені постаті розвідників — вихідців з України, які тут народилися, тривалий час працювали, не поривали зв'язків зі своєю батьківщиною, варті того, щоб про них окремо були написані книги, зняті кінофільми. Можливо, не всі вони здійснили якісь надзвичайні героїчні вчинки й добилися визначних результатів у роботі, але їхня цікава драматична доля заслуговує на те, щоб про них було сказане добре слово. Бо розвідка — це не стільки героїчні вчинки і подвиги, це, передусім, напружена і важка щоденна праця, яка вимагає великих зусиль, постійної витримки, волі, серйозних знань і великої майстерності, заради загальнодержавних й національних інтересів.

Ця книга присвячена переважно тим, хто залишив добрий слід в історії розвідки. У той же час відомо, що будь-яка історія має свої темні й світлі сторони. Це стосується і розвідки. В українському сегменті також були різні часи, події, люди... Але про тих, хто наслідив, а не залишив слід, на сторінках цього видання мова не йтиме.

Образи розвідників писалися здебільшого світлими, яскравими, теплими фарбами. Мабуть, свій відбиток наклали зустрічі з деякими персонажами нарисів та їхніми колегами. Це люди дійсно особливої долі, характеру, внутрішнього світу і переконань, які тривалий час працювали за кордоном, виконуючи важливі завдання, нерідко ризикуючи своїм життям і свободою. Після спілкування з такими особистостями починаєш по-новому осмислювати, чому так говорять: «з ним я пішов би у розвідку».

У результаті тривалих пошуків з'ясувалося, що серед вихідців з України багато розвідників, які досягли значних успіхів у цій таємній сфері діяльності. Список персоналій з кожним днем зростає, і матеріалів накопичилося ще на одну книгу. У радянські часи українські підрозділи зовнішньої розвідки також готували щороку чимало розвідників-нелегалів, у деякі періоди до десяти пар, яких направляли до Москви для подальшого відпрацювання легенди прикриття і виведення за кордон. Про подальшу долю та результати роботи більшості з них практично нічого невідомо. Лише з уривчастих спогадів нинішніх ветеранів розвідки можна робити висновки про їхні потенційні можливості і здогадуватися, який слід вони могли залишити в історії розвідки. Але ще не настав час говорити про це, як і розповідати про досягнення нинішніх українських розвідників і тих, хто буквально недавно звільнився в запас.

Олександр СКРИПНИК

КАМЕРГЕР ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСЬКОГО ДВОРУ

З історичної довідки

У роки національно-визвольної війни українського народу проти польського поневолення (1648–1654 рр.) під проводом Богдана Хмельницького було сформовано розгалужену розвідувальну мережу, до складу якої входили підрозділи козацької розвідувально-дозорної служби, військові розвідувальні загони, дипломатичні місії, резидентури та окремі емісари на території інших країн. Стратегічне керівництво розвідкою перебувало у руках гетьмана, правою рукою якого у цій сфері таємної діяльності був гадяцький полковник Лаврін Капуста. Серед тогочасних українських розвідників, які добували найбільш цінні відомості, тогочасні польські та козацькі джерела виділяють братів Сечевичів і Ярмуловича, полковника козацьких емісарів Стасенка ("Під його керівництвом у Великій Польщі — 80 чоловік, а по всій Польщі — 2000...") і низку інших. Та найбільш колоритною вбачається постать Верещаки.

Василь Верещака (Верещага) народився на початку XVI століття в Україні. Життєві обставини склалися так, що він опинився на території Речі Посполитої, служив при дворі польського короля, одержав чин камергера. Мав доступ до інформації про засідання сейму і таємної королівської ради. Через мережу посланців передавав Богдану Хмельницькому конфіденційну інформацію про наміри Варшави. У 1650 році був викритий і ув'язнений в Мальборкському замку. За розпорядженням короля Яна Казимира був виправданий, а згодом знову заарештований. Достовірних документальних свідчень про дату народження й смерті та інші біографічні дані не збереглося. Дійшли лише окремі згадування в архівних джерелах, розповіді та легенди.

Василь народився у сім'ї реєстрового козака Григорія Верещаки у невеличкому українському містечку Корсуні. Дитинство провів на березі мальовничої річки Рось, з юнацьких років опановував непросту козацьку науку три-

матися в сідлі, володіти шаблею, стріляти з пістоля. Із захопленням слухав розповіді батька про його участь у славних походах козаків на чолі з гетьманом Сагайдачним на південні міста Кафу, Трапезунд і аж під Царгород, а пізніше разом з поляками на Москву. Коли раптово, після тяжкої хвороби померла мати, батько вирішив узяти його з собою в черговий похід проти турків. Було йому тоді лише 17 років, але статурою, силою і вмінням він уже повністю виглядав як справжній козак.

Тоді, у 1620 році, уряд Речі Посполитої вирішив послати свою армію на територію Молдавії проти війська турок і татар. Польський коронний гетьман Станіслав Жолкевський залучив до походу і загін українських реєстрових козаків чисельністю у 1200 осіб, серед яких була сотня під проводом Михайла Хмельницького. Саме до цієї сотні увійшли й Верещаки. Там же значився і син Михайла Хмельницького — 25-річний Богдан. Василь устиг потоваришувати з ним і навіть потренуватися на шаблях. Старші козаки, які спостерігали за цим поєдинком, відзначили, що Верещака нічим не поступається сотниковому сину.

Після форсування Дністра військо попрямувало на столицю Молдавії Ясси. Там можна було б укріпитися в обозі й очікувати на турків. За два десятки верст до наміченої цілі зупинилися на лівому березі Прута і зайняли окопи, вириті жовнірами ще під час кампанії 1595 року. Наступного дня підійшла армія Іскандер-паші і почалася запекла битва. Василь уперше брав участь у справжньому бою. Поряд з батьком він вицілював з окопу наступаючих яничар, втискувався в землю, закриваючи голову руками, коли поряд рвалися гарматні ядра, ходив з шаблею у рукопашну. В якусь мить, заряджаючи пістолі, він помітив, що турки на правому фланзі зім'яли поляків, вибили їх з окопів і почали відтісняти назад. Створювалася загроза їхнього виходу в тил козацьких позицій. Сказав про це батькові. Але той і сам помітив це, звернувшись до сотника з пропозицією допомогти жовнірам. Сину ж наказав сидіти в окопі.

Але Василь не послухався і кинувся слідом з групою інших козаків. Коли він уже наблизився до місця рукопаш-

ної сутички, то помітив, як у глибині заростів двоє яничар притисли до рівчака молодого і, судячи із вбрання, знатного поляка. Його тіло було покрито залізним із золотими розводами панцирем, на голові виблискував шолом, увінчаний золотими птахами. Він вправно відбивався від турків, але сили були нерівними. Верещака підскочив ззаду і щосили рубонув одного з нападників у шию. Той відразу зм'як і звалився на землю. Інший, не помічаючи цього, щосили наносив удари ятаганом, які шляхтич зустрічав своєю шаблею, поволі відступаючи. Раптом поляк перечепився за виступаюче коріння дерев і впав на спину. Турок, ніби очікуючи цього, підскочив до нього, занісши для вирішального удару ятаган. Розгублено дивлячись знизу на його люті очі, поляк зрозумів, що прийшов його смертний час. Але замість того, щоб розрубати розпластане тіло, нападник чомусь став завалюватися на нього, поки усім тілом не притис до землі. Продовжуючи за інерцією боротьбу, поляк майже одночасно відчув, як щось тепле і липке заливає його обличчя і на рещті все зрозумів. Відкинувши тіло вбік, він підвівся і побачив молодого козака, який важко дихав, стоячи поруч із зокривавленою шаблею.

— Я твій боржник довіку, — тільки й встиг він промовити, як із-за кущів підбігло кілька жовніврів.

— Ясновельможний пане, Ви неушкоджені? — почув Василь вигуки. — Дарувати Богові, все обійшлося.

Навколо зібралася вже ціла купа вояків, обговорюючи недавню пригоду. Тим часом Василь помітив, що козаки разом з поляками почали тіснити наступаючих і сам кинувся туди, поближче до батька.

Увечері до козацького вогнища наблизилась група поляків. Серед них козацька старшина впізнала коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, відразу звелася на ноги, віддаючи шану поклоном. Уважно вдивляючись в обличчя, один з молодих панів зупинив погляд на Василеві, щось говорячи гетьману.

— Підійди ближче, юначе, — промовив Жолкевський, звертаючись до Верещаки. — Сьогодні ти врятував життя моему синові. Яку б ти хотів за це нагороду?

— Я не заради нагород йшов на війну, — несподівано промовив Василь, — а здобувати славу його королівській величності і захистити свій народ від набігів турків і татар.

Гетьману сподобалась відповідь козака, він почав хвалити його за звитягу і вправність, розпитувати про те, звідки він і чийого роду. Аж тут підійшов і батько, який від інших козаків уже знав про подробиці бою. Жолкевський запросив їх до свого табору, де розмова продовжилася за вечерею.

— Після походу заберу твого сина з собою, — говорив він Верещаці-старшому, — піднавчу його дещо в своїй колегії, тій, що у Львові знаходиться. Там добре навчають панських дітей. От і син Михайла Хмельницького Богдан там вчився кілька років тому, гарним козаком став. А потім віддам до університету.

Василь поглядав то на батька, то на гетьмана, не знаючи, що йому на це казати. Тому лише мовчки їв, покладаючись на мудрість батька і на Божу волю. А батько, який брав участь у багатьох битвах і дещо розбирався у військовій справі, був більше занепокоєний тією ситуацією, в яку потрапило їхнє військо. Здавалося, він не розділяв того оптимізму про розстановку сил, яка вчувалася у словах Жолкевського, але не смів заперечувати. «Головне — повернутися живими додому, — думав він про себе, — а там буде видно».

Розвиток подій у наступні кілька днів підтвердив побоювання Григорія Верещаки. Після приходу підкріплення турки з татарами почали все більше насідати. В одному з боїв загинув їхній сотник Михайло Хмельницький. А під час нічного штурму в польському таборі зчинилася паніка і всі кинулися переправлятися на протилежний бік Прута. Василь плавав добре. Ще в дитинстві він легко перепливав Рось туди й назад, міг далі від усіх пірнати. Вибравшись на протилежний берег в числі перших, він помітив, що там на них вже чекали татари. Із засідок вони почали пускати стріли в них і в тих, хто ще знаходився у воді.

Діставши шаблю й кинувшись з відкритого місця під кущі, він почав шукати поглядом батька. Той щосили

гріб, долаючи течію. Навколо падали стріли, дірявлячи річкове плесо, що віддзеркалювалося в місячному світлі. Раптом Василь побачив, як він сіпнувся усім тілом і застиг на місці, потім почав то занурюватися, то виринати.

— Батьку, — крикнув він щосили, кинувшись до води.

Та встиг зробити лише кілька кроків, коли пронизливий біль розітнув правий бік під лопаткою. Борсаючись у воді, батько з жахом спостерігав, як син повільно сповзає на пісок зі стрілою у спині...

Василь на якусь мить втратив свідомість, а коли прийшов до тями і спробував підвестися, то аж застогнав від гострого болю. Відразу до нього підбігло двоє татар, боляче скрутили руки й потягнули вгору. У таборі побратими, які опинилися в полоні, витягнули з його спини стрілу, припалили й замазали попелом рану. А за кілька днів їх погнали до Криму в неволю. Із їхньої сотні тут було кілька козаків, у тому числі й Богдан Хмельницький. Після невольничого ринку їх доставили у Константинополь, а далі шляхи розійшлися. Василь опинився в одного з турецьких купців, який мав рибний промисел. Майже рік йому довелося виконувати рабську працю й терпіти знущання, аж поки не вдалося втекти.

Спочатку він маскувався під виглядом турка, оскільки дістав відповідний одяг і зумів вивчити турецьку мову й добре засмаг під пекучим сонцем. Діставшись Молдавії, змінив одяг і попрямував на Поділля. У цей час цими землями поверталось з-під другої битви під Хотином польське військо. Воно святкувало перемогу. Хоча невідомо, як би усе склалося, якби 35-тисячній польській армії на допомогу не прийшло 40-тисячне військо під проводом Петра Сагайдачного. Саме він став героєм Хотинської кампанії 1621 року, коли вдалося розбити 100-тисячне турецько-татарське військо султана Османа II.

Василь цих подробиць не знав. Він лише з острахом спостерігав, ховаючись у вибалках і чагарниках, як повз нього проходили розрізнені турецькі загони. Перспектива потрапити до їхніх рук його засмучувала, тому Василь більше пересувався вночі. В одну з таких ночей перед ним несподівано виринуло кілька вершників. Він не встиг ні

сховатися, ні втекти, як був схоплений нападниками. Та переляк поступово став проходити, коли він зрозумів, що перед ним польські жовніри. Спробував заговорити з ними польською, але ті й слухати нічого не хотіли, називаючи його турецьким пластуном. Скрутивши за спиною руки, повели до табору. Під час обшуку серед скромного краму знайшли старий турецький одяг і ще більше накинулися на нього, загрожуючи страшною карою. Все допитувалися, хто його послав і з якою метою.

— Давайте посадимо його на палю, — запропонував один із жовнірів, — може тоді стане відвертішим.

— Кого це ви тут вирішили садити на палю? — Василь раптом почув голос пана у дорогому вбранні, що в компанії свого оточення наближався до гурту.

— Та ми тут турецького розвідника упіймали, високовельможний пане, — почали пояснювати жовніри, — а він не зізнається, каже, що український козак, утік з неволі і пробивається на Україну. Та ми таких уже не раз зустрічали. Говорять одне, а насправді виявляються шпигунами. Але у нас зараз швидко заговорить.

— Бажаю успіху, — тільки й промовив той, збираючись йти далі.

У цей час на Василя, який уважно вдивлявся в його обличчя, ніби найшло прояснення.

— Пане Жолкевський, почекайте, це ж я. Хіба Ви мене не упізнаєте? — гукнув він.

Ян Жолкевський повернувся, потім підійшов ближче і несподівано для всіх оточуючих обхопив бранця за плечі.

— Верещака, — нарешті вигукнув він, — цього не може бути. Звідки ти тут узявся?

Біля вогнища вони ще довго згадували минулорічні події. Василь розповідав про поранення і полон, Жолкевський — про загибель батька, про те, як він разом із польним гетьманом Станіславом Конєцпольським, Миколою Потоцьким та іншими магнатами потрапили в полон. Потім його викупили. Тепер вони при вирішальній допомозі українського війська вже сповна помстилися туркам та татарам, і він особисто після прибуття до Варшави на

сеймі збирається порушувати клопотання про надання козакам на знак подяки більших вольностей і прав.

— І про батькову обіцянку я пам'ятаю, — додав Ян Жолкевський. — Давай відразу поїхали з нами. Не пожалкуеш. Вивчишся, станеш справжнім паном. А захочеш, будеш служити при самому королівському дворі. Я все влаштую. Будеш, як вареник у маслі. Здається, так у вас в Україні кажуть.

— А чому б і ні, — відповів Василь. — Удома мене ніхто не чекає. Мати давно померла, батько загинув під Хотинном у минулому році, я сам бачив, як татарська стріла у нього влучила. Більше нікого у мене з близької рідні немає. Хіба що хата залишилася і шматок землі.

— Не хвилюйся, буде в тебе і своє житло, і земля, якщо захочеш, і панянки на вибір, буде все, — поплескав його по плечу Жолкевський.

Син коронного польського гетьмана дотримав свого слова. За кілька років Василь здобув хорошу освіту і навчився гарним манерам, показав себе здібним молодиком, який розбирався у державних справах, швидко орієнтувався у будь-якій ситуації, умів чітко й зрозуміло викладати свої думки. Він уже був вхожий у світське товариство, служив при королівському дворі і згодом отримав чин камергера. За специфікою своєї діяльності мав причетність до складання листів та інших документів за результатами засідань сейму і різних нарад, іноді особисто був присутній при обговоренні деяких питань. Особливо його цікавило все, що стосувалося України, і він дуже переймався, коли загострювалися стосунки і при дворі гнівалися на непоступливість козацької старшини.

Василю так жодного разу і не вдалося потрапити в рідні краї, хоч дуже кортіло опинитися в далекому Корсуні. З великою радістю він іноді зустрічав українське посольство, розпитував про життя на Україні. У 30-ті роки, коли почастишали повстання українських селян і козаків проти польської шляхти, він з хвилюванням стежив за розгортанням подій. Якось навесні 1645 року Василь випадково зустрівся у Варшаві з українськими козаками.

— Василю, чи це ти? — покликав його українською мовою поважний вусатий козак.

— Богдане, цього не може бути! — Верещака упізнав Хмельницького. Вони міцно обнялися і, перебиваючи один одного, почали розповідати про своє життя і минулі пригоди. Домовилися увечері зустрітися і вже поволі поспілкуватися в домашній обстановці.

— Сьогодні розмовляли з французьким послом де Брежі, а завтра з січовим отаманом Іваном Сірком вирушаємо до Франції, — почав розповідати про мету приїзду Богдан Хмельницький. — Французи, дізнавшись про силу і вправність козацького війська, про його численні перемоги, хочуть за добру платню найняти зо дві тисячі козаків для участі в бойових діях під Дюнкерком. Можемо й тебе з собою взяти.

— Я вже давно відійшов від військових справ, — промовив на те Василь, — вже й не пам'ятаю, коли шаблю в руках тримав. Все більше з пером маю справу та з паперами.

— Бачу, що ти вже ополячився тут, до розкоші звик, — Богдан почав роздивлятися помешкання. — Тепер тебе важко чимось назад, до роботи на землі переманити.

— Риба шукає, де глибше, а людина — де краще, — зауважив на те Василь, хоча розповіді про рідний край розбурхали в нього спогади, і у грудях від того защеміло.

— Ну, мені час іти, спозаранку рушаємо в дорогу, — підвівся Богдан. — А то й так засидівся.

— Будеш у Варшаві, озивайся, — сказав на прощання Верещака.

Минуло три роки. За цей час сплигло багато води у Дніпрі і пролилося море сліз. Українські селяни з кожним роком зазнавали все більше утисків з боку Речі Посполитої, позбавлялися своїх прав, православні храми у них силою відбирали й перетворювали на католицькі. Зазнавали утисків і реєстрові козаки, які, по суті, знаходилися на службі у польського короля і були його підданими. Тяжкої кривди зазнав і чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Польський пан Чаплинський, взявши з собою два десятки озброєних харцизів, відібрав у нього рідний

хутір Суботів і при цьому за супротив забив канчуками його меншого сина, а Богданову дружину узяв собі й навіть обвінчався з нею. Коли ж Хмельницький кинувся скаржитися польському коронному гетьману, то був схоплений, кинутий до в'язниці і очікував виконання смертного присуду. Звідти спромігся втекти і подався на Січ піднімати запорозьких козаків на повстання проти польської шляхти. Запорожжя вмить пробудилося, козаки почали відривати з піску сховані гармати й готуватися до війни. Згодом на розправу з бунтівниками польський уряд послав 30-тисячне військо. Його шлях лежав через Корсунь — батьківщину Василя Верещаки.

...Теплого квітневого дня 1648 року змарнілий і постарілий Григорій Верещака вийшов з своєї хати, підставив тіло теплому весняному сонцю і почав розминати плече, прострелене колись татарською стрілою, яке на зміну погоди завжди боліло і нило. Тоді, під час переправи через Прут, він дивом залишився живий. Після того, як стріла боляче пронизала тіло, він почав швидко втрачати сили. А коли помітив, як син падає, також смертельно вражений татарами, з жахом подумав, що отак несподівано в одну мить настає кінець роду Верещаків. Григорій почав подумки просити Бога, щоб зжалився над ними, і в цю мить хтось його підхопив за сорочку й допоміг залишитися напливу. Вибравшись на берег й zostавшись живим, Григорій пізніше не раз думав про те, що краще б смерть забрала його і пощадила сина.

З такими думками він доживав віку. Звикнувши за часів Сагайдачного мати поляків за братів, він ще певний час був такої ж думки, що треба жити з ними у згоді і що всі кривди в Україні селянам та козакам чиняться без волі та відома короля і скоро минуться. Проте за останні роки погляди й міркування козака дуже змінилися. Він побачив, що вільний за його юнацьких років український народ польські пани все дужче, за згодою короля, підвертають під себе. Коли ж поляки, незважаючи на вірність реєстрових козаків, відібрали у них право обирати свою старшину вільними голосами та приставили до них свого

старшого й своїх полковників з польської знаті, старий козак з відчаю покинув службу і став обробляти землю.

Почувши, як з Богуславського шляху долинають музики, Верещака попрямував назустріч і згодом побачив, що до Корсуня наближається польське військо. Попереду йшли полки гусарів з довгими списами, за ними — улани у кільчастих панцирах і кривобоких шоломах, за уланами — драгуни, а далі тяглися жовніри. За піхотою везли більше тридцяти гармат, а за ними, скільки оком глянь, простягався укритий курявою військовий обоз з челяддю, харчами і панським добром. «Велику силу зібрали проти козацьких повстанців», — зауважив про себе Григорій і подався додому.

Зайшовши у двір, Верещака помітив, як до хати наближається цілий загін польських уланів, і почув, як хорунжий, відокремивши десять вершників, наказав їм розташовуватись у його хаті на мешкання. Василь заступив їм дорогу і став доводити хорунжому, що це двір реєстрового козака і що козаки вільні від надання свого помешкання для польського війська. Хорунжий на це обізвав його холопом і зрадником короля, грубо штовхнув і звелів пропустити, бо буде гірше. Стиснувши від безсилої люті кулаки, козак мовчки відступив.

За якусь мить він почув жіночий лемент з сусіднього подвір'я, що аж роздирав душу. Там жила з матір'ю його хресниця — красива молода жінка, чоловік якої за кілька днів до цього подався на Січ. Григорій кинувся туди і побачив, що улани тягнуть її до сінника, а мати щосили намагається їм зашкодити. Відкинувши одного з поляків убік, він заступив собою жінок, гнівно промовляючи:

— Не руште, панове! Ми не якісь холопи, ми козацького роду з діда й з прадіда і не звикли, щоб з нами так поводитися!

— Як ти смів підняти руку на шляхтича! — закричав хорунжий. — Гей, улани! На стайню його та всипте з півсотні канчуків.

За все своє життя Верещака не знав такої наруги. Не знаходячи місця від образи й безсилої люті, він дістався свого двору, діждався ночі, зібрав речі і подався вночі з

міста. «Прости мене, милосердний Боже, — шепотів він про себе, — що я тридцять років служив ворогам нашим, ляхам, бився за них з турками і татарами і православними братами нашими московитами. Нехай не буду я козаком, нехай не прийме мене рідна земля, якщо я не помщуся їм за усі заподіяні кривди».

Прийшовши на Січ, він розшукав Богдана Хмельницького, якого знав ще з походу під Хотин, про все йому розповів і попросив зарахувати його до війська. При цьому сказав, що хоч уже сили й не ті, як були раніше, але рука ще може тримати шаблю. Бо більше нікому за нього мстить, один він зостався на світі. Діждавшись, поки козак заспокоїться, Хмельницький несподівано його ошелешив:

— Не один ти, Григорію, нас тут таких багато. А у Варшаві проживає твій син. Так, так, живий-здоровий. Бачився я з ним якось. Він також думає, що ти тоді загинув у бою.

І Богдан Хмельницький розповів йому про ту зустріч і все, що знав про сина. А потім, дещо замислившись, додав:

— Добре, що я тебе зустрів. Нам зараз допомога і таких старих відважних козаків потрібна, а ще більше молодих. А що, як ми скористаємося присутністю Василя в оточенні польського короля і спробуємо скористатися його становищем. Найближчим часом нас очікують не просто місцеві сутички з польськими загонами, а масштабні бойові дії з усією польською армією. Я це нутром відчуваю. І нам ой як потрібні свої очі й вуха у ворожому оточенні. Ляхи дуже хитрі й підступні, можуть говорити одне, а насправді робити зовсім інше. Вчасно розпізнати їхні наміри — ось що дуже важливо у цій ситуації. Як думаєш, стане син на наш бік?

— Якби з ним поговорити от як ми зараз, то я одразу б відповів. А так навіть не знаю, що сказати. Стільки років сплигло. Хоча я не думаю, щоб він настільки вже ополчився, що відвернеться від рідної землі.

— Сідай, Григорію, і пиши до нього листа, — раптом запропонував Хмельницький.

— Якого листа? — Верещака одразу не зрозумів.

— Напиши про себе і про все, що сталося. Не приховуй заподіяну тобі кривду, а напиши все, як було. А я від себе також підготую до нього листа. Відправимо їх з вірними людьми і будемо поклатися на Бога.

Після того, як старий пішов спочивати, Богдан покликав гадяцького полковника Лавріна Капусту. Не багатослівний, але вдумливий і проникливий, Лаврін, який з перших днів визвольної війни був поряд з Богданом, якось поступово і впевнено перебрав на свої плечі таємну ношу гетьманської канцелярії. Знання мов, а знав він їх стільки, скільки й сам Хельницький, написання листів, поїздки до Стамбулу, Варшави, Вільно, близькість до гетьмана піднесли авторитет сотника серед старшин і полковників. Грізний Кривоніс, який попервах тримав у своїх руках цю таємну службу, якось сказав Богданові: «Дозволь, гетьмане, крім бойової розвідки, все інше, що має відношення до неї, покласти на Лавріна Капусту. Від писанини та розмов у мене голова пухне. Краще махати шаблею, ніж плескати язиком. У нього виходить краще. То й карти йому в руки». Богдан тоді прислухався до цієї поради і жодного разу не пошкодував за прийнятим рішенням.

— Лавріне, ось ці листи треба доставити у Варшаву, — передав йому згорнуті аркуші, одночасно розповідаючи про задум. — Тільки зробити це треба так, щоб жодна зайва душа про це не дізналася. Якщо все вдасться, будемо мати свої очі й вуха при королівському дворі. А вони нам зараз ой як потрібні.

Одержавши таємні послання із Запорозжя, Василь Верещака перечитував їх і довго розмірковував. Звістка від батька, який, виявляється, був живий і мешкав усі ці роки у рідному домі в Корсуні, взагалі його приголомшила. Краяли душу розповіді про безчинства поляків на українській землі. Про це він, звісно ж, нічого не знав і навіть не здогадувався. Ще більше розповіли посланці на словах. Вони сказали, що три дні чекатимуть на відповідь. Хмельницький просив повідомити про наміри сейму стосовно повстанців.

«Чи не буде це зрадою за все те, що для мене зробив Ян Жолкевський? — розмірковував він. — А чи не більша

зрада — жити тут у розкоші й достатку, знаючи, що відбувається на батьківщині». Такі тяжкі думки не давали йому спокою ні вдень, ні вночі. Та третього дня він все ж зробив остаточний вибір, сів уночі вдома за стіл і написав детальні листи батькові і Хмельницькому.

Подальші події розгорталися з небаченою швидкістю. Після перемог козацьких військ над поляками на річці Жовті Води і під Корсунем практично жодне засідання сейму не обходилося без порушення українського питання. Верещака уважно за всім стежив і про найважливіші рішення передавав інформацію для Хмельницького. Для цього були ретельно продумані способи передачі і доставки письмових послань, маршрути, підбрані надійні люди. Щоб убезпечити самого Верещака, максимально звузили коло осіб, які могли з'являтися у нього вдома, забирати листи і передавати звістки від самого Хмельницького.

Після смерті короля Владислава до Польщі було направлено козацьке посольство для прощання з померлим і проведення переговорів. Користуючись нагодою, гетьман позвав до себе одного з посланців — старого перевіреного козака Антона Головатого і дав доручення конфіденційно зустрітися у Варшаві з Василем Верещакою.

— Передай, що його інформація зараз надзвичайно важлива, — сказав Хмельницький. — У ситуації, що складається, поляки можуть говорити і обіцяти одне, а думати інше. Він же може бачити реальну картину.

Пізно ввечері, коли вже відбулася зустріч із польськими сенаторами, які висловлювали розуміння причин повстання і виступали за мирне врегулювання усіх спірних питань, Головатий обережно пробрався темними вуличками до помешкання Верещаки. Для впевненості зробив навколо невеликий гак, щоб переконатися, чи немає за ним стеження. Двері відчинив міцної статури господар, який у свої 45 років ще виглядав молодцювато, його чорний смоляний чуб і пишні вуса лише злегка торкнула сивина, а виразні карі очі уважно вивчали гостя, ніби просвічуючи його наскрізь. Переконавшись, що посланець з України дійсно той, за кого себе видає, Верещака провів його до

своїх покоїв, спочатку розпитав про ситуацію на батьківщині, а потім попросив запам'ятати й передати Хмельницькому останні новини.

— На словах сенатори нібито заявляють про готовність до переговорів і задоволення козацьких вимог, — говорив він, — але паралельно ведуть підготовку до воєнних дій, щоб узяти реванш. Серед правлячої верхівки Речі Посполитої більш помірковану позицію стосовно козацької проблеми займає канцлер Оссолінський. А от магнат Вишневецький гуртує навколо себе прихильників вирішення проблем лише вогнем і мечем. Він пропонує підкупити татар і переманити їх на свій бік, щоб спільно вдарити по козакам. Також ведуться переговори з кардиналом Франції Мазаріні з метою одержання військової допомоги. А поки що в польських воеводствах формуються загони у 1500–2000 жовнів, які згодом об'єднаються і вирушать в Україну.

Маючи об'єктивну інформацію про наміри Польщі, у тому числі з інших джерел, Богдан Хмельницький після козацької ради, скликаної у Чигирині, написав до сенату листа. У ньому він недвозначно застерігав Річ Посполиту, щоб розмови про замирення не робилися заради зради, бо він має відомості про збирання військ і стягування їх поближче до українських земель. Щоб не застати себе зненацька, гетьман почав скликати до себе козацькі загони. І зробив це дуже вчасно, бо поляки вже перейшли з великим військом на східний берег річки Случ. Згодом вони розташувалися табором на берегах річки Пиляви. Хмельницький, вийшовши назустріч ворогу, не квапився нападати. Він сподівався на допомогу татар і хотів разом з ними оточити поляків з усіх боків, як було під Корсунем. Проте поляки самі прискорили свою поразку. Вони першими почали наступ і з кількома полками підступили через греблі та броди за Пиляву аж до козацького табору.

Хмельницький тільки цього й чекав. Він так ударив усім військом, що поляки кинулися назад, але шлях їм був уже перекритий. Більшість нападників посікли на місці або потопили в річці та болотах. Ця пригода з кількома полками так налякала польське панство, що воно ра-

зом із шляхтою, кидаючи добро, яке набрали з собою в обози, кинулося тікати назад. Відступ відбувався у такому безладі, що під час переправи через Случ вони завалили міст і у великій кількості потонули в річці.

Зі змішаними почуттями сприймав ці звістки Василь Верещака. З одного боку, він усім серцем прагнув, щоб поляки й українці жили в мирі й злагоді, як брати, з іншого — душа боліла за численні кривди, які польське панство завдавало українцям на їхніх землях. Особливо жорстокими стали розправи в останні кілька років, коли селяни перестали миритися зі сваволею і ставали на захист своїх прав і власного життя. Він не міг спокійно слухати розповіді при королівському дворі, як катували захоплених козацьких ватажків, пекли розпеченим залізом, спалювали живцем або садили їх на палі. Тому він із подвоєною енергією намагався виконувати таємну місію, надсилаючи Хмельницькому свіжу інформацію про наміри польського уряду.

У цей час королем став Ян Казимир, який спочатку обіцяв шляхом переговорів домовитися з козаками про мирне врегулювання усіх проблем і за обрання якого на престол виступав сам Богдан Хмельницький. Та він фактично нічого не зробив з того, що наобіцяв, і на початку літа 1649 року під тиском прихильників «жорсткої руки» почав збирати військо, щоб рушити в Україну. Одержавши від Верещаки звістку про це, гетьман також почав скликати козаків, запросив запорожців із Січі і домовився про допомогу кримського хана.

Для короля була цілковитою несподіванкою поява великого козацького війська там, де його взагалі не очікували. Половину польських полків вдалося оточити у Збаражжі, а другу, під проводом короля, вщент розбили біля міста Зборова. Козаки ледве не взяли в полон самого Яна Казимира, але Хмельницький зупинив їх, бо все ж мав короля за свого державця. Він звелів козакам припинити бій і дати йому можливість неушкодженим залишити польський табір.

Після повернення до Варшави король зібрав таємну раду, на якій довго аналізували причини останніх невдач. Була дана вказівка спрямувати дипломатичні зусилля в

бік Туреччини і шляхом переговорів, уступок, обіцянок чи навіть підкупів спробувати схилити султана на свій бік до союзу проти Хмельницького. Особлива політика вироблялася й стосовно переговорів з козацькою старшиною, вона прямувала на внесення розбрату в її лави. Наостанок Ян Казимир поставив особливе завдання.

— У мене є підозра, — зазначив він, — що про рішення сейму і про наші потаємні плани відразу стає відомо Хмельницькому. У цьому також слід шукати причину наших останніх невдач. Потрібно негайно встановити, хто в нашому близькому оточенні став очима і вухами козацького гетьмана, і вирвати їх у зрадників разом з язиками. У першу чергу необхідно організувати стеження за тими, хто співчутливо ставиться до українців, до вихідців з українських земель, підіслати до них своїх людей, підкупити слуг, знайомих. Робіть, що хочете, але знайдіть шпигунів!

Нічого не підозрюючи, Верещака у своєму помешканні приймав чергового посланця з України. Вірного слугу Адама, який уже багато років вірою і правдою прислужувався йому, після приготування вечері відправив додому. Але той, зробивши вигляд, що пішов, заховався і став підслуховувати розмову двох панів. Незадовго до цього з ним зустрівся представник таємної канцелярії, який дав вказівку збирати інформацію про всіх, з ким його господар спілкується вдома. Адам спочатку категорично заперечував проти цього і навіть намагався довести, що його пан нічого лихого не робить, він усією душею вболіває за Польщу і процвітання його королівської величності. Але у відповідь почув, що проти самого Верещаки ніхто нічого й не має, він віддано служить королю. Але можуть бути погані люди, які спробують скористатися його добротою на шкоду інтересів Речі Посполитої. Зрештою, від нього одержали згоду в обмін на обіцянку хорошої плати за надання інформації.

Крізь прочинені двері Адам чув, як невідомий пан передавав вітання від Богдана Хмельницького і особистого листа. Прочитавши послання, Верещака сховав його за образи і продовжив розмову, розповідаючи про обговорення останніх подій польськими сенаторами. Не дочекавшись

завершення бесіди, він тихенько покинув будинок. Наступного дня, дочекавшись, поки пан піде на службу, Адам зазирнув за ікони і знайшов там те, що шукав. У листі, написаному польською мовою, висловлювалося прохання дізнатися про переговори з турецьким султаном. Поклавши обережно все на місце, він чимдуж подався до таємної канцелярії.

Верещаку схопили того ж дня. Своєї провини він ні за що не визнавав. Про листа ж говорив, що то не його, мовляв, лист лишився від київських ченців, які недавно зупинялися в нього. Але катам було поставлено завдання будь-що вибити з нього показання, і вони старалися сповна. Дізнавшись про арешт Верещаки, до в'язниці прийшов Ян Жолкевський.

— Дякую, вельможний пане, за все, що для мене зробили, — промовив до нього Василь. — Що б про мене Вам не казали, знайте одне: я завжди прагнув миру між польським і українським народами. Для мене вони обидва стали рідними, і мені боляче, що безневинно ллеться стільки крові. І якщо я в чомусь винний, то лише в прагненні запобігти зайвому братовбивству. А більше мені нічого сказати.

Його вивели на страту теплого весняного дня. Верещака спокійно, без найменшого страху дивився на приготування жовнівців, що набивали рушниці йому на смерть. Коли все було готово, хорунжий наблизився до нього і запитав:

— Можливо щось хочеш сказати перед смертю, то кажи. А ні, то молися Богу своїми молитвами.

— Сказати мені нічого, — суворо промовив він, — бо ніхто так і не дізнається, що говорив у свою смертну годину син вільного козака Григорія Верещаки, не розкаже, якою лукавою зрадою захопили його, як катували і як він помирав. А у Бога хочу попросити прощення перед батьком своїм, що не став йому захистом і поміччю на схилі літ. А тепер робить свою справу.

Хорунжий махнув рукою, і в ту ж мить пролунали постріли. Козацьке тіло востаннє здригнулося, а волелюбна душа полинула у горішнє царство шукати правди й справедливості на тім світі.

РЯТІВНИК ВІДНЯ

З історичної довідки

Юрій Франц Кульчицький народився у 1640 році в селі Кульчиці Шляхотські біля Самбора на Львівщині. За одними з переказів, що дійшли до наших днів, замолоду він подався у Запорозьку Січ, де навчився ратної справи, брав участь у походах козаків на Крим. Під час одного з боїв потрапив у турецький полон, досконало вивчив турецьку мову, місцеві звичаї, культуру. Згодом був викуплений сербськими купцями, працював перекладачем в австрійській торговельній компанії в Белграді. Через деякий час перебрався до Відня, де займався переважно перекладацькою діяльністю при імператорському дворі й виконанням деяких особливих доручень зі збирання інформації про ситуацію в Туреччині.

У 1683 році під час облоги столиці імперії Габсбургів 200-тисячним турецьким військом він зголосився виконати важливу розвідувальну місію: під виглядом турецького купця пройшов крізь ворожий стан, дістався до об'єднаного європейського війська, що прямувало на допомогу, розповів про становище в оточеному місті, про розташування турецьких позицій і приніс віденцям звістку про швидке визволення та план спільних дій. В результаті Оттоманська орда була розбита, а європейська цивілізація була врятована від мусульманського поневолення. На знак подяки за мужній вчинок Юрій Кульчицький був удостоєний звання почесного громадянина Відня, на його честь було викарбувано пам'ятну срібну медаль, йому було даровано титул графа, кам'яний будинок у центрі міста і 300 мішків трофейної кави у зернах на його прохання. Підприємливий українець згодом відкрив кав'ярню і прославився на всю Європу тим, що став чи не першим, хто винайшов рецепт кави по-віденськи й активно популяризував цей напій.

У занепокоєнні перебували мешканці Відня у липні 1683 року. До його стін упритул підійшло 200-тисячне турецьке військо під командуванням великого візира Кари-

Мустафи. Для Османської імперії захоплення столиці імперії Габсбургів у цьому великому поході проти католицького світу мало величезне стратегічне значення. Захопивши Відень, турки практично повністю могли контролювати всю Центральну Європу та торговельні шляхи з Росії до Західної Європи. Ситуація значно ускладнилася після того, коли турки перервали сполучення міста з лівим берегом Дунаю і повністю взяли його в облогу. У Відні розпочався голод й епідемії червінки та дизентерії, що стали викосювати оборонців. Постійний обстріл спричиняв у Відні пожежі, мешканців міста охопив розпач.

Кращій на той час, турецькій армії протистояв лише 16-тисячний гарнізон та 6-тисячний загін ополченців. Усією обороною Відня керував граф Ернст Рідігер Штаремберг, який реально усвідомлював, що самотужки австрійцям місто не втримати. Лише допомога ззовні та спільні скоординовані дії могли переломити хід подій. У цей час цісар Леопольд I вів перемовини з європейськими монархами, щоб об'єднатися для гідної відсічі іновірцям. До спільного війська, окрім австрійців, увійшли польські полки, бойова дружина князя Лотаринзького Карла, українські козаки під проводом Данила Апостола та інші. Очолив похід польський король Ян III Собеський. Для успішного остаточного бою під стінами міста спільникам бракувало координації дій з оборонцями столиці. Віденці ж навіть не знали, чи взагалі є сенс чекати підмоги. Харчі закінчувалися, разом із ними зникала надія вижити. Всі розвідники, які посилалися з міста назустріч об'єднаній армії монархів, виловлювалися турками і саджались на палю. Це робилося демонстративно й пригнічувало і без того сумний настрій віденців.

Чи не єдиний, хто у цій ситуації зберігав присутність духу і навіть намагався підбадьорювати інших та ще при цьому й жартувати, був український шляхтич Юрій Франц Кульчицький. Він без упину розповідав ополченцям різні небилиці про турок, їхні звичаї, гарячу вдачу, про султанів і візирів, мечеті й гареми, євнухів і невільників.

— На роль євнуха у гаремі ідеально підійшов би добродій Герхард, — підначував він дорідного круглолицього вусаня — власника пивної крамниці, відомого у місті гуляку й любителя жіночого товариства, — там би було на кого помилуватися.

— З тебе самого мабуть там турки євнуха зробили, — сердито відповідав Герхард. — Дивись, бо добалакаєшся і відітнуть тобі бусурмани все, що лишилося.

Кульчицький ні на кого не ображався. Він був з тих, хто з будь-яким зустрічним міг швидко знайти спільну мову, зробити своїм однодумцем або пристати до іншої точки зору, в залежності від обставин, дати безліч порад на всі випадки життя, запропонувати допомогу, легко напроситися в компаньйони. При цьому він завжди був щирим, відкритим, товариським, так що дуже швидко новим знайомим здавалося, що вони його знали ледве чи не все життя. У той же час за зовні безтурботним і дещо легковажним образом крилася мужня і сильна натура лицаря сили й незламного духу, галицького романтика і мужнього запорозького козака, колишнього невільника, який пережив усю гіркоту багаторічного рабства, і вільного торговця.

Юрій ще замолоду подався на Січ, розповіді про яку неодноразово чув від старших односельчан і подорожніх. Там був прийнятий у славне товариство запорозьке і пройшов справжню науку, як потрібно жити, перемагати, захищати себе і рідну землю від чужоземців, як виживати в скруту й стійко зносити біль душевний і тілесний. Перебуваючи на каторжних роботах у Туреччині, він спочатку був не в силах миритися зі своїм становищем, за що неодноразово піддавався показовим тортурам і покаранням. Тоді він згадував добрим словом ту науку на витривалість, яку пройшов на Січі, коли його, як і інших козацьких джур, умисне били до крові палицями, розпинали на дибі, топили в діжці з водою майже до втрати свідомості, припікали розпеченим залізом. А старий козак Лаврін при цьому ще й промовляв: «Не жалійте, дужче бийте, бо ця жалість потім боком вилізе». При цьому сам так періцив через усю спину, що аж шкіра лопалася. Уже

пізніше Юрій сповна збагнув цю науку, без страху в очах і тремтіння в колінах приймаючи від яничар безжальні удари канчуками з металевими гачками на кінцях.

Думка про те, що і в неволі можна й треба жити, прийшла згодом. Він знайшов у собі сили перебороти власну гордість і непоступливість й зумів пристосуватися до нових складних умов. Досконало вивчив турецьку мову, звичаї, місцеві порядки. Але віру, як не прагнули його повернути до цього, не поміняв. Його заарештували якось сербські купці, розговорилися, оцінили його знання і здібності й викупили з неволі. Це було справжнім святом для Юрія. Він ладен був виконувати будь-яку роботу, лише б відчувати себе вільним. Деякий час працював перекладачем в Акермані в «Орієнтальній Торговій Компанії», яку заснували віденські купці. Згодом перебрався до Белграда, а потім до Відня, де став успішним імпортером східних товарів.

Його здібності не залишилися непоміченими. Спочатку Юрія взяли до оточення особливого цісарського посланця для виконання різноманітних доручень. Переважно вони були пов'язані з перекладами із турецької. Потім упродовж двох років Юрій працював перекладачем у турецькому посольстві у Відні. У 1667 році в Австрії була заснована «Східна торгова компанія», куди Кульчицький вступив на службу й працював в ній аж до початку війни з турками. Неодноразово у справах він виїздив до Белграда, Стамбула та інших міст. Окрім суто службових питань він залучався й до збирання інформації військово-політичного характеру про плани та наміри Туреччини, як це нерідко практикувалося з торговим людом у тогочасній Європі. Особливо активною його діяльність була у 1679–1680 роках, коли Кульчицький працював у австрійській посольській місії в Стамбулі. Після повернення до Відня він склав звіт імператорському двору, в якому зробив висновок, що Туреччина готується до воєнних дій проти Угорщини, яка знаходилася у сфері австрійського впливу.

Під час облоги Відня Юрій Кульчицький квартирував у помешканні капітана Франка — служивого чоловіка з

віденського військового гарнізону. Якось він дізнався про те, що граф Штаремберг шукає сміливця, бажано зі знанням турецької мови, який зміг би пробратися через ворожий стан і виконати важливу розвідувальну місію. Юрій одразу пригадав, як він неодноразово із запорожцями робив вилазки у турецькі й татарські табори. Кров сильніше запульсувала від тієї згадки і тіло напружилось.

— Ведіть мене до графа, — тільки й сказав він на це капітанові.

Штаремберг уважно вислухав Кульчицького і одразу перейнявся до нього довірою. Збори були недовгими. Юрій попросив знайти йому одяг турецького купця, під виглядом якого він мав намір, не криючись, пройти крізь ворожий табір. А ще запропонував узяти з собою товариша — Юрія Михайловича, чи то серба, чи українця за походженням, який перед тим був на службі у цісарського посла в Константинополі. Він також добре володів турецькою мовою і знав турецькі звичаї. У дорозі він мав грати роль його слуги.

— А цього листа потрібно зашити в одяг, — Штаремберг простягнув Кульчицькому невеликий аркуш паперу. — Передасте його у головний штаб наших союзних військ.

«Високодостойний, наймогутніший, непереможний Римський Цісарю й королю Мадьярщини і Чехії... Ми ризикуємо, однак сподіваємося, що цього разу нам пощастить більше, ніж з попередніми листами, які перехопив ворог і один з яких стрілою знову «полетів» до міста. Нема слів, щоб описати, з яким завзяттям наші обороняли передмістя і будівлі, до котрих вже в перший день облоги ворог наблизився на 60 кроків, — ішлося в листі. — Наші люди билися дуже хоробро. Але тепер ворог зі своїми мінами вже стоїть перед мурами, і ми вже не маємо ані гранат, ані відповідної зброї та вишколених вояків, яких би ми тепер так вимагали, аби протиставитися йому. Кількість оборонців від дня на день меншає. У списках, які ми отримали вчора, знаходимо 1902 мертвих і поранених, чотири полковники та численні капітани загинули, червінка сильно панує між вояками і громадянами.

Де князь Лотарінгський тепер, не знаємо, бо ми не дістали жодної відповіді на численні листи, що до нього надсилали — зв'язок перерваний».

Близько опівночі Кульчицький з Михайловичем рушили в дорогу. Надворі періщив дощ, шлях освітлювали лише поодинокі спалахи блискавки. А взагалі морок був такий, що вони навіть втратили орієнтири і вже просувалися навмання поміж турецькими шатрами. Вранці, коли вже розвиднілося, почали зустрічати сонних яничар. Під час наближення до них Юрій починав наспівувати веселих турецьких пісень і на чому світ стоїть сварив свого «слугу» за якусь провину.

— Через твою нерозторопність, — лаявся він, — увесь крам пропав, шайтан ти поганий.

Біля одного шатра їх покликав офіцер-ага і почав розпитувати про причину роздратування «купця». Кульчицький пояснив, що вони прибули сюди з табором як купці, постачають провіант для війська великого візира. Але через недогляд слуги весь крам намок і тепер за нього й ломаного гроша не отримають. Ага звелів подати їм кави й обсушити. На прощання застеріг, щоб були обережними, бо можуть потрапити до рук невірних. При цьому детально розказав, як краще прямувати туди, де стоять турецькі загони, а де можна натрапити на супротивника. Саме така інформація розвідникам і була потрібна. При хорошому освітленні вони ще раз окинули уважним поглядом турецький табір і попрямували на пошук своїх.

Проте найбільша небезпека чатувала на Ю.Кульчицького та його супутника там, де вони на неї зовсім не чекали: в одному з придунайських сіл їх прийняли за справжніх турків і ледве не вбили. Переправившись через Дунай, згодом посланці були вже на прийомі у князя Карла Лотарінгського, який одразу відписав оборонцям Відня, що він готується до битви з турками і незабаром прийде із 70-тисячним військом на допомогу. Кур'єрів добре нагодували. Відвага Кульчицького викликала неабиякий подив у цісарському таборі, і князь осипав обох сміливців похвалами. Та найскладніше завдання — пере-

дати відповідь до Відня — ще стояло перед ними. Кульчицький усвідомлював, що від вдалого його виконання залежить порятунок Відня з того скрутного становища, тому вирішив якнайшвидше вертатись. Того ж дня сміливці, детально розповівши про розташування турецьких військ і показавши їх на карті, рушили у зворотному напрямку. Вони знали, що на звістку від них з нетерпінням чекають оборонці Відня. Розвідників перевезли через Дунай, і вони знову рушили вздовж ріки в напрямку міста. З наближенням до міста ставало небезпечніше. Довкола чигала турецька розвідка. Та все ж їм вдалося благополучно дістатися у такий же спосіб через бусурманський табір назад. Кульчицький розповів про готовність союзних військ до наступу, про плани на майбутню битву та про умовні світлові сигнали, за допомогою яких тепер з вежі Святого Стефана належало тримати зв'язок із ставкою союзників.

Принесена Кульчицьким звістка підбадьорила захисників і додала їм сил. Штаргемберг на radoцax опублікував листа, якого доставили у місто. Наступного дня його поширювали серед захисників. В ньому висловлювався жаль за втратою хоробрих офіцерів і вояків та повідомлялося, що з Баварії й Саксонії вже прямує допомога. Крім цього, на відсіч міста рухається велике військо під командуванням польського короля Собеського.

Про щасливе повернення Кульчицького було повідомлено союзникам на протилежному березі Дунаю сильним димом та пострілами. В самому ж місті панувало піднесення. Ще упродовж кількох днів оборонці успішно відбивали атаки турків, готуючись до вирішальної битви. Уже не було паніки, розпачу, думок про здачу міста чи прихований відступ. Всі були максимально зібраними та згуртованими. Коли вранці 12 вересня турки почали генеральний штурм, несподівано у тил їм вдарили союзні війська, у складі яких були українські полки Данила Апостола, Семена Палія, Іскри, Ворони, Булиги. Узгоджений план дій, обложений у Відні та війська, що наступало, приніс європейцям блискучу перемогу.

Турки були розгромлені. Вони втратили понад 30 тисяч убитими, залишивши увесь обоз: 20 тисяч наметів, 20 тисяч биків, буйволів, верблюдів і мулів, 10 тисяч баранів, 100 тисяч мішків зерна. Після невдалої облоги Відня та ганебного відступу великий візир Кара-Мустафа був страчений за наказом султана. Разом з ним потрапив у немилість і великий драгоман Маврокордато, який уникнув смерті лише тому, що пожертвував усім своїм майном. На цьому мрія завоювати Європу була похована.

Коли граф Штаргемберг поцікавився у Кульчицького, чим він може віддячити йому за скоєний подвиг, то замість очікуваних привілеїв і прохань про дарування срібла-злата несподівано почув таке:

— Віддайте мені захоплені у турок мішки із сіро-зеленими зернами.

Здивуванню графа не було меж. Адже про призначення цих дивних зерен ніхто нічого не знав. Усі думали, що це корм для верблюдів. Лише Кульчицький, який у турецькому полоні призвичаївся до кави і дізнався, як вона готується, зрозумів, що на цьому можна зробити непоганий бізнес. У його мудрій голові виникла геніальна, як потім з'ясувалося, ідея — не лише відкрити першу кав'ярню у Відні, а й зробити кавовий напій більш уживаним і доступним не тільки в Австрії, а й в усій Європі. Адже до цього часу кава вживалася лише як лікувальний засіб і коштувала дуже дорого.

Кульчицькому спеціально виділили кілька десятків підвод, щоб він зумів перевезти 300 мішків із зернами до подарованого йому кам'яного будинку. Здивуванню городян не було меж, коли наступного, 1684 року він відкрив незвичний заклад — кав'ярню «Під блакитною пляшкою» та почав частувати у ньому напоєм, приготовленим із трофейних зерен. Вживання кави не одразу стало до смаку віденцям. Незвичайний гіркуватий смак приваблював небагатьох. Більше до кав'ярні приходили люди, яким цікаво було познайомитися з людиною, що врятувала їх від поневолення. Каву вони купували лише через повагу до господаря. Збагнувши це, Кульчицький швидко написав і видав книжечку під назвою «Розповідь очевид-

ця, який у турецькій одежі пройшов через ворожий табір і повернувся назад, першим принісши звістку».

Книжка швидко стала бестселером. Після неї відвідувачів значно побільшало. Тоді винахідливий українець, щоб закріпити й підтримати свій імідж, почав зустрічати гостей у колоритному турецькому одягу. Зрештою доля усміхнулася наполегливості підприємливого козака. Якось він спробував додати в каву цукру й молока, що зробило її смак набагато привабливішим і надзвичайно популярним. «Що ж, — подумав Кульчицький, — якщо не підходить кава по-турецьки, буду пропонувати каву по-віденськи». Відтак його кав'ярня стала улюбленим місцем відпочинку віденців та приїжджих гостей.

Через деякий час за його сприяння в багатьох куточках міста почали діяти подібні заклади, а Ю. Кульчицький очолив окремий цех продавців кави. Його портрет, написаний олією, тривалий час висів на чільному місці у приміщенні, де вони час від часу збиралися для вирішення своїх професійних проблем. Окрім того, на спеціальному штандарті віденських кав'ярів було зображено сцену надання цісарем Леопольдом I організатору «кав'ярського руху» привілею на відкриття кав'ярні. А ще указом імператора він був звільнений від сплати податків.

Приготовлений за новим рецептом напій почав завойовувати колосальну популярність. У моду стало входити куштування чашечки кави одразу після пробудження. Це дуже бадьорило і віденські лікарі стверджували, що це корисно для здоров'я. Офіцери після обіду зазвичай пили каву і викурювали люльку. Ажіотаж навколо кави виник такий, що почали з'являтися підробки зі смаженої пшениці, гороху і навіть жолудів. Та справжню каву подавали лише у Кульчицького, який не поспішав розкривати своїх секретів. Бажаючи він учив за гроші, а оскільки таких набралось чимало, то організував навіть спеціальні курси. Їхніх випускників наймали знатні сім'ї лише задля одного — приготування кави.

Згодом Кульчицький став справжнім національним героєм Австрії, який не лише допоміг врятувати Відень, а й

подарував мешканцям новий оригінальний напій. До останніх днів життя він мав посаду кур'єра імператорського двору, виконуючи деякі доручення, але вже не виїзди до Османської імперії. І ховали його, як героя, з усіма почестями біля собору Святого Стефана. Він помер від сухот у 1694 році.

Австрійці пам'ятають і шанують славного українця. Ще у 1862 році одну з віденських вулиць було названо на його честь — Kolschitzky-Gasse. До цього часу у Відні на вулиці Фаворітенштрассе існує кав'ярня з промовистою назвою «Grand Cafe Zwirina zum Kolschitzky», а в 1885 р. на кошти місцевого кав'ярника Карла Цвіріни на одному з наріжних будинків по вулиці імені Кульчицького було встановлено бронзову скульптуру роботи відомого скульптора Емануїла Пендля. Це одягнутий в турецький стрій козак, який в лівій руці тримає тацю з невеличкими філіжанками кави. У нього біля ніг зображено турецькі трофеї — хоругви з півмісяцями, криві шаблі та бунчуки. Серед них в'ються лаврові гілочки з листками на честь визначного подвигу.

А на відзначення 320-ї річниці визволення Відня від турецької облоги посольством України в Австрії було реалізовано проект із встановленням в австрійській столиці бронзового пам'ятника українським козакам, які допомогли розбити вороже військо. Його було розміщено в одному з найяскравіших куточків Відня — парку, де колись були шанці проти турків. Цей парк так і називається «Тюркеншанцпарк».

НА ТАЄМНІЙ СЛУЖБІ У ФРАНЦУЗЬКОГО КОРОЛЯ

Із біографічної довідки

Григорій Орлик народився 5 листопада 1702 року у Батурині. Охрещений як Петро Григорій Орлик. Його хрещеним батьком був гетьман Війська Запорозького Іван Мазепа. Під час вимушеної еміграції після поразки запорожців зі шведами у битві під Полтавою він разом з батьком — гетьманом Правобережної України Пилипом Орликом жив у Бендерах, потім у Швеції, Саксонії, Польщі, Франції, постійно переховуючись від таємних переслідувачів російського царя Петра I. Вільно володів латиною, польською, німецькою, французькою, татарською, турецькою мовами. За кордоном Г. Орлик і його батько прагнули створити потужну коаліцію у складі Франції, Швеції, Польщі, Туреччини, Кримського ханства і, піднявши козаків на боротьбу, спільними зусиллями здобути незалежність України. На службі у французького короля Людовіка XV відряджався у кілька країн Європи з дипломатичними та розвідувальними місіями. Отримав титул графа, військове звання лейтенант-генерала французької армії. Загинув під час Семирічної війни у 1759 році. Кавалер ордена «Хреста Святого Людовіка», шведського військового ордена Меча і польського ордена «Білого Орла».

Зима 1713 року видалася неспокійною для нечисленного загону запорозьких козаків, які пішли за Іваном Мазепою на союз зі шведським королем Карлом XII, були розбиті російськими військами під Полтавою і знайшли тимчасовий притулок у молдавських землях під опікою турецького султана. Після смерті Мазепа прапор боротьби за державний суверенітет України підхопив його найближчий соратник генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик. На загальній раді козацької старшини і запорожців під Бендерами його у 1710 році було обрано гетьманом Правобережної України. Заручившись під-

тримкою турецького султана Ахмета III і кримського хана Девлет-Гірея про спільні дії проти царя Петра I, Пилип Орлик будував грандіозні плани звільнення України, але шляхом підкупу турецьких вельмож російські посланці переінакшили ситуацію на свою користь.

Було укладено договір, згідно з яким Карл XII і Пилип Орлик мали покинути територію Молдови. Та гордий і непоступливий шведський король відмовився виконувати ці умови. Тоді його було захоплено силою. Після цього настала черга українського гетьмана. Будинок, де він мешкав із сім'єю, оточила татарська кіннота і наказала скласти зброю. Коли двері прочинилися і в кімнату увійшли озброєні кримчаки, назустріч їм кинувся, вихопивши маленьку шаблю, одинадцятирічний Григорій, захищаючи матір і сестер. На мить татари розгубилися і навіть подалися назад, не очікуючи такого зухвальства з боку підлітка. Але потім його все ж скрутили і прямо на місці хотіли покарати, прив'язуючи мотузками до коня. За Григорія вступився ханський син Каплан-Гірей, з яким вони потоваришували раніше під час відвідин Орликами хана. Розлючені татари відпустили хлопця, надававши йому наостанок стусанів. Так для нього починалося доросле життя.

Змалку опановуючи складну науку виживання, боротьби за власну гідність і національні інтереси, Григорій уважно прислухався до настанов і повчань мудрого батька. «Там, де не вдається чогось добитися силою, треба докладати уміння, а то й хитрощів, — говорив він, — де не виходить здобути перемогу відразу, треба йти в обхід, терпляче вичікувати слушну нагоду, не прискорювати події, а примушувати їх працювати на тебе. Щоб вижити та чогось добитися в цьому жорстокому світі, треба навчитися розбиратися в людях, розрізняти в них добродушність і злостивість, безкорисливість і жадібність, благородство і ницість, скромність і пихатість, простодушність і заздрісність та користатися цими рисами характеру. Іноді, заради досягнення високої мети можна й самому пе-

ревітлюватися в інший образ, але ніколи не ганьбити свого доброго імені та свого роду негідними вчинками».

Після прибуття до Швеції Пилип Орлик влаштував синна спочатку до гвардії, а через рік до навчання в Лунденський університет. Це був досить престижний навчальний заклад, куди віддавали вчитися дітей із знатних родів королівства. З багатьма із них Григорій потоваришував, а особливо із сином канцлера Швеції Міллерна Густавом. Якось під час одного з королівських прийомів канцлер відрекомендував 16-річного Григорія Карлу XII. Гетьманич не розгубився і на бездоганній латині почав вести світську бесіду з королем, чим викликав у нього неспідробний інтерес і щире здивування. Користуючись нагодою, він надзвичайно делікатно натякнув королеві, що його знання могли б бути ще кращими і він би міг принести більше користі на королівській службі, якби вдалося одержати хоч частину тих коштів, які свого часу були надані у борг шведському війську зі скарбниці Війська Запорозького. Карл XII не залишив без уваги цей дипломатичний реверанс і згодом виділив сім'ї Орлика спеціальний пенсіон, а Григорій був зарахований на державну службу із солідною оплатою.

Шведський період життя Орликів тривав недовго. Гетьман не міг сидіти на місці, склавши руки. Він постійно намагався шукати прихильників для об'єднання зусиль проти московського царя з метою виборювання суверенітету України. Зрештою, він подався по допомогу до турецького султана і осів у Салоніках. Сину ж допоміг через саксонського канцлера Флемінга стати лейтенантом кінного полку саксонської гвардії під прізвищем де Лазіск. Однак через кілька років представники московської розвідки, які по всій Європі розгорнули справжнє полювання на мазепинців, вийшли на слід Григорія. До цього у Варшаві був схоплений генеральний есаул гетьмана полтавський полковник Григорій Герцик. У Гамбурзі заарештували племінника Мазепи Андрія Войнаровського, який вів переговори з англійським двором, намагаючись привернути

увагу до українського питання. Обидва вони були доставлені у Росію та покарані. Царський посол князь Долгорукий закинув докір графу Флемінгу, що у військах союзників Росії, у Саксонії служить син державного російського злочинця. Флемінг таємно зустрівся з Григорієм і пояснив йому ситуацію. Максимум, що він міг зробити, це надати нові документи і забезпечити без перешкод виїзд в іншу країну.

Так Григорій Орлик опинився в Австрії, а потім у Польщі, де вступив на службу есаулом польського коронного гетьмана. У Варшаві він реально оцінив обстановку, яка склалася на той час в Україні. З Гетьманщини постійно приїздили гінці до шведського посла, підштовхуючи Швецію до нової війни. Але про війну з Росією й мови не могло бути. Сили мазепинців також були розпрошені. «Якби скоординувати дії Війська Запорозького і повстання на Україні за підтримки турецького султана, — розмірковував Григорій, — тоді б щось може й вийшло». Але щоб схилити турків до союзу з українцями та війни проти сильної Московської імперії, потрібні були вагомі аргументи. У Європі вплинути на султана могла хіба що Франція. Це була ще давня ідея Дорошенка і Мазепи — робити ставку на могутнє французьке королівство. Тепер ця думка запала в душу й Григорію Орлику.

Тим часом помер польський коронний гетьман, у якого Григорій служив ад'ютантом. Його місце зайняв Понятовський, прихильник колишнього польського короля Станіслава Лещинського. Він добре знав Орлика, цінував його хвацьку натуру, бурхливу енергію, гострий розум, уміння знаходити вихід у найбезнадійніших ситуаціях і тому одразу наблизив його до себе, довіривши виконання різноманітних делікатних доручень. Коли ж постало питання про відрядження до Франції посланця з особливою таємною місією, кращої кандидатури годі було й шукати. Мова йшла про реставрацію на польському троні Лещинського після смерті хворого короля Августа II Сак-

сонського. А колишній монарх у той час мешкав у Франції у Фонтенбло. Людовік XV був одружений на його доньці, і тому ідея знову поставити тестя французького короля на польський престол визріла не випадково.

З метою узгодження усіх деталей цієї непростой справи було заготовлено кілька листів до кардинала Франції герцога Флері, міністра закордонних справ де Шовелена і командуючого збройними силами короля маршала Вільяма. Їх доручили доставити у Францію Григорію Орлику, а звідти таємно привезти Станіслава Лещинського. Виконані на тонкій шовковій тканині, листи були зашиті під підкладкою мундира капітана гвардії шведського короля Густава Бартеля. Під цим іменем до Парижу відправився Григорій Орлик.

Столиця Франції справила на нього колосальне враження. У листі до батька він писав: «Це дійсно столиця великої держави, життя тут цікаве, бурхливе, тут можна багато чому навчитися. Не думайте, що я зможу подати точне описання міста. Це марна робота. Це вище за мене». Перший візит він зробив Станіславу Лещинському. Повідавши йому про плани польської знаті, він заодно заручився підтримкою майбутнього польського короля в українському питанні. Через кілька днів відбулася зустріч з міністром закордонних справ. Упродовж трьох годин вони говорили про події в Польщі, Швеції, Франції. Григорій приємно вразив маркіза де Шовелена своїми знаннями у сфері міждержавних стосунків і з цікавістю розповідав про Україну, козаччину, причини поразки в російсько-шведській війні. Детальніше він зупинився на планах австрійського цісаря за підтримки Петербурга стосовно недопущення французького ставленика Лещинського на польський престол.

— Єдина можливість зірвати ці плани, — емоційно говорив він, — зорганізувати широкомасштабну акцію проти Росії.

Орлик просив Шовелена послати його з відповідними листами та повноваженнями до Туреччини, де він зміг би

за допомогою французького посла переконати султана повернутися обличчям до його батька Пилипа Орлика та укласти з ним союз. Шовелен на це сказав, що йому треба порадитися з кардиналом Флері. Для Орлика ж важливим було те, що міністр принаймні не відхилив можливість створення коаліції у складі Швеції, Речі Посполитої та Оттаманської Порти за підтримки Франції проти Росії з метою відокремлення від неї України. Насамкінець Шовелен порекомендував Григорію зустрітися з Вольтером.

— Мсьє Вольтер зараз працює над книгою «Історія життя Карла XII», — зазначив він, — і йому буде цікаво й корисно поспілкуватися з Вами.

Вольтер дійсно виявив неабиякий інтерес до розповідей Орлика про свого батька, про Мазепу, про бойові дії шведських військ на території України. Наостанок попросив написати листа до батька, щоб той надіслав для книги деякі спогади та матеріали.

Вирішальною у долі Григорія Орлика була аудієнція у кардинала Флері. Через нездатність Людовіка XV займатися державними справами, у той час він фактично керував Францією. Молодий гетьманіч про це знав і всіляко намагався під час розмови справити на нього хороше враження. Однак хитрий кардинал вже й сам мав достатньо різнобічних відгуків про українського посланця з Польщі і тому в розмові з ним лише шукав підтвердження своїм враженням. «Таку особу гріх не залучити до таємної розвідувальної роботи, — все більше переконувався він. — А те, що він так стурбований долею України, можна вміло використовувати і в інтересах Франції. Треба лише спрямовувати його туди, де зав'язаний воедино спільний клубок проблем». Орлик же ладен був виконувати будь-які завдання, що зрештою могли стати в нагоді Україні.

Навесні 1730 року Григорій під виглядом офіцера швейцарської гвардії Людовіка XV капітана Хага сів у Марселі на судно, що взяло курс на Стамбул. Під час зупинки у Салоніках він нарешті через багато років зустрівся зі своїм батьком. Після тривалих спогадів та обмінів думками у

нього з додатковою силою пробудилися національні почуття та з'явилося прагнення відвідати Україну.

Згодом Григорій прибув до Стамбула та зустрівся з французьким послом Віленьовим. Той уже мав від короля відповідні інструкції про необхідність сприяння місії Орлика й відразу почав знайомити його з впливовими особами. Під час однієї із зустрічей з Ієрусалимським Патріархом той проявив зацікавленість до «батьківщини» капітана Хага, до Швейцарії. Григорію довелося за ніч прочитати книгу про цю країну. Зате наступного дня він з таким захопленням розповідав про неї Патріарху, що ні в кого з присутніх не виникло жодного сумніву у його швейцарському походженні. Корисними були й інші контакти, однак міжособні заворушення та народні хвилювання в імперії, спрямовані проти султана та його візира, змусили Орлика перервати поїздку й відбути до Франції.

До нової зустрічі з міністром закордонних справ Шовеленом Григорій на підставі зібраних матеріалів і бесід з батьком підготував документ, в якому змальовувалися можливі подальші дії Туреччини, спрямування її політики, у тому числі на європейському напрямку, а також щодо українських земель. При цьому він окремо виклав свої міркування про залучення Туреччини до союзу з українським козацтвом на протигагу російській експансії. Обговорення цього документу було навіть винесено на королівську раду. В цілому ідеї Орликів були сприйняті схвально. Однак кардинал Флері висловився за те, щоб не форсувати події. У той час стосунки Франції з Росією не були напруженими, але це могло статися після реставрації на польському престолі Станіслава Лещинського, і ось тоді, мовляв, можна буде повернутися до більш детального опрацювання висловлених пропозицій. Але дещо можна було реалізувати одразу. В результаті від імені Людовіка XV послу Віленьову було відправлено листа з рекомендаціями сприяти і в подальшому справі Григорія Орлика. Гетьманіч також одержав королівську грамоту до кримського хана, в якій звучав заклик виступити проти Москви.

Під виглядом перського купця, який нібито прибув до Франції для продажу прянощів королівському двору, Григорій, за новою легендою, повертався на Близький Схід. У Смірні він зупинився в готелі і став очікувати подальших звісток з інструкціями від посла Франції в Стамбулі. Згодом від Віленьова прибув посланець з рекомендаціями прямувати з караваном через пустелю, а потім — морем до Стамбулу. Посол також повідомляв, що російський представник у Туреччині Неплюєв дізнався, що під виглядом капітана Хага раніше приїздив Григорій Орлик, і тому просив бути обережним і вжити заходів для маскування.

Подорож затягувалася, до того ж караван зазнав нападу розбійників. Григорій зі своїм супроводжуючим ледве залишився живим. Після приїзду до Стамбула його очікувало розчарування. В результаті перевороту був скинутий зі свого трону візир Осман-паша, який уже почав готуватися до війни з Росією. У султанському палаці панувала невизначеність, тому Віленьов порекомендував, щоб не гаяти часу, їхати до кримського хана у Бахчисарай.

Літньої ночі від однієї з турецьких пристаней відійшла фелюга, у якій знаходилися лікар-француз Ля Мот, двоє яничарів, капітан і двоє матросів. Григорій, який маскувався під виглядом лікаря, з нетерпінням чекав зустрічі з новим кримським ханом та старим знайомим, котрий свого часу врятував його від розправи, — Каплан-Гіреєм. Той радо зустрів Орлика, вони пригадали той драматичний епізод багаторічної давності. Каплан-Гірей позитивно поставився до всіх пропозицій і навіть пообіцяв схилити нового великого турецького візира до співробітництва із французьким королем. На кінець зустрічі хан подарував Орлику білого арабського скакуна і передав листи до короля, гетьмана і Станіслава Лещинського. При цьому на словах зауважив, що на разі він самостійно може ударити по російському війську в Україні. Каплан-Гірей також застеріг, щоб Григорій не їхав до Стамбула через Молдову, бо там на нього можуть чекати неприємності. За його

інформацією, підкуплені молдовські вельможі готові схопити та видати Григорія Москві.

Та їхати суходолом, а не морем Орлик вирішив спеціально, бо дуже хотів потрапити на Січ, побачитися із запорозькими козаками, дізнатися про їхнє життя та настрої. Звичайно ж, він не розкривав себе і спілкувався через татарського перекладача. Зі щемом у серці Григорій оглядав курені, розпитував про недавні події, про козацьку долю. Здалеку завів мову про батька.

— Наскільки мені відомо, — почав він, — після Івана Мазепи гетьманом став Пилип Орлик. А що сталося з ним?

На це кошовий отаман відповів, що про нього немає жодної звістки і що в церквах постійно моляться за його здоров'я. Але чи живий він і де зараз знаходиться, достеменно невідомо. Насамкінець додав:

— Московські агенти розносять чутки, нібито він помер, та ми в це не віримо.

Григорію так і хотілося розвіяти його сумніви, розказати, як батько тужить за батьківщиною, перебуваючи під арештом, чи то під пильним цілодобовим наглядом у Салоніках, як він бажає добра українській землі. Але він стримався і не піддався емоціям. Спогади про відвідання Січі ще довго ятрили його душу на всьому шляху аж до Парижу.

1 лютого 1733 року відбулася подія, яка стала поворотною у житті Григорія Орлика. Помер король Польщі Август II Саксонський і на дипломатичній арені почав втілюватися заздалегідь заготовлений план упровадження на престол шляхом інтриг, підкупів і таємної дипломатії Станіслава Лещинського. Григорію при цьому відводилася особлива місія. Він мав негайно вирушити до Варшави з таємними королівськими інструкціями та мільйоном флоринів для підкупу польських сенаторів. А перед цим у нього відбулася серйозна конфіденційна розмова з кардиналом Флері.

— Дорогий друже, — тоном досвідченого майстра таємних закулісних справ почав кардинал. — Вам у житті

вже не раз доводилося бути свідком того, яку силу мають гроші на людей. Але Ви ще не знаєте, яку роль вони можуть відігравати у політиці. В арсеналі таємного кабінету короля, членом якого Ви маєте честь бути, велике місце займають такі методи впливу на міністрів інших країн, як коштовні подарунки, золото, гроші. Ми величезну увагу приділяємо добуванню інформації про уподобання, звички, смаки, мрії високосановних осіб, через яких можна проводити наші інтереси за кордоном. На це спрямована ціла армія наших таємних агентів. І нерідко ми не шкодуємо коштів на підкуп потрібних нам осіб. Зрештою, у цьому немає нічого ганебного. Так чинять усі мудрі правителі. Тільки у нас це вже відшліфовано до досконалості.

Григорію довелося вислухати лекцію про те, як треба здійснювати підкуп. В одному випадку треба просто давати гроші. В іншому — їх варто оформляти у вигляді королівського подарунку. Іноді варто спеціально піддатися та програти чималу суму в карти потрібній людині або надати гроші нібито в борг. Дехто нізащо не візьме гроші, зате з радістю може прийняти якусь улюблену річ — коштовну зброю, рідкісну колекцію, породистих коней тощо.

— Кілька років тому, — кардинал навів один з прикладів, — наш посол в Англії абат Дюбуа лише за допомогою вина зміг знайти підхід до англійського лорда Стенгопа. Він передав йому в дарунок 60 ящиків найкращого виноградного напою, який йому дуже сподобався. Після цього вони настільки зблизилися, що лорд якось запросив абата у свою резиденцію, де він проводив зустріч з іноземними дипломатами. Дюбуа при цьому сидів у сусідній кімнаті за прочиненими дверима і занотовував усі розмови. Ці записи згодом зіграли важливу роль в укладанні англо-французького союзу.

На завершення бесіди кардинал дав останні настанови:

— А ще треба засвоїти таке правило: дешевше обходяться ті міністри й вельможі, котрі й самі певною мірою схиляються до зовнішньополітичного курсу, який вигідний Франції. На противників доводиться витратити

набагато більше, і не завжди є гарантія того, що вони не піддадуться якимось іншим спокусам. Майте це на увазі, коли будете у Варшаві.

Переконавшись, що флоріни зроблять свою справу, Григорій подався з польської столиці до Стамбулу. Перед великим візиром вони разом із французьким послом змальовували реальну картину, що створилася після обрання тестя Людовіка XV польським королем. Це автоматично призвело до походу російських військ на Польщу та встановлення на трон того, хто задовольнив би Петербург. Щоб цього не сталося, турецькі війська та кримський хан мали вдарили росіянам у фланг, а шведські — спрямувати наступ з півночі на російську столицю. Після обрання Лещинського візир мав попередити російських послів, що у разі їхнього походу на Польщу султан спрямує свою армію на Україну, а кримський хан піде на Астрахань.

Позитивно виконавши розвідувальну місію та доповівши кардиналу про настрої у Варшаві й Туреччині, Григорій Орлик одержав нове завдання — таємно переправити самого Станіслава Лещинського до Польщі через недружню територію Німеччини — союзниці Росії й Австрії. Обміркувавши всі можливі варіанти, він зупинився на простішому: ніяких великих ескортів, супроводу, пишних екіпажів, краще замаскуватися під простих подорожніх, щоб не привертати зайвої уваги. Сам він вирушив у дорогу під виглядом челядника Ернста Брамляка, короля Станіслава переодягнули в німецького купця з документами на ім'я Бовера, третім був французький дворянин Андлі. У такий спосіб вони без перешкод дісталися Варшави.

За успішно проведену операцію Людовік XV нагородив Орлика орденом, діамантом вартістю 10 000 екю, наказав геральдистам підготувати графський патент на ім'я кавалера де Лазіскі, придворний художник одержав вказівку написати портрет графа, а королева подарувала свій портрет, прикрашений коштовним камінням. Перед одержанням графського титулу Григорію, щоправда, довелося ще

здійснити таємну подорож в Україну, знайти в Батурині священика, який свого часу хрестив його, і взяти в нього виписку з церковної книги про своє народження. Подорож була досить небезпечною, але підживила Григорія своєю енергією від батьківської землі.

Тим часом події розгорталися не на користь України. Росія направила до Польщі велику армію і новообраний король не зміг їй гідно протистояти. Франція оголосила війну Австрії. Всі очікували початку скоординованих бойових дій з боку турків і татар. Узявши листа від Людовіка до Каплан-Гірея з проханням надання допомоги гетьману Пилипу Орлику з козаками в організації визвольної боротьби, Григорій попрямував на південь. Однак, коли вже всі питання з ханом були залагоджені, активізувалися російські посланці, які пильно стежили за розгортанням подій у Криму. Вони відразу отримали інформацію про те, що старий гетьман, сповнений надій на визволення України, збирається стати на чолі свого війська. У свою чергу царський уряд шляхом підкупу, інтриг і залякувань доклав максимум зусиль, аби внести смуту в наміри козацької старшини на Січі, і таки зміг схилити її на свій бік.

Григорій не хотів вірити у ці звістки й вирішив сам податися на Гетьманщину, щоб власноруч довідатися про стан справ на батьківщині. Через Хотин і Кам'янець під виглядом татарського торговця він дістався Правобережжя, побував на Полтавщині, в Ніжині, зустрівся з козацькими старшинами. Вони одностайно завіряли, що пам'ятають та шанують його батька і що вся Україна піде за ним, якщо гетьман повернеться на батьківщину. У той же час Григорій одержав звістку від близького оточення, коменданта розташованих в Україні військ, шотландця генерала Кейта про те, що з Москви надійшов наказ захопити його живим або мертвим. Не завершивши розвідувальну місію, він змушений був покинути українську землю.

Коли згодом таки почалася російсько-турецька війна, Порта не спромоглася використати сприятливі обставини,

що склалися в тогочасній Європі, і Москва підкупом схилила турків до миру. Григорій змушений був повернутися до Парижу. Але на цьому його розвідувальна діяльність не завершилася. Людовік спробував направити Орлика з таємною місією до Туреччини у якості посла його королівської величності. Дізнавшись про це, Москва виступила категорично проти і зробила все, щоб і турецька сторона не дала своєї згоди.

Набувши на той час великого досвіду на ниві таємної дипломатії, Григорій продовжував бути членом таємного кабінету короля, куди входили міністр закордонних справ, послы, графи, принци. Для таємних послань кожен з них мав свій шифр. Свої шифровані послання Орлик підписував цифрою «1265», Україна у нього значилася під номером «12», запорожці — під номером «14», реєстрове козацтво — під номером «299». Григорій почав користуватися шифрами уже в перші роки своєї розвідувальної діяльності на службі у французького короля. Тоді він неодноразово пересвідчувався в тому, що листи можуть перехоплюватися, а їхній зміст ставав надбанням супротивної сторони. Тому він написав листа до батька з проханням надіслати шифри для листування. Григорій пам'ятав, що батько у такий спосіб листувався ще із шведським королем Карлом XII. Старі способи шифрування повідомлень з роками були вдосконалені, і вже у Франції в таємному кабінеті «Секрет короля» були більш надійними, оскільки ґрунтувалися на застосуванні неалфавітного коду.

Знання та навички Григорія Орлика особливо знадобилися французькому двору у період правління в Росії Єлизавети Петрівни. Франція намагалася уважно стежити за розвитком російської зовнішньої політики та одержувати інформацію про це з різних джерел. Одним із таких був молодий український гетьман Кирило Розумовський — рідний брат фаворита цариці. Через нього було вирішено спробувати одержувати інформацію про події у Петербурзі. Вивчалися різні варіанти. Французький посол у Варшаві де Брой пропонував підіслати до гетьмана його

однокашника по Берлінському університету польського дворянина Станіслава Мокрановського. Однак це виглядало занадто прямолінійно і нічого, крім короткочасних контактів, принести не могло.

Орлик ґрунтовно підійшов до цього питання, проаналізував спосіб життя гетьмана, риси його характеру. Знаючи про хворобливість Розумовського, було запропоновано підслати до нього французького лікаря Ніколя-Гавриїла Ле Клерка. Продумавши, щоб усе виглядало природно, розробили відповідну комбінацію. У результаті Ле Клерк став домашнім лікарем Розумовського і п'ять років прожив у гетьманському палаці в Батурині, а потім перебрався до Петербургу в якості особистого лікаря Єлизавети Петрівни. Можна собі лише уявити, яку інформацію він міг одержувати і здійснювати вплив на високосановних осіб. А Григорій Орлик також спробував скористатися нагодою, щоб ще раз порушити перед королем українське питання та схилити Розумовського до боротьби за українську державність. Але з цього нічого не вийшло.

Залишивши дипломатичну й розвідувальну діяльність, Орлик спробував присвятити себе сім'ї. Його обраницею стала мадемуазель Дентевіль з давнього багатого французького роду. На весіллі був присутній король з придворним оточенням. Вольтер подарував авторський примірник своєї книги «Історія життя Карла XII», спеціально обрамлений у червону шкіру з гербами графа і графині. Сам Григорій також взявся за написання книги з історії України. Багато часу він проводив у передмісті Парижу Комерсі, де знаходився їхній родовий замок, і лише зрідка Орлик з'являвся у власному будинку у Версалі, коли з якихось причин його хотів бачити король або міністри.

Але спокійне розмірене життя було не для нього. Активна й кипуча натура прагнула дій. Мабуть, з самого початку це зрозуміла і дружина, яка в дарунок чоловікові придбала драгунський кінний полк, що розміщувався в Лотарингії. До нього записалися переважно шведи, які

були у блакитних мундирах, через що він отримав назву «Сині шведи короля». Була в полку і сотня запорозьких козаків.

Згодом на чолі свого полку Григорій взяв активну участь у Семирічній війні, яка спалахнула в Європі внаслідок загострення англо-французьких відносин навколо боротьби за колонії та зіткнення політики Пруссії з інтересами Австрії, Франції та Росії. Граф Орлик одержав чин «табірного маршала» і очолив один з трьох польових французьких корпусів у Саксонії. Завдяки сміливості, своїй звитязі, вмінню приймати нестандартні рішення, він швидко зробив блискучу кар'єру, одержав високі нагороди та звання лейтенант-генерала. Не шкодуючи себе, він ходив в атаку на чолі свого полку, був поранений. А в листопаді 1759 року поблизу містечка Мінден англійська штуцерна куля завдала йому чергового поранення в груди, яке стало роковим.

Земляки-запорожці поховали Орлика на березі Рейну. Цікаво, що на Рейні, там, де виступають пороги, як у Чортотлику, Григорій пропонував Версалю створити козацьку Січ з українських емігрантів. Та його задумам не судилося здійснитися. Доля розпорядилася так, що він віддав своє життя на чужині не за свою батьківщину, але загинув гідно. У листі до його дружини Людовік XV писав: «Мадам, я втратив бездоганного дворянина, Франція — сміливого й талановитого генерала, славне ім'я якого назавжди залишиться в анналах армії. У великому горі, яке спіткало Вас, знайдіть утіху в тому, що граф Орлик помер так, як належить помирати людині його роду й гідності».

ПОЛЮВАННЯ НА НЕСТОРА МАХНА

Із досьє зовнішньої розвідки

Починаючи з 1925 року щойно створені підрозділи зовнішньої розвідки ДПУ радянської України здійснювали широкомасштабну операцію, метою якої було повернення на радянську територію колишніх махновців, котрі перебували в Румунії, Польщі та інших країнах Європи і яким було оголошено амністію. Цій операції надавалося особливо важливого значення, оскільки іноземні розвідки почали активно вербувати агентуру серед колишніх махновців для засилання в Україну з розвідувальними та диверсійними завданнями. Необхідно було позбавити іноземні спецслужби такої можливості. Одну з провідних ролей в операції зіграв колишній начальник контррозвідки махновської армії Зіньковський-Задов Лев Миколайович, 1893 року народження, уродженець колонії Весела Катеринославської губернії (нині — Дніпропетровська область). У 1921–1924 роках він разом з Махном перебував в еміграції. Після повернення на батьківщину за непередбачуваним плином долі його взяли на роботу в органи держбезпеки. Упродовж 13 років він сумлінно і результативно працював в Іноземному відділі в Одесі. У період масових репресій був заарештований і розстріляний за звинуваченнями у шпигунстві на користь іноземних розвідок. Реабілітований у 1990 році.

Бліде безкровне обличчя Нестора Махна з міцно стиснутими губами було кам'яним і непроникливим. Він виглядав у ці дні змученим і виснаженим. Давалися ознаки недавні хвороби та поранення, тривалі переходи, безсонні ночі. Недавній бій ледве не став для нього останнім. Куля влучила в шию з правого боку і пройшла навиліт крізь щок. Це було дванадцятье і чи не найтяжче поранення за роки війни. Він лежав на тачанці і обдумував подальші плани. Разом із кількома десятками вояків — усе, що залишилося від колись багатотисячної повстанської армії, —

він зараз почувався у незвичній ролі утікача. Червоногвардійці вперто переслідували їх, і залишався лише один вихід — іти за кордон, у Румунію.

Таке рішення підтримали не всі повстанці. Але Махно і не наполягав. Найвідданіші бійці залишалися з ним. Інших, хто не захотів іти за кордон, організували в окремий загін і доручили зав'язати з червоними бій північніше, вище по Дністру. Це мало відвернути увагу від переправи ватажка з його групою.

Зіньковський з двома десятками вершників спускався з пагорба до річки. Нестор, чи не єдиний з-поміж махновців, іноді називав свого начальника контррозвідки його справжнім прізвиськом — Задов. Льовка Задов. Псевдонім Зіньковський той узяв вже після революції. Майже двометрового зросту, із суворим і рішучим виразом обличчя, величезними кулаками-довбнями, він наводив жах не тільки на ворогів, а й на самих махновців. За порушення встановлених самим Махном у війську порядку начальник контррозвідки іноді власноруч карав винних. Бувало, що й на смерть. Руки у нього не раз були окроплені кров'ю, і він це усвідомлював, але все списував на революційну доцільність. Такий був страшний і незрозумілий у якомусь братовбивчому екстазі час, коли людське життя нічого не коштувало.

Місце для переправи видавалось непоганим. Вузенькою смугою до Дністра виходили зарості кущів та дерев. А праворуч і ліворуч на кілька верст добре проглядалися береги й підходи. Для прикриття переправи залишили кількох чоловік з кулеметами на тачанках. Бійці почали заходити у річку, ведучи коней. Махна обережно поклали у човен. Біля нього сіла Галина, а керувати човном, налягаючи на весла, став ад'ютант Іван Лепетченко. Підійшов Зіньковський, зняв з пальця золотий перстень з діамантом і подав його жінці.

— Це зараз єдина цінність на весь загін, — сказав він. — В мене румуни можуть його забрати, а тебе обшукувати не будуть. Потім продамо.

Він відштовхнув човен від берега і ще деякий час вдивлявся у далечінь то в один, то в інший бік. Потім крикнув кулеметникам:

— Коли всі вийдуть на той берег, все лишайте тут, а самі в воду.

Коли останні допливали берега, тут на них вже чекали румунські прикордонники. У затриманих відібрали всю зброю — шаблі, рушниці, револьвери й набої — і відвели в село, де знаходився штаб прикордонного загону.

Румуни вже знали, хто перед ними, і жваво обговорювали цю неабияку подію. Потім кудись телефонували, вислуховували якісь вказівки «згори». Нарешті розпорядилися про нічліг, бо вже було пізно, і махновці від втоми ледве не засинали на ходу.

Вранці до кімнати, де ночував Махно, зайшов високий статний офіцер з пишними вусами, в акуратно підігнаній формі. Через перекладача запитав:

— Ти є Нестор Махно?

Нестор Іванович злегка кивнув головою і скривився від болю — давалася ознака поранення потилиці.

— А це хто? — офіцер показав на Галину Кузьменко.

— Це моя дружина.

— Збирайтеся, поїдемо в Бухарест.

До будинку вже під'їхали дві машини. В одну вмостили Махна з дружиною, в іншу сіли Зіньковський і Данилов. Все робилося настільки швидко, що їм не дали можливості навіть поговорити та попрощатися з товаришами. Така поспішність мала своє пояснення: у Бухаресті звістка про перехід на румунську сторону махновців викликала занепокоєність. Члени уряду вже зранку обговорювали події та розмірковували — що робити далі.

Голова Ради Міністрів Румунії, ознайомившись з усіма фактами, розпорядився розмістити махновців у таборах та використовувати їх на різних чорних роботах. Самого Махна з дружиною, Зіньковським і Даниловим було вирішено залишити в Бухаресті, заборонивши їм без відповідного дозволу кудись виїжджати. Агенти сигуран-

ци отримали наказ цілодобово за ними стежити і доповідати про кожний крок.

Президент був упевнений, що радянська Росія вимагатиме видачі Махна. Звичайно ж, королівська Румунія на це не піде. Треба буде обговорити всі можливі повороти у цій справі, а заодно дати доручення сигуранці продумати, як можна використати махновців з користю для своєї країни.

Згодом, дійсно, від урядів Росії та України надійшла нота. В ній йшла мова про те, що відомий бандит Махно перейшов 26 серпня 1921 року бесарабський кордон біля Монастиржевки з групою прибічників, шукаючи притулку на території, яка фактично перебуває під владою Румунії. Зважаючи на це, російський та український уряди звертаються до румунського уряду з формальним проханням видати їм махновців як звичайних кримінальних злочинців. Нота була підписана комісаром з іноземних справ РРФСР Чичеріним і головою ради Народних Комісарів та народним комісаром з іноземних справ УРСР Раковським.

У ноті-відповіді Голови ради Міністрів Румунії зазначалося, що для цього треба діяти у відповідності до норм міжнародного права. Тобто надіслати копію ордеру на арешт, виданого відповідним судовим органом, з посиланням на статті кримінального кодексу, за якими звинувачуються підозрювані у скоєнні злочинів. Крім того, говорилося про необхідність вказати прикмети підозрюваних і взяти на себе формальне зобов'язання не застосовувати щодо виданих смертної кари, оскільки в Румунії її не існує. Лише після цього румунський уряд зможе почати розгляд справи і прийняти якесь рішення.

Махно знав про обмін нотами і подальший дипломатичний тиск радянського уряду на Румунію з метою видачі втікачів. Це його непокоїло навіть більше, ніж рани, які поступово загоювались. Щоб мати свіжу і достовірну інформацію про розвиток подій, він почав налагоджувати контакти з різними впливовими силами у країні й емігрантами. Та найбільше жадав встановлення зв'язків з однодумцями-анархістами.

Одна із заздалегідь запланованих зустрічей представників різних емігрантських кіл мала відбутися у Бендерах. Махно виїхав на неї разом із Зіньковським. Вони де-що запізнювались, Махно нервував.

Саме в цей час з боку українсько-румунського кордону до Бендер наближався автомобіль, пасажир якого теж поспішав і поглядав на годинника.

— Не хвилюйтеся, пане офіцере, все йде за планом, — заспокійливо мовив той, хто сидів за кермом.

— А я і не хвилююся, не вперше їду на таке завдання, — намагаючись надати своєму голосу впевненості, відповів бравий молодик у мундирі румунського офіцера.

Ще вчора молодий чекіст Дмитро Медведєв, майбутній легендарний командир партизанського з'єднання, Герой Радянського Союзу, сидів у кабінеті начальника Одеської губчека. Разом з начальником секретного відділу вони обговорювали план фізичного знищення Махна. Від закордонної агентури стало відомо, що в Бендерах має відбутися зустріч емігрантів з Нестором Махном, до організації якої причетна сигуранца. Випадала слушна нагода покінчити з ним і одночасно звинуватити у вбивстві румунську контррозвідку.

— Кордон перейдеш вночі біля села Марінешти, — інструктував Медведєва начальник губчека. — Там у нас надійна переправа. На тому боці тебе зустрінуть, дадуть військову форму, зброю і відвезуть у Бендери. Документи в тебе справжні. Діяти треба швидко і рішуче. Головне, не дати нікому отямитись. Машина чекатиме тебе біля входу. Зайдеш у кімнату, де вони зберуться. Відразу розрядиш револьвер у Махна. Бігом повертаєшся до машини, а там тебе вже відвезуть і сховають у надійному місці.

— А охорона у Махна є? — поцікавився Медведєв.

— Яка там охорона. За нашими даними, всіх махновців роззброїли та інтернували у трудових таборах.

Начальник секретного відділу розкрив якусь справу, взяв звідти фотознімок і поклав перед Дмитром.

— Це і є Махно. Запам'ятай добре. Він невисокого зрос-

ту з довгим чорним волоссям і шрамом від кулі на правій щоці. Сподіваюсь, не сплутаєш ні з ким.

— Не хвилюйтеся, все буде гаразд.

— Якщо все зробиш так, як ми запланували, — підсумував начальник губчека, — будеш з орденом.

Медведєв вийшов у приймальню, здав особисту зброю та документи і рушив слідом за проводжальцем. Йому дозволили кілька годин подрімати, адже наступний день мав бути досить напруженим.

— За поворотом починається місто, — повідомив супутник.

Медведєв мовчки кивнув. Годинник показував без чверті дванадцять. За 15 хвилин має початися зустріч.

— Коли ми будемо на місці? — запитав.

— Хвилин через двадцять-двадцять п'ять.

Приблизно стільки ж і пішло на те, щоб дістатися потрібного будинку. Медведєв зіскочив на бруківку і впевнено пішов до дверей. Зараз буде невеликий коридор, потім велика зала і перші двері ліворуч. Все так, як описали. Він обережно повернув ручку і заглянув у щілину. За столом сиділи чоловік десять, більшість з них були у військовій формі, в тому числі в офіцерських мундирах російської царської армії. Кілька місць лишалися вільними. Погляд зупинився на маленькому чоловікові у цивільному одязі, який сидів спиною до нього. «Ось він, — серце забилося ще дужче, — і волосся чорне. Щоправда, не таке довге, як казали. Але ж міг постригтися».

Медведєв озирнувся. В коридорі нікого не було. Тієї ж миті він обережно дістав револьвер, рвучко відчинив двері, швидко прицілився і прямо з порогу вистрілив у чорноволосого. Куля влучила в голову, того сіпнуло вперед. Стілець під ним перекинувся і обм'якле тіло звалилося горілиць на підлогу.

Медведєв одразу побачив повне округле обличчя і м'ясистий ніс. «Це не Махно», — зрозумів він. Блисквично обвівши поглядом присутніх, він більше нікого не помітив, хто б мав потрібні йому прикмети. Зате чітко по-

бачив, як дехто потягнувся до кишень. Ще кілька пострілів навмання примусили учасників зустрічі в паніці кинутися на підлогу.

— Лягай, бомба! — крикнув чекіст наостанок і грюкнув дверима.

За кілька секунд він скочив у машину, яка в одну мить рвонула і одразу зникла у найближчому провулку.

— Як там? — не втримався водій.

— Погано. Махна серед них не було. Ти давай якнайшвидше, потім про все розповім.

Коли через півгодини Нестор Махно із Зіньковським під'їхали до будинку, вони побачили юрбу людей. Крізь відчинені двері когось виносили санітари. Від вигляду крові, що запеклася на голові у вбитого, Нестору стислося в грудях.

Наступного дня, повертаючись до Бухареста, він тихо сказав Льовці:

— Я знав, що вони мене не залишать у спокої.

— Несторе Івановичу, — мовив на це Зіньковський, — тобі треба охорону.

— А хто нам дасть дозвіл на зброю?

— Так ми і запитувать ні в кого не будемо.

На це Махно нічого не відповів. Але після приїзду в Бухарест попросив Льовку дістати йому пістолет. А через кілька днів послав надійну людину у Плоєшти по свого ад'ютанта й охоронця Івана Лепетченка, що служив там у якогось поміщика. У записці велів Іванові прихопити із собою зброю, якщо вона є у господаря.

Лепетченко із викраденим у пана револьвером прибув досить швидко. Але згодом після застосування його в сутичці з врангелівцями, які напідпитку спробували вчинити бійку з Махном, був заарештований і засуджений до позбавлення волі. Але перебування у в'язниці не входило до його планів. Після вдало спланованої втечі він приїхав у Бухарест і вночі прийшов на квартиру Махна.

— Несторе Івановичу, я більше двох днів у вас не затримаюсь, — почав він розмову після вечері. — Знаю, що це небезпечно. Лишень відісплюся, візьму харчів на дорогу,

трохи грошей і піду. Тільки порадьте, де і як краще перейти кордон. Дасть Бог, потраплю в Україну, а там що буде. А якщо все обійдеться без перешкод, дістануся Гуляй-Поля, побачу як там живеться. Потім про все напишу вам, може й ви тоді матимете нагоду приїхати.

— Давай про це завтра поговоримо, — запропонував Махно. — Тут все набагато складніше, ніж ти думаєш.

Тієї ночі Нестор майже не спав. Розмова про Україну, рідне Гуляй-Поле зачепила його за живе. Він сам не раз мріяв про повернення додому, але щоразу лише серце краялося від таких думок. Він розумів, що зараз це самогубство. Розстріляють і баста. А перед тим ще показовий суд влаштують. Ні, він такої радості клятим більшовикам не дасть, не дочекаються. Але і в Румунії далі залишатися не можна. Вже не раз представники румунського уряду натякали на те, що можуть видати його і всіх махновців радянській Росії. Отже, треба щось робити.

Вранці Махно вирішив зібрати своїх колишніх бійців, які в цей час знаходилися у Бухаресті, аби порадитися з приводу подальшого життя. Вирішили податися у Східну Галичину й підняти там повстання проти поляків. Мовляв, пани там заможні, золота та всякого добра накопичили багато. Треба зробити рейд по їхніх маєтках, навести паніку на шляхтичів, а поки вони там оговтаються й кинуть проти махновців регулярне військо, ті вже будуть на українській території. За це більшовики можуть простити махновцям всі гріхи та відпустити з миром до Гуляй-Поля.

2 квітня 1922 року Махно з дружиною Галиною, ад'ютантом Лепетченком а також із вісімнадцяттю товаришами на вантажівці, що була орендована на Бухарестській біржі, вирушили в напрямку польського кордону. Нестор Іванович увесь час їхав мовчки, розмірковуючи доцільність операції. Його роздирали сумніви щодо поспіхом народженого плану. Раніше він часто приймав несподівані рішення і стрімголов посилав бійців на здійснення найнеймовірніших операцій. Але зараз він став мудрішим і розважливішим. Він і сам з якогось моменту це відчув, і товариші тепер помічали його обачливість.

До того ж, зараз Махно себе не дуже добре почував. Роки, проведені у в'язниці, у виснажливих рейдах, хвороби, поранення — все це давалося знаки. Тому останніми місяцями він все частіше повертався до того, щоб за допомогою зарубіжних анархістських організацій мирно і спокійно поселитися десь у Варшаві чи Парижі, підлікуватися і нарешті засісти за написання історії махновського руху. Сьогоднішня авантюра не зовсім вписувалася у його плани. Але він вирішив так: спочатку треба потрапити до Польщі, а там буде видно.

Але кордон, що добре охоронявся, так легко перейти не вдалося. Їх зупинили і взяли під арешт. Міністр внутрішніх справ, якому відразу доповіли про намір махновців виїхати до Польщі, не дуже довго міркував, що з ними робити. Залишати на своїй території таку непередбачувану компанію, яка може у будь-який час створити нові неприємності, не хотілося. До того ж, радянський уряд постійно надсилав вимоги про видачу Махна. Нарешті було вирішено всіх відпустити і навіть посприяти їм у забороненому переході через кордон. Нехай там поляки з ними розбираються, тільки б уряду Його Величності короля Румунії не було клопоту.

Але фортуна відвернулася від махновців. Тільки-но вони дістались міста Бучача на Тернопільщині, як усіх заарештувала польська дефензива (контррозвідка). Спочатку їх доставили у місто Станіслав, а звідти — у Щолківський табір.

Постійно тривали допити. Агенти дефензивы, яких підсаджували у камери до махновців, жадібно ловили кожну фразу про їхні плани та наміри, підслуховували, намагаючись хитрощами вивідувати різноманітну інформацію. Польський уряд мав ґрунтовну інформацію про діяльність Повстанської армії батька Махна у минулому і не збирався необачно звільняти затриманих. Поляки відверто сумнівалися щодо мирних намірів колишніх повстанців.

Незабаром, на основі зібраної дефензивою інформації, Махну було висунуто звинувачення у підготовці збройно-

го повстання у Східній Галичині з метою її відриву від Польщі та приєднання до Радянської України. Нестора з Галиною, Лепетченка та ще кількох чоловік перевели до Варшавської в'язниці.

Активізація діяльності махновців за кордоном змусила керівництво ДПУ вжити додаткових заходів для одержання якомога повнішої інформації про їхні плани та наміри. Відповідну вказівку одержали іноземний відділ ДПУ та представник варшавської резидентури зовнішньої розвідки. Вся зібрана інформація надходила до Харкова в ДПУ Української соціалістичної радянської республіки. В одному з повідомлень із Варшави у серпні 1922 року йшлося про прихід до українського посольства у Польщі дружини Нестора Махна Галини. Вона просила дозволу на виїзд в Україну для переговорів з урядом у справі повернення на батьківщину групи махновців. Харків на це дав категоричну відповідь: ніяких переговорів з махновцями не вести і жодних обіцянок не давати.

На початку 1923 року з резидентури прийшло чергове повідомлення. Знову група махновців (11 осіб) звернулася з таким же проханням. Резидент при цьому зробив свої коментарі: «Ми вважаємо, що цих людей можна сміливо пропустити на батьківщину. У нас є всі підстави вважати, що Махно був щирим, коли намагався зв'язатися з Радянською владою. Він прекрасно і мужньо тримається у в'язниці, не компрометуючи нікого, хоча за останнє він одержав би і свободу, і ще децю. Його люди, які пережили арешт у поляків, тепер налаштовані рішуче на користь Радянської влади... Вважаю, що потрібно посприяти як прискоренню видачі їм такого дозволу, так і використанню цих людей після їхнього повернення у наших інтересах».

Зваживши всі «за» і «проти», керівництво ДПУ прийняло рішення: в'їзд махновцям в Україну все ж дозволити, тут вони будуть під пильним наглядом і будуть не такими небезпечними. За рештою, хто залишиться за кордоном на чолі з Махном, продовжити пильно стежити і регулярно доповідати всю інформацію.

Влітку 1923 року з варшавської резидентури в іноземний відділ ДПУ УСРР надійшло повідомлення про те, що Махно виїхав до Данцига, а Івана Лепетченка відправив нелегально зі спеціальним завданням в Україну на пошуки захованого золота та інших коштовностей. Розвідка оперативним шляхом одержала інформацію про склад групи, що мала цим займатися, їхній маршрут та можливі місця схованок. Тому його вже чекали.

Як тільки Лепетченко опинився на тому боці й пройшов лише з півверсти, за спиною він почув окрик:

— Стій! Стріляти буду. Руки вгору!

Від несподіванки Іван настільки розгубився, що став як укопаний, і навіть руки не підняв.

— Руки вгору! — знову гукнув той самий голос.

Це були радянські прикордонники. Двоє. Один стояв з наведеним на нього карабіном, інший почав обшукувати. Нічого не знайшовши, вони зв'язали Іванові руки і повели на заставу. Начальник застави, якого розбудили у зв'язку із затриманням порушника кордону, запитав у нього прізвище і куди він іде.

— Домбровський Іван Савелійович. Повертаюся додому з еміграції.

Начальник уважно подивився на вилучений у нього документ, потім поклав його на стіл і, нічого більше не запитуючи, віддав розпорядження доставити затриманого в Славути. Коли Івана виводили у коридор, він почув, як той попереджав підлеглих:

— Не спускайте з нього очей. Негайно везіть в ДПУ, а я зараз туди зателефоную.

Іванові було дивно, чому його майже не допитували, а відразу відправили в Славути. «Може такі у них порядки?», — думав він.

В кабінеті, куди його завели, сидів поважний чоловік у цивільному одязі, який мав на вигляд років сорок. Він пильно дивився на Лепетченка. Від того погляду, в якому вгадувалася якась іронія та ледве прихована злорадна посмішка, Іванові чомусь стало трохи не по собі. В кутку

за письмовим столом сидів інший чоловік, готовий записувати свідчення.

— Проходь, Іване Савелійовичу, і розповідай, хто ти, що ти і з якою метою нелегально потрапив на радянську територію, — запропонував старший.

— У 1921 році я втік до Румунії, — почав Іван, — потім жив у Польщі. Офіційно дозвіл на повернення додому одержати не вдалося. Тому й перейшов нелегально.

— Почекай, — перебив слідчий, як його про себе назвав Іван, — спочатку назви прізвище, розкажи біографію. Нам поспішати нема куди. Тільки попереджаю: кажи правду і не збирайся хитрувати.

— Моє прізвище Домбровський, звати Іван Савелійович.

— Досить нам брехати, — рвучко підвівся слідчий. — Не забувай, де ти знаходишся. Так яке твоє справжнє прізвище?

Приголомшений таким поворотом подій, Іван дивився на нього і мовчав.

— Якщо забув, я можу пригадати. Твоє прізвище Лепетченко. Чи не так?

— Звідки ви знаєте? — мимоволі вирвалося у Івана.

— Ми все знаємо, — самовдоволено відповів слідчий. — Так що повторюю: кажи лише правду. З якою метою перейшов кордон?

До кабінету в цей час з посмішкою на обличчі зайшов Ісаак Теппер, колишній махновець, член революційної військової ради повстанської армії Махна, який редагував газету «Шлях до свободи».

— Привіт, Іване, пізнаєш? — мовив він.

— Ісаак, — від несподіванки Лепетченко не знав, що й думати, — звідки ти тут узявся?

— Я зараз працюю в ДПУ в Харкові. А ДПУ, Іване, все знає і воно всюдисуще, як Бог на небі. Але тобі нічого боятись, якщо ти будеш з нами щирий. Тебе ніхто не розстріляє. Ми навіть тобі допоможемо оформити всі необхідні документи, влаштуватися на роботу. І може навіть дамо тобі трохи золота, за яким ти приїхав.

Тепер Лепетченко зрозумів, що вони з самого початку про все знали і вже чекали його тут. Далі мовчати не було сенсу. Він чув, як в ДПУ вибивають зізнання. Ні, з нього досить румунських і польських в'язниць. Перспектива бути розстріляним на батьківщині теж його не приваблювала. Але й про закопані скарби розповідати не хотілося. Хоча не обов'язково всі місця схованок виказувати. Можна розповісти про кілька незначних. А головні нехай зачекають слухного часу.

— Гаразд, — нарешті погодився Іван. — Я все розповім.

І він розповів про свою розмову з Махном, про підготовку до переходу кордону, а також про подальший маршрут.

— Тепер ми бачимо, що ти кажеш правду, — зазначив слідчий. — Але запам'ятай: якщо мрієш водити нас за ніс або надумаєш втекти, — дістанемо з-під землі. Тоді вже пощади не буде. Зараз тебе нагодують, відведуть у камеру. Поспи. Бо завтра вирушаєте в дорогу.

Наступного дня в Славути приїхав ще один колишній махновець, а нині працівник Одеського губернського відділу ДПУ Марк Спектор. Разом з Ісааком Теппером він мав супроводжувати Лепетченка протягом всього маршруту, контролювати всі дії і давати необхідні вказівки. В ДПУ спішно розробили цілу операцію, в якій пошуку скарбів відводилося важливе, але не найголовніше місце. Чекісти надумали за допомогою Лепетченка умовити Махна приїхати в СРСР і тут його «нейтралізувати». Як це вони потім зроблять, то вже було інше питання. Головне — виманити Махна, який для радянської влади в цей час ще становив небезпеку, був своєрідним ідолом, навколо котрого могла згуртуватися частина антирадянських емігрантських сил за кордоном.

На прощання начальник губвідділу, залишившись наодинці зі Спектором, зауважив:

— За Лепетченком пильнуй, Марко, особисто. Щось я йому не дуже довіряю. Якийсь він «слизький». Зовні подивися, ніби й боїться нас і за життя своє труситься, а очі хитрі. Він із тих, про кого кажуть: «Сам собі на умі». Придивися до нього уважніше. Добре прознай, де, коли і

що ховали. Деталі випитуй, подробиці. Спробуй зловити його на протиріччях і натисни на нього. Хоча він, судячи з усього, не з лякливих. Але ж і ти не ликом шитий. Там уже зорієтуєшся в ситуації. Можливо, треба буде підлататися до нього у довіру, діяти хитрістю. І пам'ятай, якщо ми дійсно знайдемо ті скарби, навколо яких тут уже давно легенди ходять, про нашу роботу і в Москві дізнаються. А там, може, і нагороди отримаємо. Це золото зараз нашій державі дуже потрібне. Так що успіхів вам — і чекаю звісток.

Приблизно в той же час, коли Лепетченко збирався їхати до Гуляй-Поля по золото і готувався вперше перейти польсько-український кордон, на півдні інша група колишніх махновців думала про перехід кордону румунсько-українського. В Румунії тоді мешкало більше п'ятдесяти махновців. Здебільшого вони працювали на земляних та будівельних роботах в Агараші, Гімеш-Фажеті, Констанці, Орадіо-маре та інших містах і селищах, одержуючи мізерну платню, якої ледве вистачало на життя.

З початку червня 1924 року невелика їхня ватага підрядилася зводити будинок поблизу містечка Плоєшти. Грізні та безстрашні, колишні вояки брати Лев і Данило Задови, які змінили своє прізвище і тепер за документами значилися відповідно, як Зіньковський і Зотов, а також Андрій Скомський, Василь Бойченко, Андрій Шанкала та колишній сотник петлюрівської армії Іван Запорожченко, що товаришував з махновцями, за роки еміграції перетворилися на звичайнісіньких роботяг із загрубілими від важкої праці руками. Повсякденні невеселі думки охолоджували їхній норів. Хіба що інколи волелюбна вдача виривалася назовні у вигляді бурхливих емоційних вибухів.

— З мене досить, — укотре зревів, кинувши тачку, Льова Зіньковський, що працював підсобним робітником у Андрія Скомського. — Не хочу більше працювати як раб.

— А що ти пропонуєш? — озвався Скомський, який вже звик до подібних спалахів всесильного в минулому начальника махновської контррозвідки.

— Треба перебиратися в Україну, — відповів Зіньковський.

Андрій пильно подивився на свого помічника і зрозумів, що той не жартує.

— Я й сам не раз про це думав, — підтримав він розмову. — Але яким чином це зробити? Адже ми не маємо ні грошей, ні відповідних документів, не знаємо, як слід, місцевості.

— Є один варіант, — загадково промовив Льовка. — Вечері зберемося і про все поговоримо.

Все єство Льови Зіньковського противилося тому способу життя, що він змушений був вести в еміграції. Від природи обдарований богатирською силою, могутньою кремезною статурою, міцною волею і свободолюбивою вдачею, він ще з дитинства не терпів образ і нікому не дозволяв попихати собою. На відміну від інших, завжди слухняних, покірливих і сумлінних однолітків-євреїв, він нерідко пускав у діло свої не за віком здоровезні кулаки. І горе було тому, хто насмілювався необачно обізвати його пархатим жидом.

Слава зірвіголови та відчайдуха згодом привела його до анархістів. Саме тоді він працював на металургійному заводі у Юзівці, в доменному цеху. Його часто брали у небезпечні вилазки добувати гроші для анархістської каси, і в розбійних нападах він вражав своєю хоробрістю, а іноді й жорстокістю, безжально вбиваючи тих, хто намагався чинити опір. Ще більше загрубіла й зашкарубла його душа на царській каторзі — у 1915 році Катеринославський окружний суд за участь в експропріаціях засудив його до восьми років каторжних робіт. Революція принесла йому звільнення і навіть особливий статус — потерпілого від старого режиму, борця за волю і світле майбутнє.

Він повернувся на рідний завод, де був обраний членом ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Коли в Україну прийшли німці, Льова подався до Червоної Армії, воював під Царициним. Потім почалося щось незрозуміле: одночасно зі своїми порядками з'явилися німці, австрійці, гетьманці, червоні, білі і ще бозна-хто. У цій

катавасії Льова безпомилково прибився до Махна, який йому видався ближчим за духом і тим, хто вкладав зрозумілу думку у поняття революційного перетворення суспільства. Швидко завоювавши авторитет, він увійшов до найближчого оточення отамана і став начальником повстанської контррозвідки. Саме на цій посаді він і розкрив себе повністю, одержав величезні повноваження і можливість карати і милувати, розчавлювати людей і шляхетно дарувати їм життя.

І тепер, після тієї майже безмежної влади, він змушений був рабською працею заробляти собі на прожиття. Він, кого навіть свої брати-махновці нерідко побоювалися і обминали після якихось провин, тепер має залишатися підсобником, бо у будівельній справі нічого не тямить. Льовкина волелюбна натура постійно бунтувала, у відчаї натикалася на непорозуміння, немов на глухий мур, але виходу не знаходила. Тепер, здається, з'явилася мета. Хоч ще незначне і примарне прояснення, але все ж не порожня темрява і безвихідь нікчеми. Серце у передчутті чогось нового забилося дужче, погнавши гарячу кров судинами, стрепенувся і ожив мозок.

Вечеряли, як завжди, гуртом за одним столом надворі. Варена картопля, цибуля, сало і помідори з огірками були насипані у великі миски, з них кожен накладав собі до тарілки сам.

— Ось потрапимо скоро додому, дасть Бог, перестанемо злидарювати, -серйозно мовив Зіньковський.

Після цих слів всі відразу замовкли і звернули здивовані погляди на Льовку.

— Куди це додому? — порушив паузу Бойченко.

— В Україну, — коротко відповів Зіньковський. — Чи може ви хочете тут залишитися назавжди?

Всі мовчали, осмислюючи вагомість щойно почутих слів. Ніхто не сподівався такої зміни у розмові. Щоправда, про можливість повернення на батьківщину гомоніли й раніше. Та це були загальні балачки, а тут Льовка вочевидь натякав на щось дійсно серйозне. Несподівано заговорив Іван Запорожченко, який до цього не втручався у розмову.

— Сьогодні з Бухареста приїздив один чоловік, — повідомив він, — зустрічався зі мною й Льовою. Відрекомендувався представником якогось емігрантського комітету. Насправді ж, судячи з його обізнаності, він з румунської розвідки. Нам пропонують перейти український кордон, виконати там спеціальне завдання і повернутися назад. Обіцяють добре за це заплатити.

— А яке завдання? — поцікавився Скомський.

— Невідомо. Про це скажуть пізніше, після нашої згоди.

— А чому вони звернулися з такою пропозицією саме до нас? — запитав Бойченко.

— Вони знають, що ми колишні махновці, — почав пояснювати Зінковський, — що втекли сюди від більшовиків. Вони думають, що ми їх і досі люто ненавидимо, а тому завжди раді в будь-який момент помститися радянській владі. Не виключено, що хочуть нам дати якесь диверсійне або розвідувальне завдання.

— Але що ми можемо зробити ушістьох? — здивовано запитав Шанкала.

— А ми нічого й не будемо робити, — загадково відповів Льова.

— Здається, я починаю щось розуміти, — перебив його Данило Зотов, у якого аж очі заблищали. — Ми перейдемо кордон, але ніяких завдань виконувати не будемо. Просто розійдемося по своїх домівках і все. Як кажуть, прощавай, Румунія.

— Не все так просто, — сказав Шанкала, котрий зник у всьому сумніватися. — Якщо чекісти дізнаються, що нас заслала на українську територію румунська розвідка, то нас замордують.

— А ми не будемо чекати, поки вони нас затримують чи якимось іншим чином про все дізнаються, — намагався переконати товаришів Зінковський. — Ми самі відразу прийдемо в ГПУ чи до першої сільради і про все розповімо.

— Гаразд, припустимо, що нам повірять, — не заспокоювався Скомський. — Але все одно вони дізнаються, хто ми такі, згадають нам службу в армії Махна і в результаті поставлять до стінки.

— Ніхто нікого розстрілювати не буде, — заперечив йому Льова, — стільки років минуло вже. За цей час всіх амністували. А тобі, Андрію, взагалі нічого боятися. Ти був рядовим бійцем. Он ми з Даньком були командирами у махновській контррозвідці, але не боїмося повертатися. Ну, принаймні, потримають трішки у в'язниці та відпустять, проте згодом зможемо спокійно жити у себе вдома й нічого не боятися. А тут ми як покидьки якісь. Ви як хочете, а я більше так існувати не можу.

— Льовка має рацію, — підтримав брата Данило. — Треба скористатися цією нагодою. Самим, без сторонньої допомоги кордон перейти буде важко. А як затримують румунські прикордонники і посадять у в'язницю, тоді буде ще важче. Так що, особисто я — згоден.

Після деяких роздумів і суперечок свою згоду дали всі. Через два дні, коли з Бухареста приїхав представник сигуранци, вони вже були готові до від'їзду. Але їх повезли не до столиці, а в Ясси, де розмістили у місцевому готелі. Чорновусий стрункий румун у цивільному, який супроводжував їх всю дорогу, забрав із собою Зінковського, а іншим наказав залишатися у кімнаті і нікуди не виходити. Льовка повернувся тільки ввечері і розповів, що був у штабі третього армійського корпусу, де з ним зустрічалися якісь начальники у військовій формі, питали про членів групи, про участь у минулих боях на території України у складі повстанської армії Махна. Наступного дня була запланована зустріч з ними усіма в штабі.

Вранці спочатку всіх сфотографували, а потім відвели до канцелярії штабу, де наказали заповнити анкети. Там треба було обов'язково зазначити прізвище, ім'я, по-батькові, місце народження, записати всіх близьких родичів та їхні адреси, відповісти на низку запитань щодо перебування в Румунії. А ще кожному присвоїли псевдонім, під яким він братиме участь в операції. Після виконання всіх формальностей групу відправили в бік кордону.

— Як стемніє, — почав наставляти друзів Зінковський, — нас нагодують, видадуть зброю і переправлять через Дністер. Нам слід діяти обережно і злагоджено. Ніко-

му не відставати, не проявляти непотрібної ініціативи. Мене призначено старшим групи, тому вимагаю, щоб усі виконували мої розпорядження. Хто не погоджується, краще відразу ж відмовитися та залишитися тут.

Після слів Зіньковського усі відчували, наскільки небезпечно й ризиковану справу треба було їм зробити. Незабаром принесли зброю. Усім видали по револьверу, по дві бомби та майже по сотні патронів.

— Таке враження, що нас посилають повбивати якомога більше більшовицьких активістів, — тихо звернувся до Зіньковського Скомський.

— Ні, від нас вимагають провести розвідку прикордонних укріплень і дислокації військових частин в районі кордону, а на зворотному шляху — наробити паніки в кількох населених пунктах.

— Теж мені, знайшли дурнів, — з образою сказав Скомський. — Ми коли з Махном на конях і з кулеметними тачанками відступали, маючи три сотні шабель, і то намагалися не спричинити зайвої стрілянини. А тут хочуть, щоб ми вшістьох на червоних страху нагнали.

— Не хвилюйся, Андрію, ніхто ні в кого стріляти не буде, — Льовка сховав револьвер у кишеню, а потім додав, щоб усі почули: — Без команди вогонь не відкривати ні за яких обставин.

Коли молодий місяць вже заплив за небокрай, два човни тихо перетнули Дністер. Ступаючи один за одним, «диверсанти», непомічені прикордонниками, просувалися вглиб радянської території. Вони швидко йшли всю коротку ніч, а наранок зупинилися у невеличкому гаю, щоб перепочити та вирішити, як діяти далі.

— Треба знайти найближчу сільраду, — запропонував Зіньковський, — пояснити, як ми сюди потрапили, здати зброю та вимагати зустрічі з місцевим керівництвом.

Погодившись з цією пропозицією, порушники кордону зайшли в село Баштанку, де швидко відшукали голову сільради. Той вже спочатку перелякався, побачивши шістьох незнайомих чоловіків, а коли вони виклали на стіл револьвери і бомби, він від несподіванки аж підсту-

пив ближче до прочиненого вікна, щоб при нагоді дати драла. Потім заспокоївся, написав розписку про приймання цього арсеналу і сам супроводжував їх до Піщанки. В районному відділі ДПУ їх теж довго не тримали, а першим же поїздом під конвоєм відправили до Вінниці. Лише в ДПУ осередку їх ретельно допитали, склавши відповідні протоколи, а через тиждень всіх відвезли до Харкова.

Майже два місяці махновці перебували у в'язниці. Їх періодично по черзі викликали на допити, щоб зібрати та проаналізувати всю інформацію про перебування у Румунії з 1921 року. Чекістів цікавило абсолютно все: де жили, працювали, які зв'язки підтримували з Махном, чи були контакти з представниками влади, поліції, сигуранци. Особливо багато питань стосувалося завдання, одержаного від румунської розвідки безпосередньо перед переходом кордону. У кожного відбирали пояснення по кілька разів, ставлячи майже одні й ті ж самі запитання. Потім була перерва, коли їх на деякий час залишили у спокої, і вони стали сподіватися на близьке звільнення. Але несподівано обстановка різко змінилася. Заступник голови ДПУ Карл Мартинович Карлсон терміново викликав до себе начальника контррозвідального відділу Бармінського з його помічником Кареліним.

— Нами затримано Івана Лепетченка — ад'ютанта Махна, який перейшов польський кордон і прямував до Гуляй-Поля по золото, що було заховане у часи громадянської війни, — промовив він. — А що, як ваші підопічні махновці з такою ж метою йшли з Румунії?

Присутні в кабінеті переглянулися між собою і замислилися.

— Така версія цілком має право на існування, — продовжував Карлсон. — Припустимо, що Махно одночасно послав виконувати завдання дві групи: одну з території Польщі на чолі з Лепетченком, а іншу з Румунії під керівництвом свого колишнього начальника контррозвідки Зіньковського. Перед кожною групою мало бути поставлене окреме завдання щодо вивозу награваних кілька років тому цінностей. А можливо вони планували

зустрітися в Гуляй-Полі і вже далі діяти разом. Скажімо, озброєна група Зіньковського мала б прикривати й супроводжувати Лепетченка з викопаним золотом за кордон.

— А інформація про те, що Лепетченко з'явився саме заради пошуків золота достовірна? — поцікавився Бармінський.

— Безсумнівно, — відповів Карлсон. — Ми його вміло притиснули, він про все розповів і погодився на співпрацю. Зараз його супроводжують наші співробітники. Вони разом пройдуть місцями можливих схованок.

— Чесно кажучи, про таку можливість повороту подій ми не думали, — зазначив Карелін, — адже «румунські» махновці добровільно нам здалися.

— Можливо, це був своєрідний тактичний хід, — почав сумніватися і Бармінський.

— Не забувайте того, що Махно — хитрий і підступний противник, — зазначив Карлсон. — Зараз він хоч і не становить реальної загрози для нас, але від нього можна всього очікувати. Не виключено, що саме тепер золото йому знадобилося для того, щоб організувати якусь антирадянську акцію. У зв'язку з цим керівництво Іноземного відділу ДПУ вимагає від вас уважно поставитися до цієї справи. Якщо дізнаєтесь, що затримані махновці дійсно мають відношення до пошуків золота Лепетченком, витрясіть з них всю інформацію. А якщо ні, то все одно спробуйте узнати все, що їм відомо про можливі місця схованок.

Бармінський з Кареліним ще в коридорі почали обговорювати план подальших дій. Найперше, вони вирішили зранку викликати одночасно трьох махновців — Зіньковського, Зотова і Скомського, допитати їх окремо, а потім зіставити свідчення. Зіньковського Карелін вирішив допитувати особисто. Вони були приблизно одного віку, однакової статури, мали чимось схожі обличчя з чітко вираженими вольовими рисами, і тому Кареліну здавалося, що вони легше порозуміються.

— Нам відомо, що незадовго до переходу кордону до вас у Румунію надійшло кілька листів від Махна, — несподівано почав Карелін, який, звичайно ж, ні сном, ні ду-

хом, не відав про листування. — Які доручення він вам давав? Тільки перш ніж відповісти, гарненько пригадай і не намагайся хитрувати.

— Ніяких доручень нам Нестор Іванович не давав, — просто відповів Зіньковський. — Писав, як сам живе, цікавився, як у нас справи.

«Отже, з листуванням я вгадав, — відзначив про себе Карелін. — Значить, Махно, перебравшись до Польщі, не переривав зв'язків з румунською групою, але наврядчи, щоб у листах йшлося лише про життя-буття. Не міг Махно, ображений на радянську владу, не виношувати якихось планів, намірів, чи просто не ділитися думками про помсту, не висловлювати своїх міркувань щодо подій в СРСР».

— А якщо конкретніше? — наполягав своє чекіст.

— Якщо конкретніше, — тут Льова почухав потилицю, — то в одному з листів Махно розповідав, що сидить у польській в'язниці і його звинувачують в організації повстання у Східній Галичині. Писав, що народилася дитина, але він не знає, хто саме, бо його Галину тримають в іншій в'язниці. А перед цим Новим роком він надіслав ще одного листа, в якому повідомляв, що суд його виправдав і він тепер живе у Торуні разом з дружиною і донькою. Жалівся, що не має грошей. Обіцяв, що як тільки їх роздобуде, то буде клопотатися про візу, щоб приїхати до Румунії нас провідати.

— Невже Махно без грошей утік за кордон? — вдаючи здивування, запитав Карелін. — А куди ж він подів нагробоване золото?

— Ви теж, як і всі, думаєте, що ми з обозом цінностей перетнули кордон і там купалися в золоті, — з нотками образи в голосі промовив Зіньковський. — Насправді ж, перепливли річку у чому були і з порожніми кишенями.

— Значить, золото ви залишили в Україні, — не запитально, а напівстверджуючи виголосив Карелін.

Льова мовчав, вже трохи розуміючи, куди хилить його співрозмовник. Він не міг не збагнути, що цей допит не зовсім схожий на попередні. Раніше в основному цікавилися знайомством з румунськими контррозвідниками й

підготовкою до переходу кордону, а тепер запитують про більш давнє: втечу до Румунії, звичайне листування, про те, чи були у них гроші. Але поки що він не міг збагнути, як йому поводитись при цьому повороті справи.

А у Кареліна поки що все йшло за планом. У спокійній бесіді він з'ясував, що Махно надсилав листи, а це вже для чекістів багато означало. Тепер він вирішив змінити тактику допиту. Якщо й надалі ставити питання в такому дусі, то від Зіньковського ніякої важливої інформації одержати не вдасться. І він несподівано перейшов у наступ.

— А тепер, Льово, скажи правду: з яким завданням вас послав Махно в Україну?

— Я вже розповідав, що нас направила румунська сигуранца. Махну взагалі про цей похід нічого не відомо.

— Брешеш! — гупнув важким кулаком по столу Карелін, аж олівець підскочив і скотивсь на підлогу. — Я тобі не раджу з нами бавитися. Адже ми не забули про твою службу в махновській контррозвідці, про розстріли продзагонівців, червоноармійців, мирних жителів.

— Тоді йшла війна, — незворушно відповів Зіньковський, — по нас стріляли, ми стріляли. Один Бог на тому світі розсудить, хто був правий, хто неправий.

Карелін бачив, як спохмурнів, набичився, весь зібрався в кулак Зіньковський. Але ні страху, ні каяття в його очах він не помітив. «Такий не благатиме про помилування, скиглити, ридати, повзати на колінах, — відмітив він собі подумки. — Гідний супротивник. Нам би такого на роботу. Але поки що треба облишити цю тему і перейти до місць переховування золота. Насамперед лише треба з'ясувати, чи вдалося щось витрясти із Зотова та Скомського».

— Я зараз вийду, — кинув він від дверей, — а ти посидь та добре подумай над тим, про що ми говорили.

Хвилин за десять він повернувся. Інші махновці нічого нового не сказали. Вони божилися, що не мали ніякого відношення до махновської скарбниці, а тим більше до схованок. Залишалось одне: «додавити» Зіньковського.

— З вашим переходом кордону мені все зрозуміло, —

загадково продовжив Карелін. — Відставимо поки що це питання. Ми до нього ще повернемося. Поговоримо про інше. Твої хлопці, Льово, стверджують, що кому ж, як не тобі, знати, де Махно залишив на Гуляйпільщині награбовані цінності. Але попереджаю, від твоєї щирості буде залежати доля всіх заарештованих.

Звичайно ж, Карелін блефував. Ніхто із махновців на допитах такого не говорив. Їм про місця схованок і не могло нічого бути відомо: хто ховав, де і скільки. До цієї найсекретнішої справи Махно залучав лише найвідданіших осіб зі свого оточення — своїх ад'ютантів і охоронців Івана Лепетченка, Феодосія Щуся, іноді Льову Зіньковського. Можливо, ще когось, але кого саме й коли — про це ніхто не знав. Під загрозою смерті ніхто не смів зазіхати на спільні кошти. Це знав кожний повстанець, бо всі не раз пересвідчувалися, як за спробу запустити руку до скарбниці зловленого відразу карали на горло. Тому навіть охочих проявляти бодай зацікавленість махновським золотом було небагато. За цим пильно стежила контррозвідка.

Льова на мить замислився: «Чому це чекісти так зацікавилися махновським золотом? Можливо, їм тільки недавно стало щось відомо, і вони хочуть з'ясувати, наскільки правдиві я даю свідчення? А може просто користуються нагодою, щоб вилучити коштовності на користь революції? Взагалі-то йому особисто відомо небагато. Найбільше посвячений у «золоті» справи був Ваня Лепетченко. Але він зараз знаходиться десь далеко у Польщі. Ось на нього все й можна звалити — його все одне чекістам не дістати».

— Якщо казати правду, — нарешті мовив він, — то мені відомо небагато. Адже основний золотий запас Нестор Іванович сховав саме тоді, коли дізнався про різню під Перекопом. Самі знаєте, коли ми допомогли вам розгромити Врангеля, наше повстанське угруповання роззброїли і начебто хотіли всіх розкидати по регулярних частинах Червоної Армії. Ми спочатку не погоджувалися і попросили дати нам час на роздуми. Але не встигли навіть оговтати-

ся, як ваші нас оточили з усіх боків і майже всіх порубали. Мені із сотнею бійців вдалося у бою прорватися. Коли ми прибули до Гуляй-Поля, то застали Махна страшенно розлюченим. Він прагнув помсти і був уже готовий помститися. А щоб не обтяжувати себе обозом в частих і тривалих рейдах, заздальгідь віддав розпорядження все найцінніше залишити на зберігання у місцевих жителів або закопати. Так ось, коли ми повернулися з Криму, його вказівка вже була виконана.

— А хто ховав найцінніше, знаєш? — запитав Карелін.

— В той час поряд з ним постійно перебував Ваня Лепетченко. Напевно, він усе знає.

— Льово, — раптом пильно і пронизливо, майже впритул уставився в нього Карелін, — можеш розказувати мені що завгодно, але я все ж не повірю, що тобі зовсім нічого не відомо.

— Дещо й мені відомо, — спокійно відповів Зіньковський, — але мало.

— Я слухаю.

— Ну, пригадую, як у 25-й німецькій колонії ми разом з Лепетченко залишили на зберігання в одного німця деякі особисті речі Махна. Там був портфель з книгами та якимись документами, хірургічний набір Нестора Івановича і ще щось. Я пам'ятаю, що той німець українською мовою ні бельмеса не розумів, а дружина йому все пояснювала.

— Показати, де він живе, зможеш?

— А чому б і ні.

— Гарзд, продовжуй, — Карелін тріумфував.

— А більше нема чого продовжувати, — несподівано засмутив його Льова. — Хіба що можна пошукати у четвертій єврейській колонії, що неподалік від Гуляй-Поля. Я чув від самого Махна, ніби, там закопано багато золота. Але ж мене з ними тоді не було, і я не знаю, де його ховали.

— Можливо, Махно при цьому називав якесь прізвище, умовне місце? — намагався вхопитися за найтоншу ниточку Карелін.

— Йй Богу, не пам'ятаю, — щиро відповів Льова.

Це було вже хоч щось. Від інших махновців взагалі не вдалося одержати ніякої цікавої інформації. На нараді заступник голови ДПУ Карлсон дав вказівку тримати всіх шістьох під вартою, аж поки не завершиться операція з Лепетченко.

— Зараз у Катеринославі заступник начальника губерньського відділу Говлич разом зі своїми хлопцями трясє махновського ад'ютанта, — повідомив він. — Усі мають бути готовими у будь-який момент допомогти їм інформацією, яку можуть знати наші затримані. А взагалі, я не поспішав би з їхнім звільненням. Вони нам можуть не лише в цій справі знадобитися.

Під час невеликої паузи, поки Карлсон гортав якісь документи, всі уважно дивилися на нього, намагаючись зрозуміти хід його думок. Нарешті він підвів погляд і продовжував:

— Я сьогодні мав розмову з головою ДПУ України Балицьким і вислухав від нього не зовсім приємні, але цілком слушні зауваження. Ми, дійсно слабо ведемо роботу з махновцями, особливо по закордонному контингенту. Які у нас там агентурні позиції? Практично ніяких. Що ми знаємо про самого Махна, про його плани? На практиці, — майже одну загальновідому офіційну інформацію. А погляньмо на останні події. Колишніх махновців, які осіли в Румунії, ворожі іноземні спецслужби почали залучати до антирадянської діяльності. Я впевнений, що вони й надалі намагатимуться використовувати їх у підривних цілях. Тому нам треба знайти можливість позбавити наших противників такої вербувальної бази. А для цього слід виводити махновців на територію СРСР, розповсюдити серед них інформацію, що їм тут нічого не буде за старі гріхи, показати успіхи і досягнення нашого вільного життя. Цими питаннями негайно слід зайнятися. Іноземному відділу спільно з Одеським губернським відділом. Які будуть пропозиції?

— Дозвольте, — підвівся Карелін. — Я тут кілька разів допитував начальника махновської контррозвідки Льову

Зіньковського, і в мене з'явилася думка: а що, як залучити його до цієї роботи, тобто, до нашої роботи?

— Що ти маєш на увазі? — перебив його Бармінський. — Щоб колишнього ворога зарахувати до наших лав? А він потім підступно в спину?..

— Не гарячкуй, — зупинив його Карлсон, про щось замислившись. — А може Карелін і має рацію. Зіньковський користується авторитетом у махновців, знає їх як облуплених. До того ж, він сам прагне вберегти своїх колишніх однокласників від халепи, в яку вони можуть потрапити за кордоном. Нам треба зіграти власну мелодію на цих благородних струнах. Якщо його вдасться схилити на наш бік, це буде великим успіхом. Так що, товаришу Карелін, вам і всі карти в руки. Заодно уважно вивчіть можливість всіх інших махновців: і тих, які повернулися з-за кордону, і які постійно мешкають тут. Нікого не випускайте з поля зору. Вони нам ще можуть знадобитися. Не гаючи часу заводьте оперативну справу і працюйте. Всі необхідні документи я підпишу.

Нарада закінчилася пізно ввечері. Махновці в камері теж ще не спали. Вони жваво обговорювали події дня, що минув. Несподівана для всіх тема допиту породжувала нові питання. Але чому все так раптово повернулося, залишалось лише здогадуватися. Ніхто з них не міг і передбачити, що сидіти їм у в'язниці ГПУ доведеться саме стільки, скільки триватиме вся епопея пошуків Лепетченком махновського золота.

А завершилася вона зовсім несподіваним чином. У тих місцях, які називав махновський ад'ютант, особливо нічого знайти не вдалося — лише якісь особисті речі Махна, деякі документи, карти. Розуміючи, що Лепетченко з ними не до кінця щирий, керівники Іноземного відділу вирішили розіграти оперативну комбінацію, якою відразу вбити двох зайців: і сховані коштовності одержати, і ввести в оточення Махна свою людину. Особливу роль відвели колишньому махновцю Марку Спектору. Він мав увійти в довіру до Лепетченка, керуючись нібито корисливими мотивами, і зап-

ропонувати свої послуги у пошуці золота. Оперативники розрахували вірно: у тій ситуації, в якій опинився посланець Махна, йому не залишалось нічого іншого, як довіритися Спектору. Так і сталося. Згодом Спектору вдалося дізнатися від Лепетченка про одну із схованок золота.

Подальший задум полягав у тому, що Лепетченко через деякий час відпускають і тримають ніби-то під пильним наглядом. Спектор у цей час відкопує сховані коштовності, вони разом прямують до кордону, де у чекіста нібито є свої контакти з контрабандистами, з допомогою яких вони переправляються на польську територію. Але в останню мить псевдоконтрабандисти, в ролі яких виступають співробітники радянського прикордонного загону, накидаються на втікачів, забирають у них валізу із золотом і зникають. Це щоб в жодному разі не дати можливості потрапляння цінностей до рук Махна і позбавити його такої вагової матеріальної підтримки. При цьому Лепетченку разом із Спектором не залишається іншого виходу, як повертатися до Махна ні з чим і продовжувати ділити з ним всі негаразди емігрантського життя. Тільки тепер поряд з Махном у радянської розвідки мала бути «своя» людина — Спектор.

Зрештою, практично майже на всі сто відсотків план спрацював. Поїзд, в якому їхали Спектор з Лепетченком, наближався до Варшави. Вони сиділи мовчки. Кожен думав про своє. Іван всю дорогу розмірковував про невдачу, що трапилася на кордоні. Спочатку він сердився на Марка, бо ж саме той знайшов провідників, які врешті виявилися злодіями і так нахабно пограбували їх. «І підгадали ж зручний момент, — уже вкотре прокручував він у пам'яті недавні події. — Раптово напали і швидко втекли на човні. А я не міг навіть кинутися навздогін, бо не вмю плавати. До того ж, будь-якої миті на нас могла натрапити польська варта. От якби в іншому місці мені з тими контрабандюками здібатися...»

Спектора він уже менше винив у тому, що трапилося. Той і сам постраждав: зараз сидів і прикривав рукою

підбите око, навколо якого утворився великий жовто-чорний синець. Але золото вже не повернути. Тепер головне: знайти Махна і про все йому розповісти. Звичайно ж, Нестора Івановича такий результат походу мало порадує, але нічого не вдієш.

— Це вже Варшава? — запитав Спектор, виглядаючи у вікно.

— Так, під'їжджаємо, — відповів Лепетченко.

Марко весь час сидів повернувши голову до вікна, щоб сусіди по вагону менше бачили його підбите око, і тепер розглядав околиці. Він уже заспокоївся і обдумував подальші плани. Перший етап операції пройшов успішно. Він — за кордоном, разом з ад'ютантом Махна, а золото залишилося в руках ДПУ. Щоправда, довелося трішки постраждати, але все це було заздалегідь передбачено. Начальник Волочиського прикордонного загону і його давній приятель Люшков з цього приводу жартував: «Коли битимуть, не відхиляйся, а, навпаки, підставляй щоку. Зате потім буде менше підозр». І дійсно, Лепетченко почав йому навіть співчувати, пересердившись за те, що знайшов ненадійних провідників. Тепер для Марка найважливішим було, щоб йому повірив сам Махно і прийняв до свого близького оточення. Але з'ясувалося, що сліди Махна загубилися десь у Данцігу. Залишалось одне: їхати й шукати його там.

А в цей час, користуючись відсутністю Лепетченка, Спектор вийшов прогулятися містом. У Варшаві він жодного разу не був, але ще у Катеринославі мав нагоду по карті вивчити центральну частину. Фахівці зовнішньої розвідки по Польщі детально проінструктували його, як знайти невеликий цегляний будинок під черепицею, розташований в одному з численних провулків. Без особливих труднощів відшукавши потрібну адресу, Марко зробив ще одне коло, щоб пересвідчитися, чи немає за ним «хвоста». У будинку пробув недовго. Передав інформацію про своє прибуття та місце знаходження і поїхав назад. Огляд історичних пам'яток не входив в його плани.

Увечері Лепетченко повідомив про свій намір їхати до Данціга.

— Давай поїдемо разом, — запропонував Спектор.

— Ні, я краще один. Так безпечніше. До того ж у нас немає необхідних документів і дозволу на поїздку. А мені в такій ситуації звичніше діяти — все ж три роки прожив за кордоном.

Лепетченко, хоч і мало вірив, що вдасться знайти Махна, але дуже сподівався на це. Невизначеність становища пригнічувала його, він не знав, як йому діяти далі. Якби привіз золото, все було б просто і ясно. Мабуть він залишився б за кордоном і тримався поближче до Махна. Але те золото, що було вже в руках, пропало, а головний скарб лишився лежати на Гуляйпіллі. Можна ризикнути ще на один похід туди й назад, та повернутись сюди із дорогоцінним вантажем майже неможливо. Там на нього чатує ДПУ. Але й тут жити у злиднях після того, як він побував на батьківщині і побачив рідні місця, Іван теж уже не міг. Нестримна сила наперекір всім обставинам тягла його додому. Зустріч і розмова з Махном мали вирішальне значення.

Івана й тут спіткала невдача. Хазяйка квартири, де мешкав Махно у Данцігу, повідомила, що німецькі жандарми та особи в цивільному забрали із собою Нестора Івановича й Галину з дитиною. Де вони зараз перебувають, вона не знала.

З безрадісними думками повертався Лепетченко до Варшави. Почувши про результати поїздки, Спектор дуже засмутився. Марко шкодував, що завдання розвідки опинилося під загрозою зриву і що зустрінеться з Махном, імовірніше за все, не доведеться.

— Що думаєш робити далі? — запитав він у Івана.

— У мене один шлях — повертатися в Україну.

— А може не варто поспішати, — зазначив Спектор. — Давай спочатку через польських і німецьких анархістів спробуємо розшукати Махна. Або напишемо листа Аршинову і Воліну в Париж. Можливо, Нестор Іванович

уже там, непогано влаштувався і нам допоможе туди виїхати.

— Ні, з мене досить закордонних поневірянь, — відповів Лепетченко. — Ти можеш лишатися, а я збиратимуся назад.

Спекторові нічого не залишалося, як зоставатися у Варшаві і чекати подальших вказівок від свого керівництва з Харкова.

Минуло ще кілька тижнів, і лише у середині листопада Лепетченку разом з кількома іншими махновцями вдалось перетнути кордон. Завдяки вчасному повідомленню Спектора, за їхньою переправою та подальшим пересуванням по українській землі непомітно стежили співробітники ДПУ, аж поки вони не дістались Гуляй-Поля. Іван передбачав, що вдома перебуватиме під таємним наглядом. Йому хоч і вдалося перехитрити чекістів, не вказавши їм основного місця, де закопане золото, але все ж він відчував, що до кінця йому не повірили. Тепер розпочиналася гра «хто кого».

Особисто він не збирався поспішати. Навіть думки про захований скарб він намагався відганяти від себе. І тільки ночами, уві сні, розбурхана уява знову й знову вела крізь хащі Дібровського лісу до лише йому відомих місць. Він брав у руки лопату і копав. Але щоразу натрапляв на якісь кістки і черепи, а з викопаної ями віяло таким холодом, що йому ставало моторошно. Та він продовжував копати, аж поки не провалювався у якусь безодню, звідки вже не було ніякого вороття.

Зіньковському ж після шести місяців перебування у в'язниці запропонували роботу в ДПУ. Спочатку кілька місяців він працював у Харкові, потім був переведений уповноваженим Іноземного відділу в Одеський окружний відділ ДПУ УСРР. У новій якості він проявив наполегливість і непідробне прагнення бути корисним радянській владі. За його безпосередньої участі вдалося вивести із-за кордону ряд махновців, які продовжили нормальне життя на батьківщині. Декого вдалося залучити до роботи із зби-

рання важливої інформації в Румунії та Польщі, використовувати як кур'єрів для підтримання зв'язку із закордонними співробітниками розвідки. Чого вартий був лише один із них — колишній командир кулеметного підрозділу махновської армії, який упродовж п'яти років був чи не основним кур'єром у радянського розвідника Пантелеймона Калюжного, впровадженого в англійську розвідку у Бухаресті.

Всього Зіньковський прослужив в Іноземному відділі тринадцять років. Неодноразово захоплювався керівництвом за мужність і сміливість. Але його минуле — перебування у махновській армії та в еміграції за кордоном — важким тягарем супроводжувало його усі роки, аж поки не «вибухнуло» у 37-му році. Закономірним, як на ті часи, став арешт, безпідставні, надумані звинувачення у зв'язках із румунською, польською та англійською розвідками й трагічна розв'язка.

Махно ж помер від хвороби у Парижі в 1934 році. Ті плани та задуми зовнішньої розвідки стосовно його виведення на радянську територію або впровадження в його близьке оточення надійної агентури з різних причин так і не були доведені до логічного кінця. Зрештою, після того, як він перестав становити небезпеку для більшовицької влади і ледь животів в еміграції у напівзабутті, питання про нього вже було зняте з порядку денного. Лише в оперативні наглядові справи періодично лягали меморандуми, з яких навіть важко в деталях простежити останні роки життя колись грізного селянського ватажка.

«КОНСУЛ» НА ЗВ'ЯЗОК НЕ ВИЙШОВ

Із досьє зовнішньої розвідки

У середині 20-х років минулого століття розвідкою радянської України оперативним шляхом було одержано інформацію про намагання Англії сформувати на півдні України агентурну мережу з метою добування відомостей військово-політичного характеру. Представники української розвідки спрацювали на випередження, створивши так звану легендовану розгалужену антирадянську організацію. Її «керівника» вміло підставили іноземній спецслужбі, і згодом він очолив «українську лінію» англійської розвідки в Бухаресті. Цю роль вдало зіграв Пантелеймон Федорович Калюжний, 1897 року народження, уродженець селища Рівне Зінов'євського округу (тепер — територія Кіровоградської області), у минулому професійний художник, активний есер, поборник ідеї створення самостійної України. Протягом семи років він постачав Лондон дезінформацією про політичну ситуацію в Україні, збройні сили Червоної Армії. Через нього також надавалися матеріали, які спонукали Англію до зближення з Радянським Союзом на фоні відродження військового потенціалу гітлерівської Німеччини.

Пантелеймон Калюжний іноді любив у вихідні прокинутися до схід сонця, захопити з собою фарби та мольберт й податися в Аркадію на берег моря з його мальовничими схилами. У нього були давно облюбовані місця, де він міг усамітнитися, побути наодинці зі своїми думками і сповна віддатися творчості. Хист до малювання у нього пробудився ще в юнацькі роки, але тоді, в тяжкі роки напередодні першої світової війни, було не до цього. Батьки займалися хліборобством, не бідували, але й особливою заможністю похизуватися не могли. У тій ситуації про якісь фарби чи художню освіту годі було й думати.

За мобілізацією він потрапив до царської армії, воював у піхотній частині, одержав чин поручика. Потім почала-

ся революція. Згодом — громадянська війна. Двадцятирічний Пантелеймон вступив до партії есерів, активно, з великим піднесенням вів пропагандистську діяльність, був членом центральної організації «Селянська спілка». Умів переконувати і запалювати своїми ідеями інших. Він радо зустрів проголошення Української народної республіки, усім серцем волів бачити Україну вільною, квітучою, заможною. Навіть зі зброєю в руках під прапорами Симона Петлюри пішов боронити рідну землю від більшовиків, деякий час був офіцером з доручень командуючого 3-го корпусу, згодом дослужився до отамана куреня. Здобув авторитет і визнання в колі борців за самостійну Україну. Та не судилося, як бажалося. Потім були поневір'яння, пошуки, розчарування. Було зближення з отаманом Григор'євим і робота в його штабі, участь у повстанні проти більшовиків аж до ліквідації повстанської армії Нестора Махна...

Пантелеймон Федорович надійно закріпив аркуш чистого паперу на мольберті, розкрив акварелі. Неповторний запах свіжої фарби, осіннього листя, легкого морського бризу відразу налаштував його на ліричний емоційний лад. Ця мить, коли він із занесеним пензлем опинявся віч-на-віч з незайманим білим папером, його особливо бентежила. При цьому він часто згадував слова свого викладача з Одеського інституту образотворчих мистецтв професора Фраєрмана: «Перш, ніж щось намалювати, подивіться, наскільки прекрасний чистий аркуш паперу, не зіпсуйте його».

Взагалі-то, Пантелеймон Федорович не був фахівцем з живопису. Пейзажі він малював для себе, для свого задоволення, іноді найбільш вдалі роботи дарував близьким друзям і знайомим. А більше отримував насолоду від того, як поступово в уяві народжувалися образи і матеріалізувалися на папері. В інституті ж він вчився за фахом художника декоративно-монументального (фрескового) живопису. Завданням його дипломної роботи був розпис вестибюлю, коридору, фойє, глядацької зали і сцени Східної торговельної палати в Одесі. Все це він виконав в українському стилі, що викликало неоднозначну реакцію,

але зрештою одержало схвалення на відкритому засіданні правління інституту. Посприяло цьому і вагоме слово авторитетного професора Фраєрмана, який зазначив під час підбиття підсумків обговорення: «Багато художників в Одесі не зроблять композицій краще, ніж запропоновані Калюжним роботи». Як успішного та серйозного студента, його після закінчення навчання залишили на викладацькій роботі...

Захопившись роботою, він навіть не помітив, що позаду зупинився і з цікавістю спостерігає за творчим процесом інтелігентного вигляду чоловік з гострим проникливим поглядом. Лише інтуїтивно відчувши присутність когось стороннього, Пантелеймон Федорович озирнувся. На його обличчі вгадувався неприхований вираз невдоволення.

— Вибачте, що потурбував, — відразу промовив незнайомиць, — я тут прогулювався і мимоволі залюбувався вашою роботою. Ось тільки я думав, що у нас в Одесі художники в основному море зображають і міський пейзаж, а у вас — калина.

— Калина — це наше, українське. Як би вам ще пояснити, — на мить замислився Калюжний. — Для прикладу, у росіян — береза, у греків — маслина, у японців — сакура. Це своєрідний символ національного буття. На Заході колекціонери люблять купувати полотна, на яких зображена вбита дичина. Українці ж натюрморт з мертвим зайцем або вбитою качкою рідко купують, хіба що затяті мисливці. Кров, черепа, ножі — одне слово, все, що пов'язане з символами смерті, українцям чуже. Вони вважають, що в дім слід приносити виключно позитивні емоції. Море, сонце, ліс, гарні квіти, багатий врожай — ось те, що навіює приємні асоціації.

— У вас дещо буржуазний підхід до мистецтва, — спробував заперечити незнайомиць. — Зараз, зображуючи море, потрібно показувати рибалок, які досягли рекордних уловів риби, малюючи поле, — подавати на передньому плані трудівників, які активно будують нове життя, радіють соціалістичному ладу. Мистецтво має відображати звершення та плани трудового народу.

Дискусія, що розгорнулася після цих реплік, була досить емоційною й гострою. Задля примирення та згладжування гострих кутів чоловікові довелося докласти неймовірних зусиль, демонструючи паралельно свою обізнаність у сфері мистецтва. Він неспроста розпочав цю розмову та не випадково з'явився в такий ранній час у парковій зоні Аркадії. Незнайомцем був уповноважений іноземного відділу Одеського окружного відділу Державного політичного управління УСРР Піскарьов. Перед ним стояло завдання особливої важливості.

Оперативна нарада в кабінеті начальника Одеського окружного відділу ДПУ УСРР Леплевського наближалася до завершення. В обстановці суворої секретності обговорювалося лише одне питання — пошук кандидата для підстави англійській розвідці з території Румунії. Від агента «Томського», який раніше був впроваджений в англійську розвідку й очолював на Дністрі українсько-румунський пункт переправи у місті Резіні, стало відомо, що англійці відчувають гостру нестачу розвідувальної інформації по південному регіону України та шукають будь-які можливості для зміцнення своїх позицій на цьому напрямку. Треба було зіграти на випередження й терміново підібрати таку людину, яка могла б зацікавити їх та водночас не викликала жодних підозр. Це мав бути чоловік, який би міг переконливо зіграти роль, якщо не ворога радянської влади, то принаймні особу з критичним ставленням до неї, у біографії якого були б присутні епізоди участі в боротьбі з більшовицьким ладом. До того ж він мав бути «своїм» у колі прихильників самостійної України, адже за легендою йому належало діяти у тісній співпраці з українськими центрами політичної еміграції. Не кажучи вже про те, що це повинна бути людина смілива, мужня, вольова, освічена, спроможна виважено діяти в екстремальних ситуаціях.

— Ми більше не можемо зволікати, — підсумував обговорення Леплевський, — потрібно зупинитися на конкретній кандидатурі, одержувати її згоду на роботу в зовнішній розвідці, швидкими темпами проводити

відповідну підготовку, навчання, розробляти легенду. На даний момент з усіх запропонованих осіб найбільше, на мою думку, підходить Калюжний. Прошу товариша Піскарьова доповісти про роботу з ним.

— Вивчення Пантелеймона Калюжного через офіційні канали та наші оперативні джерела показало, що він цілком підпадає під ті критерії пошуку, які були нам поставлені, — почав уповноважений іноземного відділу. — Я особисто встановив з ним контакт, провів кілька зустрічей і мушу визнати, що він справляє дуже гарне враження. Має багато знайомих у різних регіонах України. Проїшов серйозну життєву школу. Після певних хитань визнав радянську владу, яка дала можливість йому здобути хорошу освіту і одержати непогану роботу. При цьому не боїться критично висловлюватися про різні недоліки політичної, економічної та соціальної політики, що додає йому авторитету серед представників культурно-творчої інтелігенції. Попередню пропозицію щодо спільної роботи проти ворогів СРСР сприйняв з цікавістю. При цьому зазначив, що тільки не уявляє, чим він, творча людина, художник, може бути корисним.

Зрештою, на кандидатурі Калюжного зупинилися остаточно. Перед тим, як з ним зустрітися особисто, начальник окружного відділу ДПУ ще раз уважно передивлявся зібране досє. Увагу привернула одна з характеристик. У ній зазначалося: »...українець-самостійник із цілком визначеними переконаннями. Людина упевнена в собі, яка вважає свої думки й аргументи незворушними. У розмовах за зовнішнім виглядом безтурботності та несерйозності проглядається типова хитрість українця. Мовляв, я все добре знаю й розумію, але при цьому учиняю так, як вважаю за потрібне. За загальним розвитком виглядає як сільський вчитель-інтелігент...»

«Що ж, будемо сподіватися, що ця притаманна українцям хитрість допоможе увійти в довіру представникам англійської розвідки», — подумав Леплевський.

Калюжний навіть не уявляв, яку роль йому належало зіграти. За задумом, він мав стати керівником легендарова-

ної антирадянської організації на півдні України. Її мережа в перспективі охоплювала б міста, де дислокувалися військові частини, що були предметом особливої уваги іноземних розвідок. Операція одержала умовну назву «Представництво», а головний фігурант Пантелеймон Калюжний для зашифровки отримав псевдонім «Консул». До її проведення залучили іноземний, контррозвідувальний та особливий відділи ДПУ. Іноземний забезпечував виведення «Консула» за кордон і його просування в поле зору англійської розвідки, контррозвідувальний мав координувати роботу з вивчення спрямувань іноземних розвідок до України, нейтралізації засланої агентури, а на особливий відділ покладалося завдання з ретельної підготовки матеріалів дезінформаційного характеру про радянські військові об'єкти, які планувалося передавати через нашого розвідника.

— Вам треба дуже ретельно вивчити свою легенду, — наставляв розвідника уповноважений ІНВ ДПУ Піскарьов. — Кожна деталь, навіть незначна дрібниця може зіграти як на вашу користь, так і проти вас. Суперником у грі буде одна з найсильніших і найавторитетніших розвідок світу. Потрібно готуватися до серйозних перевірок, можливих провокацій, різноманітних нестандартних ситуацій. Зараз навіть важко спрогнозувати, що нас може очікувати. Адже зовнішня розвідка в радянській Україні по суті діє лише кілька років, з 1924-го, а англійська має столітній досвід. Тому будемо вчитися разом на конкретній справі.

Загальну лінію поведінки визначили таку. Калюжний продовжує працювати в інституті та поступово опановує роль керівника контрреволюційної організації, яка збирає інформацію про політичне й економічне життя на півдні України, про невдоволення народних мас владою, прагне повалення більшовиків і шукає зв'язків із закордоном для координації своєї роботи та її спрямування у потрібне русло. Ідеологічна позиція — боротьба за самостійну Україну, що дозволить швидше налагодити необхідні контакти з українськими центрами політичної

еміграції в Румунії, а вже через них встановити зв'язки з представниками англійської розвідки, що посилила свою присутність у цій країні й намагається активно використовувати емігрантів для проникнення на територію СРСР.

— А що я дружині скажу про свій новий статус? — поцікавився Калюжний.

— Поки що нічого не треба говорити, — зауважив Піскарьов. — Настане час, і вона про все буде проінформована. У цій надзвичайно важливій справі без її допомоги нам ніяк не обійтись.

Пантелеймон Федорович зі своєю дружиною Ганною Григорівною, у дівоцтві Косюрою, жили душа в душу. Вони були однолітками, народилися та вирости в одному селищі, змалечку дружили, в юнацькому віці між ними зародилися справжні ніжні почуття, а згодом вони побралися. Він не уявляв свого життя без неї, тому пропозиція чекістів змусила його серйозно замислитися над життєвими планами.

Перше виведення «Консула» за кордон у 1928 році готувалося іноземним відділом з особливою ретельністю. На той час інформацію про очолюване ним антибільшовицьке підпілля та про його можливості добувати важливі відомості закритого характеру було доведено через агента «Томського» до одного з керівників англійської розвідувальної мережі в Румунії емігранта Віктора Богомольця. На підкріплення цього було передано кілька підготовлених «Консулом» інформаційних матеріалів про становище в Україні та по Одеському військовому округу. Інформація викликала непідробний інтерес. Більше того, за відомості військового характеру «Консулу» навіть передали грошову винагороду. А згодом надійшла пропозиція про організацію особистої зустрічі на території Румунії. Під час обговорення цього питання начальник окружного відділу Леплевський зазначив:

— Тепер операція переходить в іншу фазу. До цього «підпілля» у нас існувало лише на папері. Тепер його потрібно створювати по-справжньому, інакше можна серйозно проколотися. Під нашу легенду слід добирати ре-

альних людей, відпрацьовувати з ними лінію поведінки, вибудовувати схеми, зв'язки. Не виключено, що «Консула» будуть детально розпитувати про членів організації, їхні прізвища, характеристики, можливості, а потім перевіряти одержану інформацію через інші канали.

Упродовж ближчих кількох місяців Пантелеймон Федорович разом з уповноваженим іноземного відділу Піскарьовим здійснювали поїздки регіонами: Зінов'ївськ, Умань, Ананьївськ, Бердичів. Після проведеної роботи та необхідних зустрічей організація почала набирати більш реальних обрисів. І ось він нарешті за кордоном. Позаду — хвилювання під час таємної переправи через Дністер. У кишені — документи на ім'я Ігнатенка Якова Івановича. Під цим новим прізвищем йому тепер доведеться довго жити та працювати.

— Радий нарешті безпосередньо познайомитися, — не приховував своїх емоцій Віктор Богомолец, який спеціально приїхав на зустріч з Бухаресту до Кишинєва. Під час тривалої бесіди, яка відбулася в одному з готелів, він спочатку в деталях цікавився життям в Україні. Як з'ясувалося, він сам родом з Києва, свого часу закінчив шосту Київську гімназію, потім два роки навчався на медичному факультеті Київського університету. Деякий час співробітничав з газетою «Киевлянин». Під час громадянської війни перебував при штабі головнокомандувача збройними силами півдня Росії. Після поразки білої армії проживав у Константинополі, звідки у 1925 році переїхав до Румунії. Там обіймав посаду начальника зовнішнього бюро інформації Генеральної сигуранци. Одночасно співпрацював з англійською розвідкою.

— Не від хорошого життя пішов на службу до англійців, — зізнався він, коли розмова перейшла у вже більш довірливе русло. — Душа болить від тих порядків, які запроваджують більшовики на батьківщині. Хочеться, щоб цьому швидше був покладений край — за допомогою англійців, німців, шляхом організації масових виступів всередині країни. Мені дарма, як це відбудеться. Головне — кінцевий результат.

Позитивно оцінивши діяльність підпільної організації, Богомолець зазначив, що надані «Консулом» матеріали все ж носять переважно загальний характер. Тому надалі йому надаватиметься перелік питань, на які за допомогою інформаторів треба буде конкретно відповідати. Найбільше англійську розвідку цікавитимуть відомості про озброєння частин Червоної Армії, зокрема про хімічну зброю та засоби захисту від неї і особливо про стан справ в авіації. Для документування матеріалів передав невеликий фотоапарат з набором плівок до нього і проінстругував, як ним користуватися. На завершення зустрічі було вирішено, що «Консул» підбере собі надійного кур'єра, а поки що всі матеріали передаватиме через «Томського».

«Одразу беруть бика за роги, — розмірковував про себе Калюжний на зворотному шляху. — Їх цікавлять штати і структура шостого стрілецького корпусу в Одесі у мирний і воєнний часи, озброєння, характеристики нових гармат і снарядів, результати практичних стрільб, передислокація підрозділів, прізвища командирів та багато інших деталей. До долі України їм байдуже. Лише секретар дипломатичної місії УНР в Бухаресті Дмитро Геродот, з яким також вдалося встановити контакти і поспілкуватися, щиро переймався політичним та економічним життям на українських теренах, просив змальовувати реальну картину, обіцяв допомогу літературою та листівками».

— Я передаю вам категоричну директиву, — емоційно наголошував наостанок зустрічі Геродот, — якщо здибаєтесь у процесі роботи де-небудь з монархічною організацією або окремими монархістами, що працюють за завданням звідси, вживайте найрішучіших заходів до нищення цієї сволоти. Не зупиняйтесь навіть перед тим, що анонімно або через підставних людей повідомляйте ДПУ про такі організації. Це єдиний ворог, з яким у нас ніколи не може бути нічого спільного. Навіть якби довелось робити вибір, то краще спочатку знищувати відомі кубла монархістів, ніж більшовиків.

Потім Пантелеймон Федорович ще не раз згадував ці слова, коли представники Російської загальновійськової

спілки в Румунії намагалися чинити йому перепони в роботі. Але поки що думки в нього були про інше: як зробити так, щоб нібито й надавати англійській розвідці вагому інформацію, та одночасно не зашкодити оборонному потенціалові країни.

— Нехай це питання вас менше всього хвилює, — зауважив йому начальник окружного відділу Леплевський. — Ми вже про все подбали. В ДПУ УСРР створюється спеціальна група, яка спільно з особливими відділами військових округів готуватиме матеріали дезінформаційного характеру. Для підстраховки такі ж відомості ми просуватимемо в поле зору іноземних розвідок через інші наші джерела та канали. Спільними зусиллями ми дамо їм можливість по вуха ув'язнути в дезінформації й оперувати тими даними, які ми їм надаватимемо.

Особливо вдало вийшло по лінії авіації. Від «Томського» стало відомо, що англійська розвідка давно намагалася придбати інформатора з авіачастини в Україні, але щоразу натрапляла або на підставу органів ДПУ, або одержувала дуже поверхову і неточну інформацію. Під час чергової поїздки до Румунії «Консул» серед іншого повідомив, що придбав джерело інформації в авіачастині у Зінов'євську.

— Хто такий? Які має можливості? За яких обставин вдалося з ним познайомитись? — сипав питаннями Богомолець.

— Молодий енергійний хлопець, — удавано спокійно характеризував його Калюжний. — Прагне потрапити за кордон. У нього десь у Канаді живе дядько. Зараз він збирає гроші на поїздку. Дізнавшись про це і враховуючи відсутність у нього чітких ідейних переконань, я запропонував йому надавати певну інформацію за гроші. Він одразу погодився і запропонував свої умови — оплата сто доларів на місяць і лише мій з ним безпосередній контакт. Ніяких посередників і кур'єрів.

— А він не цікавився, для кого призначаються матеріали? — уточнив Богомолець.

— Це питання його обходить. Головне, щоб регулярно платили гроші.

— Яку він займає посаду?

— Він служить мотористом у 35-й ескадрильї при штабі 7-ї авіаційної бригади, — «Консул» чітко вів задалегідь обумовлену лінію поведінки, а для ще більшої зацікавленості додав: — На нього мене вивела одна людина з нашої організації, яка знаходиться в приятельських стосунках з цим мотористом і ще одним льотчиком, якого недавно перевели до Києва.

— А чи не можна і того льотчика спробувати завербувати? — загорілися очі у представника англійської розвідки. — Справа в тому, що по лінії авіації я можу виділяти до 500 доларів на місяць.

— Я врахую ваше побажання, — торжествувал у душі «Консул», що закинута наживка спрацювала. — Але для цього треба попередньо послати свою людину до Києва, ретельно все вивчити та зважити. Це потребуватиме додаткового часу та коштів.

— Грошей не шкодуйте і дуже не торгуйтеся, все буде заплачено, — запевнив наостанок Богомолець.

Після обговорення підсумків поїздки до Румунії начальник окружного відділу ДПУ Леплевський похвалив Калюжного за ініціативність і в той же час несподівано поставив питання в децю іншій площині:

— Як ви вважаєте, Пантелеймоне Федоровичу, а чи не може викликати підозру в Бухаресті те, що ви упродовж тривалого часу виконуєте одночасно функції керівника мережі інформаторів і закордонного кур'єра?

— Досі це не викликало ніяких питань, — спокійно відповів Калюжний.

— Розумієте, — продовжував свою думку Леплевський, — зараз вони вам довіряють, але нам ще не доводилося стикатися з більш серйозними завданнями та гострими ситуаціями. Для їхнього вирішення й упровадження різноманітних перевірочних заходів вони можуть засилати на нашу територію своїх людей, а це нам зовсім не потрібно. Хоча до цього ми вже й зараз готуємося. Але краще було б вас вивести за кордон на постійне проживан-

ня, щоб ви там закріпилися, завоювали більшу довіру і вже у новій якості самі приймали підібраних нами кур'єрів, здійснювали керівництво міфічною організацією в Україні й у разі потреби приїздили сюди для проведення найбільш відповідальних зустрічей.

— Я і сам вважаю, що за кордоном принесу більше користі, — здавалося, що Калюжний давно був готовий до такої розмови. — Можу виїхати у будь-який момент.

— Тоді будемо готуватися за всіма напрямками, — підсумував Леплевський.

Для початку було вирішено вивести з гри «Томського», який використовувався англійцями у якості керівника пункту переправи через кордон, і на його місце впровадити «Консула». Це мало стати першою сходинкою для його подальшого просування. Згідно з відпрацьованою легендою, «Томський» почав нарікати на здоров'я, проблеми в особистому житті, — а він справді розлучився з дружиною. Одне слово, всіма силами демонстрував депресивний стан і втрату інтересу до роботи.

У цей час Калюжний посилено опановував особливості розвідувальної роботи в умовах перебування за кордоном. Там усі доповіді про роботу йому належало писати невидимими чорнилами. Тому його вчили, як їх готувати, як наносити тайнописні повідомлення, щоб їх не помітила контррозвідка. Напам'ять він заучував паролі для зв'язку, вчився виявляти за собою стеження. Опановував інформацію про особливості роботи румунської Генеральної сигуранци, а також англійської розвідки.

До найменших дрібниць продумувався сам процес виведення його за кордон. Зрештою, було вирішено злегендувати втечу нібито через можливе переслідування з боку органів ДПУ. Для цього в організації з'явився студент художнього інституту. Йому «Консул» нібито доручив переправити за місто в більш надійне місце пакунок з антирадянською літературою. Але сусід студента по кімнаті в гуртожитку випадково розгорнув пакунок і доповів про знахідку в органи ДПУ. Дізнавшись про це, «Консул» вирішив утекти, не очікуючи, розповідь про нього сту-

дент під час допитів, чи ні. А перед цим він отримав відрядження від інституту на Київщину та Поділля. Так що все було нібито враховано і передбачено.

У Румунії через відому переправу в Резіні «Консул» з'явився 1 березня 1930 року. Він одразу прийшов до Віктора Богомольця і розповів йому про всі обставини своєї раптової втечі.

— Дякувати Богові, що самі не потрапили до рук ДПУ, — зазначив при цьому Богомолець. Але його більше хвилювало інше питання: — А чи не зашкодить роботі створеної організації арешт студента?

— Жодним чином, — «Консул» був готовий до такого питання. — Студент ще нікого не знав, окрім мене, він тільки готувався до підпільної роботи, тому ніяких провалів не повинно бути. Перед від'їздом я додатково проінструктував своїх людей, дав необхідні вказівки та завдання. Основним кур'єром буде сестра моєї дружини. Через десять днів я маю зустріти її в Резіні зі звітом про ситуацію, що склалася після мого від'їзду.

Поки що все розгорталося за планом. Через тиждень надійшла звістка про те, що під час проведення контрабандної акції на кордоні нібито загинув «Томський». Так було імітовано його зникнення. Насправді ж, він був виведений на українську територію, звідки за згодою виїхав для подальшого проживання до родичів у Казахстан. Через кілька днів приїхала сестра дружини і повідомила, що йому повертатися назад ніяк не можна. ДПУ нібито наводило довідки про нього, отже, студент щось таки розповів.

— Залишіться в Бухаресті, — зробив з цього висновок Богомолець, — і будете тут приймати своїх кур'єрів, керувати їхньою роботою, готувати завдання для інформаторів.

Що ж, для початку непогано, — розмірковував про себе Калюжний. Йому, щоправда, було шкода, що не вдалося скористатися ситуацією й очолити переправочний пункт у Резіні. Замість «Томського» туди поставили Петіна-Платова — представника Російської загальновійськової спілки, який одразу ж скрізь почав розставляти своїх лю-

дей. Він убачав у Калюжному свого конкурента, а тому намагався всіляко перешкоджати його зближенню з Богомольцем. Але у «Консула» був величезний козир у порівнянні з іншими — він мав розгалужену мережу інформаторів в Україні. Вона поступово розросталась і вже охоплювала Харків, Полтаву, Житомир, Умань, Проскурів, Ананьєв, Бердичів, Одесу, Севастополь та інші міста. По суті, через нього англійська розвідка одержувала основну кількість інформації по Україні. До того ж з самого початку у нього склалися добрі довірливі стосунки з Богомольцем. Зрештою, це призвело до того, що Богомолець сам запропонував йому офіційну посаду свого помічника. Резиденту англійської розвідки одразу сподобався «самостійник» — як він любив його називати, імпонувала його прямота, рішучість, наполегливість у відстоюванні ідейних переконань.

Прошло кілька місяців. За погодженням з представництвом англійської розвідки він переправив до Бухареста дружину. Ганна Григорівна пройшла попередню підготовку в іноземному відділі ДПУ, одержала необхідні інструкції та завдання й готова була стати надійним помічником своєму чоловікові у його небезпечній і відповідальній роботі. Тепер вони жили в окремому двоповерховому будинку і навіть мали змогу наймати прислугу. Регулярна непогана платня давала змогу впевнено почуватися у вишуканому товаристві емігрантів.

Про все це Пантелеймон Федорович, він же Яків Іванович, спокійно розмірковував на дивані за чашкою чаю. Згадував, як під час першої ж зустрічі з Богомольцем він одразу поставив питання руба: він є політичним працівником, есером за переконаннями. Свій зв'язок з англійцями бачить як можливість проведення своєї політичної роботи. Для цього йому треба мати контакт з українським емігрантським центром і можливість вільного переправлення літератури через кордон. Навзаєм він через свою мережу буде надавати йому інформацію військового характеру, так як Червону Армію йому нічого жаліти, вона для нього є окупаційною. Про це ж він сказав і представ-

никові дипломатичної місії УНР в Румунії Дмитру Геродоту. Заперечень ні від кого не надійшло.

Перед від'їздом з Бухареста Богомолец охарактеризував Калюжного своєму наступнику Міллеру й акцентував увагу на тих умовах, за яких той погодився працювати на англійську розвідку. Жодних заперечень це не викликало. До його ідейних переконань завжди ставилися поважно. Всі ці епізоди Пантелеймон Федорович ще і ще раз прокручував у голові. Щойно він отримав завдання від Центру детально письмово охарактеризувати представників англійської розвідки, ті зміни, які відбулися останнім часом в резидентурі, і повідомити, чи не вплинули вони на його становище. Пантелеймон Федорович підготував хімічні невидимі чорнила, папір, ручку. Доповіді у нього завжди виходили великі, ґрунтовні, зі своїм ставленням до описуваних подій. Під кут зору художника потрапляли і надовго фіксувалися безліч деталей та подробиць. Так було і на цей раз.

«Після від'їзду до Риги шефа розвідки Гібсона, який був військовим аташе Британського посольства в Румунії, його місце зайняв майор Чідсон, — рівні рядки лягали на папір і одразу зникали з поля зору. — Йому було приблизно років сорок п'ять, середнього зросту, з правильними рисами обличчя, прямим носом, чорними бровами, живими розумними карими очима та рудими коротко підстриженими вусами. Ніс прямий, волосся з помітною сивиною, старанно причесане, пробор з лівого боку. Розмовляє повільно, спокійно, з нотками твердості й авторитарності. Добре знається на авіації, важкій артилерії та хімії.»

Пантелеймон Федорович на мить перервався, пригадуючи недавню першу, досить тривалу, бесіду з Чідсоном. Вона відбувалася в присутності капітана Міллера — наступника Віктора Богомольця. Він же виступав і в якості перекладача. Висловивши задоволення від його роботи, проаналізувавши останні доповіді та подякувавши за винахідливість, Чідсон детально зупинився на мотивах співробітництва з англійською розвідкою підібраних «Консулом» інформаторів.

— Чи не здається вам, що робити акцент на ідейних мотивах співробітництва помилково? — запитав він. — Я маю на увазі ідею боротьби за незалежну Україну. Адже може настати такий момент, коли ваші люди розцінять свою роботу для «Інтелідженс сервіс» як другорядну, від якої можна в будь-який момент відмовитися. І від цього постраждають інтереси нашої служби. Для нас же краще, коли люди знають, на кого вони в кінцевому підсумку працюють, від кого залежать, отримують гроші і на що можуть розраховувати. Нашій розвідці немає сенсу ховатися за якимись прикриттями.

— Мої люди знають мене в основному як переконаного політичного працівника, — відповів на це Калюжний. — Мені довіряють і на цьому будуються наші стосунки. У мене немає впевненості, що вони стануть працювати краще і надійніше після того, як я їм повідомлю, що вони працюють в інтересах англійської розвідки. Навпаки, це може спонукати декого з них до відмови від співробітництва. Адже ідейний працівник швидше за все сприйме пропозицію займатися шпигунством негативно. До того ж потрібно знати менталітет українців, щоб зрозуміти правоту моїх аргументів.

Але Чідсон все ж стояв на своєму. Він був переконаний: якщо людина знає, що отримує гроші за надану інформацію від англійської розвідки, то вона буде вдячна за це саме англійцям і буде відчувати свою залежність від розвідки. Мовляв, у разі необхідності на неї можна натиснути, нагадати про необхідність відпрацювати одержані кошти. Вдаватися до подальшої дискусії в цій ситуації Калюжному не було сенсу. До того ж і Міллер на нього став косо поглядати. Тому він пообіцяв, що надалі ретельно виконуватиме всі одержані настанови.

«Зі зміною керівників англійської розвідки в Румунії була посилена конспірація в роботі та змінена організаційна структура самої служби, — продовжив доповідь «Консул». — Якщо при Богомольці вся робота будувалася навколо його особи й англійців мало цікавили люди, які стояли за ним, то Міллер виділив працівників, які керували певними лініями роботи, мали свої мережі

інформаторів і підніс їх на новий рівень. У зв'язку з цим окреслено дві секції: російська (білогвардійська), якою керує Аксаков, та українська на чолі зі мною. Нас представлено в центр, і ми затверджені в штаті англійської розвідки та одержали особисті номери (мій 3-В)».

Поставивши умовний підпис «Никодим» в кінці чотирнадцятого аркушу, Пантелеймон Федорович уважно перевіряв зовнішній вигляд доповіді, чи ніде нічого не проступило. Наступного дня послання з кур'єром «Андрієнком» відправиться на українську сторону.

«Андрієнко» був одним з основних кур'єрів Калюжного з часу його виведення за кордон. Це був 35-річний чоловік добре збитий зовні, з дещо грубуватими манерами і низьким рівнем освіти, але в той же час сміливий, рішучий і безвідмовний, що було головним для виконання визначеної йому місії. Він був уродженцем Гуляй-Поля, з 1918 по 1921 рік воював у Нестора Махна, дослужився до командира кулеметного полку. Після розгрому Повстанської армії та втечі Махна за кордон залишився на Гуляйпільщині, а згодом був заарештований органами ДПУ за участь у розбійному пограбуванні місцевої комуни. Спочатку його засудили до розстрілу, пригадавши ще й минулі «подвиги», але потім цей вирок замінили на десять років ув'язнення. Але через кілька років достроково звільнили. До цього доклав руку колишній начальник контррозвідки батька Махна Льова Задов, який на той час уже служив в Одесі в іноземному відділі ДПУ та змінив своє прізвище, ставши Зінковським.

Із цим здорованем Пантелеймон Федорович неодноразово зустрічався і спілкувався у стінах Одеського окружного відділу ДПУ ще перед виведенням на румунську територію. В операції «Представництво» уповноважений ІНВ Зінковський мав забезпечувати переправу кур'єрів через Дністер в районі Резіна та прийом посланців від «Консула». Як не дивно було усвідомлювати, що колишній грізний махновець перебуває на відповідальній службі у більшовиків, але цьому було логічне пояснення. Калюжний сам це зрозумів після спілкувань з ним.

Як з'ясувалося, Зінковського брали на службу з цілком конкретним прицілом: він мав працювати по численній колонії колишніх махновців, які після втечі опинилися на території Румунії та Польщі, переконувати їх повертатися на батьківщину, залучати для збору розвідувальної інформації, знаходити серед великої маси тих, хто залишився в Україні та порвав з минулим, надійних людей для засилання з конкретними завданнями за кордон. Зі своїм вольовим характером, своєрідним досвідом перебування на службі у Махна, а потім життя у вигнанні за кордоном упродовж кількох років, знанням румунської мови, величезним авторитетом серед махновців Зінковський був просто знахідкою для цієї роботи. Про це свідчили й неодноразові заохочення його по службі, про що Калюжний знав від керівництва іноземного відділу. Тепер йому доручили забезпечувати одну з важливих ланок в оперативній грі з англійською розвідкою — зв'язок.

Упродовж кількох років ця ланка діяла надійно і безвідмовно. «Консул» сам неодноразово приїздив на переправний пункт у Резіні, зустрічав і проводжав кур'єрів, передавав через них послання — і офіційні, погоджені з керівництвом англійської резидентури, і таємні, призначені для свої безпосередніх керівників у Одесі. Він мав добрі стосунки з прикордонниками та представниками румунської сигуранци. Не раз з ними за одним столом відзначали успішне проведення операцій.

Лише керівник пункту Петін-Платов та його помічники, які всі були членами монархічної організації «Російська загальновійськова спілка», якимось косо дивилися на «самостійника» Калюжного. Така ж ситуація була у взаєминах із монархістами і в Бухаресті. Вони вбачали в «Консулові» свого реального конкурента та при нагоді намагалися завдати йому яку-небудь шкоду. Цьому сприяла і нервова обстановка недовіри, що захлиснула резидентуру наприкінці 1935 року. Деякі провали та невдачі в роботі списували за рахунок того, що десь у загальній мережі діє радянський агент. Про це якимось відкрито сказав під час однієї із зустрічей і Віктор Богомо-

лець, з яким Пантелеймон Федорович продовжував підтримувати добрі стосунки. Почалися тотальні стеження один за одним, перевірки. Особливу наполегливість при цьому проявляла румунська контррозвідка, яка діяла в тісному контакті з шефом англійської резидентури. Під підозрою був практично кожен емігрант, залучений до роботи в місцевих спецслужбах.

У такій обстановці «Консул» готував чергову важливу доповідь у Центр. Через кілька днів він мав передати її через «Андрієнка» в Резіні.

Процедура переходу кордону була ретельно відпрацьована. У заздалегідь визначений час з румунського берега Дністра подавався умовний сигнал про готовність кур'єра до переходу. Іншим сигналом з радянської території повідомляли про готовність його прийняти і відсутність будь-яких перешкод.

Калюжний заздалегідь передав «Андрієнку» два пакети. В одному містилися завдання інформаторам, підготовлені спільно з Міллером, в іншому — призначені за роботу гроші. Гроші були попередньо розкладені по кучках і загорнуті в чисті аркуші паперу. Але чистими вони були лише для стороннього спостерігача. Насправді, на них невидимими чорнилами було написано доповідь про виконану роботу. «Андрієнку» зазвичай поклав пакети в кишеню. У супроводі капітана румунської прикордонної служби вони втрьох зайшли у приміщення казарми на території прикордонного пікету. Там їх зустрів начальник місцевої поліції. Він одразу відкликав Калюжного в дальній кут кімнати і неголосно промовив:

— Мені дано вказівку з Бухаресту обшукати кур'єра перед відправкою.

— А що трапилося? — спокійно поцікавився Пантелеймон Федорович. — Раніше ніколи такого не робили. Кур'єр надійний, перевірений, працює вже не один рік. Дивіться, бо будете відповідати за можливі наслідки.

— У мене наказ, — тільки й промовив на це шеф поліції.

З виразом невдоволення на обличчі Калюжний підійшов до «Андрієнка» і, пильно дивлячись прямо в очі, мовив:

— Тебе хочуть обшукати. Це якась дурня. Вони скоро всіх нас будуть підозрювати й обшукувати на кожному кроці. Але Бог з ними. Виймай усе, нехай обшукують.

Після того, як вміст усіх кишень перекочував на стіл, начальник поліції ретельно почав роздивлятися пакети, розгортати пакунки з грошима. Цікавився, чому вони розфасовані окремо в папір. Потім кожний аркуш почав підносити до лампи і роздивлятися його на світло. У Пантелеймона Федоровича при цьому похололо в грудях і серце забилося частіше. І хоча він знав, що ніхто нічого помітити там не зможе і що навіть від нагрівання тайнопис не проявиться, для цього потрібна обробка його спеціальними речовинами, все ж на душі було неспокойно. «Невже вони щось дізналися про мою справжню роль? — думки так і роїлися в голові. — Але чому так демонстративно все роблять? Чи одразу тут хочуть затримати на гарячому? А можливо просто провокують ситуацію і хочуть подивитися на мою реакцію? Щось тут не так, не все гаразд. Треба думати і аналізувати...»

— Так тут румунський герб проглядає, — несподівано промовив поліцейський. — В такому папері не можна нічого переправляти на радянську сторону. Якщо помітять, в кур'єра будуть неприємності.

Після цього він ретельно склав усі сім аркушів і сховав до своєї кишені, порадивши загорнути гроші в інший папір. Більше претензій висловлено не було, тому він одразу дав дозвіл на початок переправи.

До човна йшли мовчки вчотирьох — Калюжний, кур'єр, капітан і начальник поліції. Останній не відходив від Калюжного ні на мить. «Андрієнку» відчував, що Пантелеймон Федорович відшукує зручну мить, щоб йому щось сказати на словах або передати, але для цього не було жодної можливості. У нього в кишені лежав заряджений револьвер, який він зазвичай брав з собою під час переходу кордону, і це було давно обумовлено. Він готовий

був у будь-яку мить пустити його в хід, щоб врятувати себе і свого побратима від можливого арешту, для нього це не становило ніяких проблем — з батьком Махном і не з таких ситуацій виплутувалися, неодноразово дивилися в очі смерті. Але Калюжний ішов мовчки, жодним м'язом на обличчі не виказуючи хвилювання.

Біля човна «Андрієнко» повернувся до Пантелеймона Федоровича обличчям і промовив:

- Ну, що — будемо прощатися?
- З Богом, — тільки й сказав він.

Він провів поглядом човен аж до українського берега. Як йому хотілося опинитися зараз на тому човні. Чи не вперше за п'ять років перебування за кордоном з розвідувальним завданням йому так сильно забажалося повернутися на батьківщину. За ці роки він став своїм в резидентурі англійської розвідки в Румунії, навіть почав порушувати питання про набуття англійського громадянства, щомісяця отримував за роботу непогані гроші. А скільки матеріалів передано в Центр: про політичну ситуацію в Румунії, спрямування англійської розвідки до СРСР, про осіб, які працювали проти Радянського Союзу та засилялися на радянську територію зі спеціальними завданнями, скільки дезінформаційних матеріалів пройшло через його руки для англійців. Практично щомісяця такі відомості з різних куточків України через іноземний відділ ДПУ передавалися через кур'єрів у Бухарест, а звідти прямували до Лондону. Його роботою майже завжди були задоволені. І ось виникла якась незрозуміла ситуація.

Додому він дістався без якихось пригод. Ганна Григорівна відразу помітила на обличчі хвилювання.

— Був обшук, — сухо промовив. — Вперше за всі роки обшукали кур'єра. Треба терміново підготувати в Одесу листа з попередженням.

Наступного дня дружина, пересвідчившись в тому, що за нею не було стеження, опустила в одну із скриньок на залізничному вокзалі Бухареста лист такого змісту: «Здрастуйте, мої дорогі. Як вам відомо, мама хвора вже більше місяця, а не так давно захворів тато на грип і мож-

ливі ускладнення. Нам належало б обговорити сімейні справи. Мені самій важко розбиратися в заплутаних справах тата, а порадитися тут ні з ким... Тепер доводиться самій за всім стежити і в усе заглиблюватися... Пишіть, дорогі мої. Всім бажаю здоров'я та успіхів. Ваша Маня».

Код цього листа був відомий лише «Консулу». «Мама» в ньому означало пункт переправи в Хотині, «тато» — Резін. В окружному відділі ДПУ лист розшифрували та прочитали таке: «Більше місяця тому відбувся провал кур'єра в Хотині, а щойно виникли проблеми в Резіні. Ситуація небезпечна. Потрібно бути обережними».

Пантелеймон Федорович не став чекати додаткових вказівок з Центру. Він відразу знищив або надійніше сховав все те, що могло викликати підозру під час можливого обшуку, проговорив з дружиною лінію поведінки на випадок непередбачуваних обставин. Він продовжував ходити на роботу, періодично помічаючи за собою стеження. При цьому заспокоював себе думкою, що проти нього не може бути жодних доказів. Хіба що кур'єри можуть дати якісь показання. Але відправка кур'єрів з радянської території припинилася. Це було і добре, і погано. Румунська контррозвідка, яка вже вела активну розробку «Консула», прийняла рішення після чергового зриву наміченого терміну заарештувати його прямо на переправному пункті.

Грудень 1935 року в іноземному відділі у Одесі пройшов у тривожному очікуванні. Всі спроби встановити зв'язок з «Консулом» не увінчалися успіхом.

— На даний момент склалася така ситуація, — підсумовував обговорення зазначеного питання начальник окружного відділу. — Під час останнього переходу кордону був обшуканий кур'єр і у нього вилучена доповідь, виконана тайнописом. Якщо її розшифрували, то румуни й англійці отримали стовідсоткові докази того, що «Консул» працює на радянську розвідку. У такому разі він буде одразу заарештований, і вони спробують його схилити до роботи проти нас. Тобто нам треба бути готовими до оперативної гри з іноземною розвідкою. У своєму листі «Кон-

сул» попереджає про небезпеку, але про арешт мова не йде. Наших кур'єрів на тому боці не залишилося. Зараз підходить обумовлений раніше термін переходу кордону зв'язківцем «Консула» з легендованої організації. Потрібно максимально використати цю можливість для того, щоб все з'ясувати і щоб у той же час наша людина ні за яких обставин не потрапила до їхніх рук.

Для координування операції до Рибниці був направлений уповноважений іноземного відділу Зіньковський. Разом із заступником начальника прикордонного загону та кількома прикордонниками вони до найдрібніших деталей відпрацювали план дій і тепер на березі Дністра в замаскованій схованці спостерігали за протилежним берегом. Як добре стемніло, Зіньковський подав умовний сигнал ліхтарем. Через деякий час з того боку підійшов човен. За веслами був лише перевізник. Уповноважений наблизився до нього і промовив:

— Кур'єра немає, ось тобі лист для Якова Івановича («Консула» — авт.), через півгодини чекаю від нього відповіді.

Човен швидко відійшов і попрямував до румунського берега. Десь за годину його силует показався вдалині і стало чути плескіт весел об воду. Але до берега човен не пристав. Зупинившись метрів за десять човняр притихлим голосом промовив:

— Відповіді не буде. Яків Іванович у Бухаресті захворів і не приїхав. Відповідь чекайте рівно через місяць у цей же час.

Коли човен вже мав відчалювати, Зіньковський майже пошепки запитав:

— Чи дуже хворий Яків Іванович?

— Ні, не дуже хворий, але не приїхав, — також пошепки відповів перевізник. З усього було видно, що він дуже схвилюваний.

Арешт «Консула» румуни обставили досить утаємничено. Ніякого розголосу, гучних заяв, преси. Це питання задалегідь було проговорено із представниками англійської розвідки. Ніхто не хотів виносити сміття з хати. Адже

по суті виходило так, що у них під носом, та навіть більше, всередині спеціальних служб протягом тривалого часу працював радянський шпигун. Хоча це ще й не було доведено. Але в будь-якому випадку відповідати за це хтось повинен.

Англійці якимось одразу делікатно відсторонилися від офіційного розслідування справи. Ще деякий час вони навідувалися до Ганни Григорівни додому, виплачували встановлену чоловікові платню, заспокоювали її, говорили, що це якимось непорозуміння, і скоро все з'ясується. Після проведеного в квартирі обшуку капітан Міллер навіть приїхав особисто, почав завіряти її, що все було зроблено без їхнього відома, і що він постарается все владнати.

Весь цей час Пантелеймона Федоровича тримали під охороною на конспіративній квартирі нібито для з'ясування деяких обставин справи. Спочатку намагалися отримати у нього відповідь на питання, чому перестали приходити кур'єри. Мовляв, після його ізоляції робота призупинилася. Значить, нею керує хтось інший. Або ним самим керує хтось інший.

«Якби проявили тайнописний текст, то розмовляли б по-іншому, — розмірковував Калюжний. — Отже, причина в іншому. Або кур'єр з Хотинського переправного пункту, якого нещодавно румуни затримали і допитали через якісь підозри, проговорився, або якусь подвійну гру веде Ілля Борисов».

Свого часу Борисов був затриманий органами ДПУ в Одесі і засуджений до десяти років ув'язнення нібито за шпигунство. Але йому вдалося втекти зі слідчого ізолятора та нелегально перейти кордон з Румунією. Тут він потрапив на гачок румунської таємної поліції та був завербований як агент для роботи по російській колонії. Але його життя в еміграції якимось не складалося, він все більше розчаровувався у своєму нинішньому становищі, плекав наміри про повернення на батьківщину. У цей час відбулося його знайомство з «Консулом». Борисов привернув увагу своїми широкими зв'язками, глибокою обізнаністю си-

туації серед емігрантів, і Центр дав згоду на його залучення до роботи на радянську розвідку, попередньо надавши обіцянку залагодити його проблеми у разі переходу на територію СРСР. «Консул» провів з ним кілька зустрічей, навіть видав авансом деяку суму грошей за можливі послуги в майбутньому, але всі карти не поспішав розкривати.

Тепер у нього було більше часу, щоб проаналізувати свої кроки, зважити дії. Не виключено, що з Борисовим відбувся прокол. До такого висновку він все більше й більше приходив, перебираючи в пам'яті події останніх місяців. Швидше за все, той про свої підозри щось розповів кураторам із сигуранці. Або цього пронирливого невдачу-емігранта просто використали як підставу. А він вчасно це не розкусив і потрапив в одну з розставлених перевірочних пасток. Та цього все ж недостатньо, щоб пред'явити йому якісь звинувачення. Хоча під час допитів з кожним разом ситуація загострювалася.

— Досить нам розповідати байки, — заявили йому в черговий раз. — Ми знаємо, що ви працюєте на радянську розвідку. Зізнавайтесь, хто і коли вас завербував, хто ваші спільники, їхні адреси та гасла для зв'язку з ними?

Так тривало всю весну аж до середини літа. А вранці 25 липня 1936 року в районі сіл Карагаш і Слободзея радянські прикордонники знайшли на березі кілька трупів чоловіків, яких прибило течією Дністра з румунського берега. В одному з них упізнали «Консула», інші були агентами, котрих розвідка використовувала у цій операції.

Судячи з усього, іноземні спецслужби вирішили таким чином поставити крапку в цій не вельми приємній для себе історії з гірким присмаком. Але цей присмак незримо супроводжуватиме їх ще упродовж довгих років. Адже «Консул» був тільки одним з перших представників молоді радянської розвідки, якого вдалося підставити англійцям. Після нього таким же шляхом через Віктора Богомольця вдалося впровадити в одну з англійських резидентур в Бухаресті радянського розвідника Бориса Лаго. За легендою він був керівником нібито розгалуженої антирадянської організації в Москві, до складу якої вхо-

дили високопосадовці з різних міністерств і відомств, навіть Московського комітету партії. Ця операція під кодовою назвою «Тарантела» з успіхом проводилася у 30-ті роки. Згодом, уже після Другої світової війни, переосмисливши своє життя та ставлення до батьківщини, став працювати на радянську зовнішню розвідку і сам Богомолець.

«Консула» ж поховали у Тирасполі. З проханням зробити це по-людському звернувся у листі до свого колеги в тодішній Молдавській автономній радянській республіці виконуючий обов'язки начальника іноземного відділу управління держбезпеки НКВС УРСР Сергій Карін. «Дуже прошу тебе про таке, — написав він. — Доручи співробітникам іноземного відділу поховати належним чином тіла трагічно загиблих «Консула» та інших. Для цього треба відкопати їхні трупи, покласти у труни і кожного поховати окремо на кладовищі так, щоб ви знали, де їхні могили. Крім того, на могилу «Консула» замовте просту кам'яну плиту з таким надписом: «Пантелеймон Федорович Калюжний, 1897–1936 р.р.» Зробити все це треба конспіративно...»

Дружина «Консула» Ганна Григорівна повернулася на батьківщину після закінчення війни у 1945 році. За клопотанням органів державної безпеки їй встановили персональну пенсію. Навіть було підготовлено подання про нагородження її орденом Червоної Зірки. Однак в бюрократичній круговерті довести це питання до логічного завершення так і не вдалося. Вона тривалий час працювала в університетській бібліотеці Чернівців, але ніхто з оточуючих до останніх днів її життя не знав, що вони з чоловіком були головними дійовими особами масштабної операції зовнішньої розвідки радянської України у 20–30-ті роки минулого століття.

ХТО ВИ, ЛІКАРЮ ЛІНИЦЬКИЙ?

Із досьє зовнішньої розвідки

Ліницький Леонід Леонідович народився у 1900 році в м. Охтирка Харківської губернії (нині Сумська область). Під час громадянської війни служив у розвідувальному відділі 13-ї армії червоних. В одному з боїв був тяжко поранений, підібраний білогвардійцями у непритомному стані без розпізнавальних знаків розрізнення і з частинами, що відступали, потрапив за кордон, де згодом проник у керівні структури білої еміграції в Югославії. На початку 1930-х років вийшов на зв'язок із радянською розвідкою і став керівником нелегальної резидентури у Белграді. Через деякий час був викритий і заарештований. Після відбуття тюремного ув'язнення з урахуванням інформації про підготовку стосовно нього теракту з боку керівництва білогвардійських організацій Центром була здійснена операція з вивезення його літаком до Радянського Союзу. Під час Великої Вітчизняної війни був закинтий на територію Югославії для проведення розвідувально-диверсійної діяльності. Після війни виконував розвідувальні завдання в Індії, Китаї та деяких інших країнах. Військове звання — полковник у відставці. Помер від серцевого нападу у 1954 році під час виконання службових обов'язків.

Сонце повільно піднімалося над лиманом, пробиваючись крізь ранішній туман, який особливо густими пасмами вкривав вибалки. Передові позиції білогвардійського корпусу генерала Слащова ще не проглядалися, але Ліницький, тримаючи перед собою карту, жестами показував командиром полка Короткову, де та які частини противника розташовані попереду. Вночі у складі розвідувальної групи 13-ї армії червоних він обстежував узбережжя Азовського моря в районі Кирилівки і став свідком висадки крупного десанту білогвардійців з артилерією та кіннотою.

Це було перше бойове розвідувальне завдання Леоніда. До цього він лише проходив підготовку в армійському розвідвідділі Південного фронту, опановував ази підривної справи, підпільно-партизанської роботи, конспірації, знайомився з методами контррозвідувальної роботи супротивника. Його, як і інших бійців відділу, згодом мали закидати в глибокий тил на окуповану територію для збирання відомостей про пересування військ Денікіна та Врангеля. Йшлося також про можливість упродовження до складу діючих білогвардійських частин, навіть розроблялися легенди й готувалися відповідні документи.

А поки що він перебував на полковому командному пункті, розташованому на горіщі одного з будинків у селі Єфремівці. Командир полку Коротков доповідав у штаб армії розвідувальну інформацію й просив підкріплення. У відповідь одержав наказ триматися на займаних позиціях стільки, скільки зможе, і лише потім відходити у напрямку Акимівки та Мелітополя. Там будуть організовані оборонні заслони та накопичуватимуться війська для контрнаступу.

У цей час здалеку глухо вдарили постріли і за мить численні розриви шрапнельних снарядів накрили передову, а потім почали хаотично рватися посеред села. «Маріанки», як називали артилеристи ці швидкострільні французькі гармати, вистрілювали п'ятнадцять снарядів за хвилину. Шрапнель градом летіла згори і безжально шматувала людську плоть. Потім враз усе стихло і крізь дзвін у вухах Ліницький почув звуки оркестру. Спочатку він думав, що йому здалося. А потім все очевидніше здалеку почав долимати Преображенський марш. Діставшись разом з командиром полку та групою червоноармійців околиці села, вони зовсім близько попереду на рівнині помітили рівні ряди наступаючих. Децю поодаль поблискували мідними трубами оркестранти.

— У психічну пішли, гади, — вилаявся Коротков і кинувся до кулемету, який відкинуло вибуховою хвилею в пісок.

Леонід взяв гвинтівку вбитого червоноармійця та заліз у нашвидкоруч виритий неглибокий окоп. Поодинокі

постріли уцілілих після артилерійського обстрілу бійців ніяк не могли зупинити наступаючих. Дехто не витримував і покидав оборонні позиції. Але відразу ж падав, скошений кулями. Він це бачив на власні очі й розумів, що довго вони не протримаються. Раптом ніби вогнем обпекло правий бік, тіло враз зм'якло і перестало слухатися. Він на якусь мить втратив свідомість, а коли прийшов до тями і потягнувся до гвинтівки, одержав удар прикладом по голові.

Коли Леонід розплющив очі, відразу не зміг і збагнути, де знаходиться і що з ним сталося. Голова і бік були перебинтовані, одяг був пошматований і весь закривавлений, у вухах відчувався дзвін. Його кудись везли на підводі, кожна вибоїна віддавала болем у потилиці. Він то приходив до тями, то знову провалювався у якусь безодню...

У цей час бойові дії на півдні України активізувалися і все перетворилося на суцільний хаос. Атаки, контрудари, оточення, прориви... Не дивно, що у цій круговерті він опинився в обозі для поранених врангелівської армії, і його вже вважали білогвардійцем. Згодом їх завантажили у Севастополі на судно, яке взяло курс на Константинополь. Посприяло і те, що жодних документів у нього із собою не було. Згідно з існуючими тоді правилами співробітникам розвідувальних відділів, які готувалися для засилання в тил противника, відповідні документи зашивали в одяг або ховали в каблук чобота. Та й розбиратися, хто є хто, ні часу, ні можливості не було.

На судні був час спокійно осмислити ситуацію, що склалася, і проаналізувати всі події недалекого минулого. Позаду було чотири буремних роки, що кардинально змінили його свідомість та й саме життя... Шістнадцятирічним юнаком, навіть не закінчивши гімназії у рідній Охтирці, він добровольцем пішов на фронт. Після підготовки в навчальній команді одержав звання молодшого унтер-офіцера. Але у військовій службі швидко розчарувався. Був початок 1917-го року. В армії набували сили антивоєнні настрої, все сміливіше говорили про недовіру існуючому уряду. Після зриву мітингу, на якому мав би

виступати в їхній дивізії військовий міністр Олександр Керенський, Ліницького разом з іншими активістами заарештували. За суворими законами військового часу йому загрожувала смертна кара, але обмежилися відправкою у штрафний полк.

Як неповнолітньому, йому вдалося домогтися певних послаблень і навіть одержати відпустку додому. Та, приїхавши в Охтирку, він і не збирався повертатися в діючу армію, яка вже почала розпадатися. Він екстерном закінчив гімназію. Коли Україну окупували німецькі війська, разом з однолітками, але вже на правах більш досвідченого товариша, котрий встиг понюхати пороху, брав участь у нападах на окремі пости та нечисленні гарнізони. Після відступу німців вирішив продовжити навчання. Вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Після закінчення першого курсу, прямуючи додому на канікули, до Охтирки не доїхав, а приєднався до однієї з частин Червоної армії. Брав участь у боях, був поранений, лікувався. Зрештою, на розумного і сміливого юнака звернули увагу представники армійської розвідки. Після бесіди в штабі армії дійшли висновку: справі революції цілком відданий, за особистими й діловими якостями може бути корисний розвідці. Звісно ж, після проходження відповідної підготовки.

Все це він згадував й осмислював, вдивляючись у незвідану морську далечінь. На судні уважно прислухався до друзів по нещастю, ніби губка, поглинав у себе розповіді про бойові дії, цікаві подробиці з історії відомих полків і дивізій. Сам намагався поменше втручатися у розмови. Більше слухав. Так він із шпиталем потрапив до Туреччини, на півострів Галіполі, підлікувався та згодом перебрався до Югославії. Весь цей час перебував серед представників залишків Добровольчої армії, які ще намагалися триматися купи, сподівалися на реванш і будували плани стосовно звільнення Росії від більшовиків за допомогою співчуваючих урядів інших країн.

«Ну, ось я й опинився у таборі супротивника, — розмірковував він, — у самому кублі. Мене вважають

своїм, маю можливість одержувати інформацію про плани та наміри закордонних білогвардійських формувань. Але що я з цим робитиму? Кому передавати ці відомості? Війна вже закінчилася. Де перебуває 13-та армія, невідомо. Та й чи існує вона взагалі. Радянського представництва в Югославії немає, оскільки ще не встановлені дипломатичні відносини. Потрібно думати про повернення на батьківщину. А для початку треба десь влаштуватися на роботу, щоб заробити на прожиття».

Такі невеселі думки часто роїлися в його голові. Від військових формувань білих він все ж вирішив триматися подалі. Хоч там сяк-так і забезпечували провіантом та харчуванням, але існувала небезпека розкриття. Адже постійно в розмовах виникали питання про те, де і з ким служив, хто був командиром, в яких боях брав участь. І хоч він уже й перевіряв на співрозмовниках більш-менш правдиву легенду на підставі підслуханих розмов, але існувала небезпека випадково зустріти своїх нібито реальних однополчан. Тоді все розкриється, а про наслідки цього він навіть не хотів думати.

Леонід для початку вирішив податися на будівництво чорноробом. Потім перейшов на фабрику, з'явилися нові друзі й знайомі. Тут зустрів і свою майбутню дружину Катерину Федорівну, яка повністю розділяла з ним його погляди та переконання. Одруження, вступ на медичний факультет Белградського університету — все це віддаляло плани щодо повернення в Україну. Він справді не знав, як це можна зробити, що він розповідатиме про свій полон, тривале перебування серед білогвардійців. А так хотілося хоч чимось бути корисним для своєї країні, виправдати довіру тих, хто у нього повірив і запропонував служити в одному з найвідповідальніших і найважливіших підрозділів — у розвідці. У нього вклали певні знання, навички, розкрили перед ним свята святих — форми і методи роботи спеціальних служб. А яка віддача? Та ніякої!

У голові все частіше почали з'являтися думки про встановлення зв'язків зі своїми. Однак за відсутності радянського посольства він навіть не знав, до кого з цим питанням

звертатися. Намагався писати хитромудрі законспіровані листи у Москву, але ніяких відповідей не одержував. Чи то занадто все утаємничував, чи нечітко пояснював ситуацію. Але ж він не міг відкрито писати про свої наміри. Леонід побоювався, що листи можуть бути прочитані перед відправкою за кордон, і тоді він потрапить під пильне око поліції. А за умови існування в Югославії із січня 1929 року військово-монархічної диктатури це могло погано закінчитися для нього.

Треба було мабуть передавати лист через надійну людину, яка б виїздила до Радянського Союзу і якій він міг би цілком довіряти. Незабаром він знайшов таку особу. Це був знайомий по спільній роботі на фабриці, з яким вони разом входили у страйковий комітет і підтримували добрі стосунки з югославськими комуністами. Той їхав до знайомих у Болгарію, а звідти збирався перебраться на батьківщину. Так було легше отримати дозвіл. У листі Леонід коротко написав про себе, службу у розвідувальному відділі і зазначив, що на зустріч із радянським посланцем він чекатиме на залізничному вокзалі Белграда кожен останній день місяця опівдні в обумовленому місці. У правій руці той повинен тримати коричневий шкіряний портфель, у лівій — скручену газету. Зазначив і пароль для впізнання. Леонід: «Ми не могли з вами зустрічатися в Севастополі?» Посланець: «Можливо. Я там був у 1920 році».

Лише через три місяці він побачив на вокзалі чоловіка, який відповідав наданим прикметам. Але підійшов до нього не відразу. Здалеку довго спостерігав за ним, за оточенням. Нічого підозрілого не помітив. Потім наважився підійти. Обмінялися паролями. Незнайомець також спочатку насторожено сприймав нового знайомого. Більш невимушена розмова між ними виникла лише за столиком в одній з кав'ярень, коли спала нервова напруга від очікування цієї важливої для обох сторін зустрічі.

Ліницький розповів, що після закінчення університету працював лікарем у деяких медичних закладах, потім займався приватною практикою. Вільно володіє сербською і французькою мовами, має вже достатньо розгалуже-

не коло клієнтів, в основному з-поміж російських білоемігрантів, деякі з яких мають високі офіцерські звання. Розповідаючи про плани на майбутнє, зазначив, що прагне повернутися на батьківщину, але перед цим хотів би принести хоча б якусь користь для радянської розвідки. Для початку якихось конкретних завдань йому не ставили, лише порекомендували:

— Розширюйте коло своїх контактів серед вихідців з Росії і намагайтесь потрапити до членів місцевого осередку Товариства галіполійців, Російської загальновійськової спілки (РЗВС) і Національно-трудової спілки нового покоління (НТСНП).

Це були емігрантські організації, які зібрали під своїм дахом найбільш радикально налаштованих офіцерів російської армії, котрі не сприйняли революцію 1917-го року й були готові зі зброєю в руках боротися проти радянської влади. Вони здійснювали масштабну роботу з підготовки та засилання бойовиків на територію СРСР з метою влаштування диверсій на об'єктах промисловості і транспорту, терористичних актів проти керівників радянських та партійних органів, організації контрреволюційного підпілля.

Завдяки славі вправного приватного лікаря-практика Леонід Ліницький швидко опинився у тому середовищі, куди його спрямовував Центр. Він став лікарем Всеюгославської спілки російських військових інвалідів, отримав доступ до помешкань високопосадових білоемігрантських офіцерів і генералів. Це дало змогу навіть без будь-якої запоручки вступити до Белградського відділення галіполійців. А туди приймали лише після заповнення спеціальних анкет, в яких детально розписувалися біографія, послужний список та обов'язковими були підписи осіб, які підтверджували викладене й виступали запоручниками.

Згодом він став дійсним членом правління галіполійського товариства, а через деякий час і секретарем правління. Це дало йому можливість ознайомлюватися з усім листуванням, в тому числі конфіденційним, готувати аналітичні доповіді про діяльність товариства. Поступово

він залучив до роботи помічників — дружину, тестя, інших однодумців. Зрештою, йому вдалося створити розгалужену нелегальну резидентуру, яка контролювала діяльність основних білоемігрантських організацій в Югославії. Завдяки одержаним відомостям про засилання в СРСР бойових груп та окремих терористів вдавалося швидко їх виявляти й знешкоджувати. В результаті ефект від контрреволюційної діяльності зводився практично до нуля, деякі напрямки роботи були паралізовані. Зокрема, припинила своє існування організація «Дружина», що займалася відправленням бойовиків через територію Румунії та діяла у тісному контакті з румунською розвідкою. Після серії провалів її ліквідували.

Тесть Ліницького Дракін був упроваджений у місцеву фашистську організацію, що фінансувалася німцями Репером та Янсоном, котрі у свою чергу мали зв'язок із Гітлером. Дракіну вдалося отримати списки осіб з числа емігрантів, які готувалися для засилання на територію СРСР із завданнями терористичного характеру, а також зібрати інформацію про них та їхні фотознімки.

Керівництво зовнішньої розвідки із задоволенням відзначало успіхи Белградської нелегальної резидентури. Без особливих зусиль Центру, завдяки ініціативам Ліницького, тут була майже на рівному місці створена агентурна мережа, яка виявилася досить дієздатною та дуже активною. Але все ж її керівникові не вистачало практичних навичок оперативної роботи, конспірації, проведення гострих розвідувальних операцій в умовах ворожого оточення. Він, як міг, самотужки опановував це непросте ремесло, навчаючись на власних помилках і передаючи науку своїм помічникам. Але навіть найменша помилка у такій складній справі могла призвести до серйозних неприємностей. Про це йому не хотілося думати. Але зрештою саме так і сталося. Слабкою ланкою, як це часто трапляється, виявилися нові помічники, яких довелося залучати для вирішення різноманітних завдань.

Якось заступник Ліницького без його санкції вирішив провести операцію з проникнення у квартиру до лідера

Національно-трудової спілки нового покоління, щоб ознайомитися з таємними документами, що зберігалися у його сейфі. Зовні все пройшло нібито нормально. Вдалося відчинити сейф і знайти в ньому важливі документи, що мали зацікавити Центр. Коли б не одне «але». Для участі у цій операції заступник резидента залучив двох місцевих жителів, один із яких виявився агентом контррозвідки. У той же день всю трійцю взяли на «гарячому». Заступник Ліницького не витримав тортур і назвав усіх членів резидентури. Почалися арешти.

Того вечора Леонід Леонідович з дружиною, нічого не підозрюючи, зібралися до «Російського дому». Там ставили п'єсу «Наталка-Полтавка». Випадала чудова нагода згадати Україну, де він народився і виріс, відчути колорит рідного краю, послухати милозвучні переспіви. Як йому хотілося швидше податися туди, зустрітися із старенькою матір'ю, яку чомусь безпідставно звільнили з роботи, і вона змушена була тепер перебиватися на безгрошів'ї. І, хоч по лінії Іноземного відділу, він просив потурбуватися про неї, та все ж це не та увага, яку він сам міг надати їй на місці, захистити, забезпечити безбідну старість.

Дружина пішла до залу на зазначене у квитку місце, а він затримався біля гардеробу. У цей час ззаду до нього підійшли співробітники югославської таємної поліції, назвалися і міцно скрутили руки.

— Я рішуче протестую і вимагаю пояснень, — голосно почав він доводити, що з ним не мають права так поводитись, коли поруч проходила їхня добра знайома.

Леонід ще не знав, що сталося, але хотів подати сигнал тривоги для дружини. Як він і сподівався, Катерина відразу дізналася від знайомої про затримання чоловіка. Їй було вже не до вистави. Лише одна думка пульсувала в голові: швидше дістатися додому й знищити всі матеріали, які могли б свідчити про їхній зв'язок із радянською розвідкою. Діти вже спали, під якимось приводом вона відпустила прислугу і почала розпалювати камін. З тайника у підвіконні дістала підготовлені для Центру свіжі матеріали й відразу кинула їх у вогонь. Потім пере-

лянула всі матеріали на письмовому столі, у шухлядах. Все, що могло, хоч якоюсь мірою, скомпрометувати чоловіка, також знищила. У цей час до помешкання увірвалася поліція з обшуком. Перевернули все, та пошуки були марними.

Усього в той вечір заарештували десять помічників Ліницького. З ним поводитися особливо жорстоко, вимагаючи зізнання у шпигунській діяльності на користь радянської розвідки. Але про свою справжню роботу і своїх товаришів він не сказав жодного слова. Згодом у Центрі дізналися про арешт і передали за ґрати звістку про те, якої лінії поведінки слід дотримуватися. Відчуваючи підтримку та з думкою про те, що його не залишать у біді наодинці з суворими законами країни перебування, Ліницький став усе наполегливіше брати наступальну позицію. У своїх поясненнях він зазначав: «Ми, як самостійна політична організація, винятково із любові до своєї батьківщини і прагнення її мирного розвитку вирішили боротися з терористичною діяльністю окремих керівників білої еміграції. Інформацію про їхню негативу суть і злочинні наміри ми хотіли довести до світової громадськості та своєї держави, вихідцями з якої ми є. Жодної шкоди Югославії ми не заподіяли і не намагалися заподіяти. Навпаки, ми хотіли продемонструвати, що деякі реакційні білоемігрантські організації свою діяльністю дискредитують і саму Югославію, використовуючи її територію як плацдарм для підготовки всіляких провокацій».

Крім цього Ліницький вдало спланував і реалізував ще одну задумку, яка сплутала всі карти протилежній стороні. Під час слідства він навмисно серед учасників своєї організації назвав кількох відомих білоемігрантських діячів, які нібито допомагали йому в одержанні конфіденційної інформації. Насправді ж так і було: вони підтримували хороші ділові та дружні стосунки, лише не знали, що мають справу із радянським розвідником. У результаті керівництво РЗВС попалося на гачок і почало проводити власне розслідування. Взаємні підозри зробили свою справу: ситуація в середовищі білоемігрантів стала

нервовою, вийшла за межі Югославії. На судовий процес звернули увагу Ліга Націй та преса. Почали з'являтися публічні вимоги притягнути до суду представників білої еміграції за проведення терористичної діяльності.

Один із них — ротмістр Комаровський зрештою таки потрапив на лаву підсудних. У цій ситуації вже не можна було вчинити якесь таємне судилище над затриманими. За допомогою адвокатів Ліницький вмів відкидав більшість звинувачень. Не знайшли підтвердження матеріали стосовно того, що він нібито збирав відомості про зведення стратегічних залізниць у Югославії, про фотографування мосту, постачання військових матеріалів з Німеччини, чисельність російських офіцерів в югославській армії. Суд визнав провину його і помічників тільки у незаконному проникненні в помешкання та викраденні документів із сейфу, здійсненні пропаганди, що завдала шкоди Югославії. Леонід Леонідович був засуджений до двох років і восьми місяців каторжних робіт, його заступник — до одного року ув'язнення, тесть Дракін — до шести місяців, ротмістр Комаровський був виправданий, але йому було запропоновано покинути країну.

Сім'ю Ліницького та деяких інших членів резидентури насильно етапували до Австрії. Їх вивезли на кордон, у горах показали, в якому напрямку йти, і залишили там з дітьми та речами. Сяк-так діставшись до Відня, вони прийшли у радянське посольство і були відправлені на батьківщину.

Леонід Леонідович повністю відбув термін ув'язнення. Уже під час перебування за ґратами він одержав повідомлення про надання йому радянського громадянства. Центр намагався його всіляко підтримувати і не залишати наодинці з численними проблемами. Буквально за кілька днів до звільнення була отримана інформація про те, що керівництво білоемігрантських організацій прийняло рішення: живим Ліницького з території Югославії не випускати. Проти нього готувався терористичний акт. Щоб цьому запобігти, вдалося організувати його вивезення в іншу країну на приватному літаку відразу після виходу із

в'язниці. А вже звідти він без особливих труднощів прибув до Москви.

Та радість повернення була недовгою. Ішов 1938-й рік. Загальна ситуація підозрілості, пошуку ворогів народу, шпигунів не могла не позначитися і на долі Ліницького. Та йому ще пощастило — вдалося уникнути арешту та репресій, яким було піддано сотні колег по розвідувальній роботі за кордоном.

— Рекомендуємо вам їхати до Харкова, де мешкає ваша сім'я, і влаштуватися на роботу у лікарню за спеціальністю, — сказали йому на Луб'янці. — По лінії зовнішньої розвідки використовувати вас немає можливості.

Новий удар долі спіткав Ліницького на Харківщині. Він дізнався, що його матір було заарештовано та розстріляно у 1937 році як польську шпигунку. Шпигунство, робота на іноземну розвідку, зрада інтересів батьківщини — все це не вкладалося у нього в голову і тим більше абсолютно не пов'язувалося з рідною матір'ю, яка була дуже далекою від цих питань. Відчуваючи і власну провину за те, що сталося, він не міг заспокоїтися і почав писати листи й клопотання в різні інстанції. Лише в 1940 році йому повідомили, що справу переглянуто. З'ясувалося, що матір було звинувачено за наклепом і її було повністю реабілітовано.

Леонід Леонідович упродовж кількох років працював лікарем у другій Харківській міській лікарні, потім у військовому шпиталі. Тут його і застала війна. На його прохання відправити на фронт, він одержував одну відповідь: ви потрібніші тут. «Що значить тут, у тилу, потрібніший? — не заспокоювався він. — А там, на передньому краю, виходить, я не потрібний, списали за борт».

Ліницький не залишав спроб потрапити на фронт і написав емоційний рапорт на ім'я начальника 4-го управління НКВС СРСР Павла Судоплатова: «Вважаю, що мені, досвідченому і випробуваному розвіднику, старому лікарю, знайомому з радіосправою, мотоциклом, парашутом, чекістськими дисциплінами, який пройшов два кур-

си з підривної справи, фізично здоровому, загартованому, готовому до будь-яких небезпек і випробувань, можна було б знайти інше застосування, ніж у нинішній суворий час працювати військовим лікарем тилового госпіталю, де мене оточують одні жінки та інваліди...» Таку заяву написала і дружина.

На них звернули увагу і запропонували виконувати завдання в тилу ворога у складі однієї з розвідувально-диверсійних груп. Ліницькі дали згоду без вагань. Почалися нові тренування і заняття, участь у бойових діях. А згодом виникла необхідність направлення їх до Югославії, де широко розгорнувся партизанський рух. Однак зважаючи на те, що дружина була вагітною, Ліницького відправили на завдання одного. Він десантувався на парашуті, налагодив контакти з партизанами, зі своїми старими пацієнтами, знайомими по роботі на фабриці, друзями, з якими заприятелював під час відбуття покарання у в'язниці, де він вступив до лав комуністичної партії Югославії.

Розвідувальна робота Ліницького в Югославії тривала аж до визволення цієї країни і була високо оцінена керівництвом. Потім він повернувся до Москви. А згодом був знову направлений за кордон для роботи з нелегальних позицій. Спочатку з сім'єю мешкав в Югославії під виглядом серба, опановуючи нову легенду і готуючись до переїзду в іншу країну. Та плани Центру змінилися. Його відкликали до Москви і направили в Індію для проведення розвідувальної роботи під дипломатичним прикриттям. Через деякий час нове відрядження — до Китаю. Як розвідник-нелегал він діяв у Харбіні за досить складних умов. Величезне напруження, постійні нервові стреси, старі рани, робота без відпочинку — все це в якусь мить боляче вдарило по колись сильному організму розвідника, і серце не витримало.

На початку 1954 року полковник Ліницький раптово помер на бойовому посту від серцевої недостатності. Однак до останніх днів він намагався бути корисним своїй країні, яка у далекі 1930-ті роки повірила йому і відгукнулася на щиро протягнуту руку з-за кордону.

НА ЧОЛІ РОЗВІДКИ УНР

Із досьє зовнішньої розвідки

Після еміграції уряду Української Народної Республіки у 1921 році одним із першочергових його завдань було реформування спеціальних служб з урахуванням нових умов існування за межами своєї держави. Важливого значення надавалося роботі розвідки. Перед нею стояло завдання збирати інформацію про становище в Україні з метою повалення радянської влади та відновлення державного суверенітету республіки шляхом військової інтервенції ззовні й активізації партизансько-повстанського руху на території УРСР. Після вбивства у 1926 році головного отамана Симона Петлюри діяльність спецслужби УНР зазнала суттєвої реорганізації. Розвідувальна секція посіла в ній ключову позицію, особливо за часів керівництва нею генерал-хорунжого Всеволода Змієнка у 1928 — 1936 роках.

Всеволод Юхимович Змієнко народився в Одесі 16 жовтня 1886 року. Закінчив Київську старшинську школу та Миколаївську академію Генерального штабу. У роки Першої світової війни у складі царської армії за хоробрість був нагороджений орденами Святої Анни, Святого Станіслава, Святого Князя Володимира та Георгіївською зброєю. За часів Центральної Ради та Директорії УНР перебував в українській армії на посадах начальника штабів Одеської гайдамацької дивізії, 3-го Херсонського корпусу, Південно-Східної групи військ, 1-ї дивізії Січових стрільців та на багатьох інших, під час перебування в еміграції у Польщі працював у Генеральному штабі Армії УНР, де мав безпосереднє відношення до розвідки. Його діяльність у добу національно-визвольних змагань, як активного учасника протидії радянській владі, стала приводом для внесення у 1924 році Змієнка до переліку політичних злочинців, котрі розшукуються органами ДПУ. Помер у Варшаві 30 жовтня 1938 року.

З утікачем з України Степаном Березняком керівник розвідувальної секції Державного Центру УНР в екзилі Всеволод Змієнко побажав зустрітися особисто. Бліде ви-

снажене обличчя сільського вчителя із запалими щоками й виразно випуклими вилицями красномовно говорило про його нужденне голодне життя упродовж останніх кількох місяців. Він уривчасто розповідав про своє навчання в педагогічному училищі у Києві, про матеріальну скруту, яку постійно відчував, перебиваючись дешевим обідами.

— Тішив себе надією, — продовжував він, — що з вересня почну працювати в сільській школі, стану самостійно заробляти гроші і справи поліпшаться. Та де там. Краще б не їхав за місцем розподілу на Черкащину. Кожного дня доводилося дивитися в голодні очі дітей і намагатися знаходити непрості відповіді на їхні запитання, чому в найпередовішій і вільній країні робітників і селян так важко виживати, а в найбагатшій на чорноземі Україні нічого їсти.

Степан і сам шукав відповіді на ці питання, та не знаходив. У дискусіях з колегами по роботі його частенько заносило на критику влади, яка нерозумно позабирала в селян усі зернові й продуктові запаси, не лишивши не тільки на харчування, а й на посівну наступного року. Говорив про це і з головою місцевої сільгоспартілі, але той лише невдоволено зиркнув і порадив прикусити язика. А взимку заняття у школі взагалі призупинили. Почався повальний голод. Потім стали вмирати старі й немічні, а за ними уже всі підряд і навіть діти, які ще донедавна пашіли здоров'ям і жадобою до життя. Степан про все це написав у район, щоб розкрити очі представникам влади на таку жахливу картину, аби вони втрутилися і допомогли. Натомість, задля його арешту прислали двох міліціонерів. Добре, що сусідка у конторі випадково почула їхню розмову з головою про мету приїзду, хутко прибігла й порадила ховатися. Він одразу збегнув, чим усе це може скінчитися. Кілька днів крився у далеких родичів у сусідньому районі, а потім вирішив податися за кордон. Зрештою, пощастило перебратися до Польщі.

Змієнко слухав про ці жахливі подробиці, і відчував, що його серце ніби якась невидима сила стискує міцними лецатами. В уряді УНР вже знали про голод в Україні,

але про його масштаби та всі причини інформації було обмаль. Тому перед ним, як керівником розвідувальної секції, було поставлено завдання зі збирання якомога ширших відомостей про ситуацію в Україні. Потрібно було активізувати діяльність резидентур, забезпечити переправу кур'єрів по той бік кордону і, головне, добути документальні свідчення про реальний стан справ. Це необхідно було для того, щоб привернути увагу світової громадськості до подій в Україні і у такий спосіб вплинути на вище партійне керівництво Радянського Союзу. Крім цього, планувалося скликання Всеукраїнського конгресу, на якому одним з головних мало розглядатися питання про голод в Україні та організацію допомоги українському народові.

— Напишіть про все це детально, — звернувся Змієнко до Степана Березняка. — Для нас зараз це дуже важливо. Нічого не приховуйте і не применшуйте. Це справжній злочин проти свого народу. Вони за це ще будуть відповідати.

Останні слова він промовив з надривом, підвівся, підійшов до вікна та ніби закам'янів, вдивляючись у незриме далечінь. Березняк з огляду на це тихенько вийшов з кабінету, обережно причинивши за собою двері. Він інтуїтивно відчув стан генерал-хорунжого і зрозумів, що тому краще зараз побути наодинці.

Від своїх розвідників і кур'єрів, які побували в Україні, Змієнко вже знав про реальний стан справ і тисячі безневинних жертв від голоду. Щоразу такі розповіді він сприймав надзвичайно близько до серця, і, здавалося, воно не витримає усього того горя, яке звалилося на його батьківщину. Вперше таке внутрішнє відчуття злості, образи та безсилля у нього було після того, як дізнався про недолугу та жахливу смерть київських юнаків під Крутами від наступаючих більшовицьких військ під командуванням полковника Муравйова. У тому, що молоді хлопці з Юнацької школи та Студентської сотні рвалися до бою і намагалися боронити Київ від захоплення, нічого поганого не було. Але, як командування могло допустити, щоб

саме вони — молоді, недосвідчені й необстріляні юнаки потрапили під головний удар наступаючих військ й опинилися в кривавій м'ясорубці.

Про це він неодноразово розмірковував і прокручував у пам'яті ті події. Він припускав, що у тому хаосі уряд не знав, де знаходяться військові частини і що вони роблять. Змієнко сам у різноманітних штабах бачив силу-силенну представників різних полків, загонів, куренів, які нерідко підпорядковувалися лише своїм отаманам. Там були наливайківці, дорошенківці, богданівні, полуботківці, богунівці, Січові Стрільці, чорні і червоні гайдамаки, Вільне Козацтво, Кош Слобідської України, запорозькі полки. Різного війська було багато, але воно не було належним чином зорганізоване і не становило єдиної грізної бойової сили. Тому й розбіглося воно після перших ударів, не змогло стати на сторожі незалежності Української держави, не змогло боронити її від різних зазіхань. Було б інакше, не сидіти їм зараз на чужині, на утриманні поляків, румунів, чехів, англійців та мріяти про вільну Україну, збирати по різних країнах відданих справі старшин і сотників, вибудовувати різноманітні плани з організації всенародного повстання на батьківщині. Але про яке повстання зараз могла йти мова, коли влада вирішила задушити голодом найменші пагінці вільнодумства.

Такий стан, як зараз, у Змієнка був і тоді, коли він у Польщі в таборі для інтернованих вояків армії УНР отримав листа від одного з вірних однополчан з рідної Одеси. Там у нього після втечі з рештками війська за кордон лишилася вся рідня, з якою він не встиг навіть попрощатися і від якої довго не мав жодних звісток, бо й вони не відали, де його шукати. Того листа він читав і перечитував з безумними від горя і розпачу очима. Товариш писав, що від тифу померли його мати, дружина і майже всі родичі. Залишилось троє дітей — чотирирічна Галина, семирічний Олег і десятирічний Всеволод. Змієнко сам у 1919 році перехворів на тиф і знав, що це таке.

Дітей взяла до себе на виховання рідна сестра дружини — Марія Дмитрівна Рябініна-Скляревська, чоловік якої

упродовж 1918–1920 років служив на різних посадах в українській армії у званні генерала. Переправити їх до батька спочатку не було змоги. Та й Змієнко тоді бідував, перебуваючи в таборі для інтернованих, був у скруті, шукав роботи, пропонуючи себе то в якості журналіста, то вчителя. В таких непристосованих умовах маленьким дітям було важко жити. У таборі для інтернованих міста Олександрів-Кувявський, в якому перед тим перебувало півтори тисячі вояків білогвардійського генерала Миколи Бредова, пізніше розмістилося дві з половиною тисячі козаків і майже тисяча старшин 6-ї Січової дивізії. Згодом табір поповнився козаками і старшинами 4-ї Київської дивізії Юрка Тютюнника та 3-ї Залізної дивізії Олександра Удовиченка. Й вони швидко відчували на собі тяжке таборове життя у переповнених приміщеннях, не пристосованих до зими.

Через деякий час його сина Всеволода і доньку Галину вдалося вивести з Радянського Союзу за допомогою польських репатріантів. Зустріч батька з дітьми була жаданою і хвилюючою, а потім почалися важкі будні, сповнені турботою про хліб насущний. Через деякий час генерал, який досі стійко зносив усі негаразди свого нового становища, не міг більше миритися з бідністю і звернувся з листом до командира групи інтернованих військ УНР у таборі Щипіорно. «З початком моєї служби в Українській армії (1918 р.), — писав він, — я ніколи допомоги не просив... Поки йшло про мене, я міг терпіти... Тепер, коли я маю реальні наслідки моєї боротьби за українську справу — смерть дружини, матері, всіх родичів, повну руйнацію того невеликого скарбу, що мені вдалося придбати своєю службою і трьох малолітніх діток, голих, босих і хворих, то, здається, що я маю вже моральне право на допомогу для цих дітей, щоб їх вигодувати, одягти та вилікувати...»

А через рік він звернувся по допомогу ще раз з проханням сприяти у влаштуванні сина Всеволода до українського навчального закладу в Польщі. Аргументував це так: «...Я не хочу й чути про польські й російські школи, позиції щодо котрих я мав. Бо гадаю, що мене в майбутнь-

ому повинні заступити не один, а два Змієнки...». За Галинкою ж у цей час доглядала Клавдія Олексіївна Безручко — дружина бойового товариша В.Змієнка.

...З важких спогадів і роздумів його вивів голос помічника, який нагадав про заплановану зустріч з Міністром військових справ уряду УНР в екзилі Володимиром Сальським. Змієнко серйозно готувався до цієї бесіди, бо знав, що буде непроста розмова про діяльність розвідки. Сальський на цій справі добре знався. За часів Першої світової війни він був офіцером Генштабу Київського військового округу, працював у розвідувальному відділі, мав на своєму рахунку низку вдалих вербовок, цікавих та ефективних операцій, дуже уважно й прискіпливо ставився до роботи з агентурою. В еміграційному уряді міністр координував і спрямовував усю діяльність спецслужби від самого її створення, жодне, більш-менш серйозне, питання не обминало його уваги. Це була друга секція Генштабу, яка здійснювала розвідку та контррозвідку. Спочатку, у 1926–1928 роках, її очолював Микола Чеботарів, якого змінив на цій посаді Змієнко.

— Дозвольте, — Всеволод Змієнко з товстою текою документів прочинив двері до кабінету Сальського.

— Заходьте, Всеволоде Юхимовичу, — підвівся назустріч йому міністр, міцно потиснув руку і запросив до столу. — Є якісь новини звідти?

— Щойно говорив з утікачем з України, вчителем з Черкащини. В основному така ж картина, як і в інших регіонах. А ще посилено прикордонний режим і режим пересування всередині республіки. Мабуть, бояться, щоб правдива інформація про злочинні дії комуністичної влади не стала відомою світовій громадськості.

— А нам, у свою чергу, потрібно зробити все можливе, — акцентував увагу Сальський, — щоб увесь світ дізнався правду про справжню причину голоду в Україні. І тут одних свідчень очевидців мало. Вони, звичайно ж, теж потрібні і якомога більше, але поряд з ними важливо добути якісь документи, розпорядження, директиви, таємні вказівки, довідки репресивних органів. Адже радянська

влада замовчує факт голоду або, в кращому випадку, говорить про неврожай у деяких регіонах. А нам потрібно мати цілісну картину, яку ми маємо продемонструвати усій цивілізованій Європі, що накази про проведення каральними органами масових репресивних акцій проти селян, яких вони називають куркулями, саботажниками, мішечниками, спекулянтами чи ще якимось, спеціально видаються з метою упокорення українського села та провокування голоду. Знаю, що такі документи нелегко дістати, але треба прагнути до цього.

— Ми склали список питань, — Змієнко дістав з папки один з аркушів, — які зараз роздаємо нашим агентам, котрих переправляємо на радянську територію. Тут близько двадцяти пунктів. Просимо з'ясувати, як проходить хлібозаготівля, скільки береться з колгоспу та з односібника, за якою ціною приймають зерно, процент невиконання хлібозаготівлі у 1932 році, про податки, про результати збиральної та посівної кампаній, про якість хлібних виробів і при цьому наголошуємо, щоб привозили зразки хліба, бо є інформація, що туди домішують різноманітні нехарчові добавки. Також є пункти про кількість померлих від голоду і тих, хто від голоду пухне, про настрої серед населення та їхнє ставлення до радянської влади.

— Таку картину нам бажано мати по кожному регіону України, — зауважив міністр.

— У нас на цей рахунок ведеться окрема справа, — продовжував Змієнко, — де вся Україна поділена на райони, приблизно у межах старих повітів. Туди ми вносимо всю одержану інформацію про населення, керівні органи, підприємства, військові частини та інше. Зараз спробуємо одержати якомога повнішу картину в динаміці. Ми вже розіслали відповідні циркуляри нашим резидентам і представникам у Румунії, Туреччині, на Балканах, в Чехо-Словаччині та в інших країнах, у розвідувальні пункти на кордоні з Україною. Єдине, що після процесу над членами «Спілки визволення України», стало складніше працювати.

— Так, — погодився Сальський, — раніше у нас був переважно письмовий зв'язок з нашими людьми в Україні.

Користувалися шифрами і тайнописом. Кожен резидент мав задля цього свій рецепт. А тепер доводиться від такої форми зв'язку відмовлятися. Для чекістів це вже не становить таємниці, і ми мали багато неприємностей від цього. Тому надія лише на кур'єрів. Попрошу тільки ретельніше виготовляти для них радянські документи, щоб не мали проблем під час переходу кордону та можливих перевірок на тому боці, а також до дрібниць проробляйте легенди їхньої появи у певних районах.

— Ми зараз вирішили робити наголос на залучення до співпраці так званих «поворотчан», — Змієнко дістав новий список з прізвищами і поклав його перед Сальським. — Це ті українці-реемігранти, які повертаються з різних причин в Україну. Було б нерозумно не використовувати таку можливість. А тих, хто багато років не був на тому боці та відірвався від реальності, взагалі посилати небезпечно. Вони можуть проколотися на дрібницях: під час покупки квитків у касах, їх перевірки у транспорті, здійсненні покупок в магазинах, у розмовах на вулицях.

— Якісніше навчайте й інструкуйте тих, кого відправляете із розвідувальними завданнями, — сказав на завершення розмови міністр. — Ви й самі прекрасно знаєте, що у разі їхнього арешту та розкриття чекісти церемонитися не будуть. Їх чекає розстріл за шпигунську діяльність. А ще треба мати на увазі, що їх можуть перевербувати й відправити назад, щоб через них глибше проникнути в наші лави й надавати дезінформацію.

Вже біля дверей Сальський згадав ще про два моменти:

— Готується група польських журналістів для поїздки в СРСР. Є можливість включити до її складу двох наших розвідників. Сумніваюся, що їм дадуть можливість побувати там, де люди бідують, але все ж такою можливістю не можна нехтувати. Так що підберіть надійних людей. І ще одне. Нещодавно із Соловецького табору втекла група українців. Зараз вони перебувають у Фінляндії, збираються приїхати до Варшави. Зверніть увагу на них. Можливо стануть у нагоді в нашій справі.

Повернувшись до свого кабінету, Змієнко запросив до себе керівника третього сектору другої секції Володимира Шевченка. Той очолював, так званий, сектор досліджень, який вивчав радянську Україну, спеціально висвітлюючи стан сільського господарства, промисловості, фінансів, освіти, Комуністичної партії, комсомолу, адміністративних органів. Джерелами такого вивчення була радянська преса, різні статистичні, пропагандистські та інші друковані видання, що різними шляхами надходили до Польщі та інших країн осідання унерівської еміграції. Фактично третій сектор спецслужби здійснював аналітичну роботу та постачав, паралельно з розвідувальним сектором, пропагандистську секцію Генштабу Військового міністерства ДЦ УНР в екзилі матеріалами для виготовлення пропагандистської літератури. У подальшому все це переправлялося до УСРР та розповсюджувалося на міжнародних форумах і серед української еміграції.

— Зараз потрібно зосередити всі сили на підготовці різноманітних матеріалів про голод в Україні, — зауважив Змієнко, звертаючись до Шевченка. — Знаю, що ви й так цьому приділяєте багато уваги. Але ситуація надзвичайно серйозна і тривожна. Я дав вказівку, щоб Вас, Володимире Яковичу, особисто знайомили з усіма матеріалами, які ми одержуємо агентурним шляхом. Ви вже докладіть усе своє вміння, щоб якомога виразніше й переконливіше показати реальну картину. Перебільшувати нічого не треба, і так стає зрозуміло, що голод створено штучно. Тільки обережно використовуйте дані розвідки, щоб не розшифрувати наші джерела. Нелегко їм там зараз доводиться. І ще одне. Потрібно збільшити тиражі листівок для відправки в Україну. Люди там зовсім позбавлені правдивої інформації.

Уже прощаючись, Змієнко звернув увагу на похмурий вигляд колеги:

— Щось Ви погано виглядаєте. Як почуваетесь?

— Дякую, зі здоров'ям усе гаразд. Душа в мене болить і кров'ю обливається.

— Так, страшні речі кояться на батьківщині, — погодився Змієнко, ще не розуміючи, що той мав на увазі.

— Пам'ятаєте, я Вам розповідав про свого брата, який працював у Маріуполі на металургійному заводі? — продовжував Шевченко. — Так ось, немає у мене більше брата. Застрелився.

— Як таке сталося? Він же писав такі листи про гарне життя!

— Підозрюю, що листи ті він писав під диктовку співробітників НКВС. І про прекрасне життя робітників, і щасливе життя селян. Здійснилася, писав, жадана мрія бідняка-селянина, щоб жити не голодним, робити не на барина, бути не кріпаком, а дійсно господарем у вільній республіці трудящих. Ми ж бо реально бачимо, як це виглядає. А писав так, щоб переконати мене повернутися додому.

— Так що з ним? — не втримався Змієнко.

— Наскільки мені стало відомо від наших людей, які щойно повернулися звідти, він потрапив під партійну чистку. І віднайшли у його біографії дані, що він під час громадянської війни місяць служив у гетьманській частині. Але він цього й раніше ніколи не приховував, його туди силоміць забрали по мобілізації. А в бойових діях проти більшовицьких військ він взагалі участі не брав. Служив помічником шофера у гаражі в Києві. А коли почався наступ, всі стали розбігатися, і він подався додому на Харківщину. Тепер пригадали ті події й виключили з партії. А він у нас в сім'ї завжди совісним був, чесним і порядним. Не зміг винести такої ганьби, і ніхто з партійних керівників не став на його захист, не зрозумів, що він ніякий не ворог трудового народу, навпаки, став ідейним прихильником радянської влади. І треба ж було довести так людину, що він узяв пістолета, убив спочатку двох своїх дітей, щоб не зоставлять сиротами на призволяще, а потім і себе.

Промовивши надривно останню фразу, Шевченко зі злістю й розпачем ударив міцно стиснутим кулаком об двері й попрямував по коридору. Змієнко навіть не став його зупиняти. Той був у такому стані, що краще його було лишити наодинці...

Між тим одержувати розвідувальну інформацію з України ставало дедалі важче. Доходило до того, що направ-

лені в конкретні райони розвідники іноді навіть не могли потрапити в деякі населені пункти, які виявлялися заблокованими підрозділами міліції й ДПУ. Що там відбувалося, можна було лише здогадуватися. Почастішали й затримання агентів, яких не вдавалося ретельно навчити й підготувати до виконання завдань. Радянські підрозділи контррозвідки у цьому протиборстві виглядали явно сильнішими, більш організованими та всеохоплюючими. Потрібно було шукати нових людей і нові, нестандартні шляхи проникнення на територію України.

Саме у цей час з Фінляндії до Варшави прибули соловецькі утікачі, про яких говорив Сальський. З одним із них зустрівся Змієнко. Той назвався Григорієм Мамчієм. На вигляд йому було далеко за п'ятдесят, хоча, як з'ясувалося пізніше, щойно тільки виповнилося сорок п'ять років. Далось взнаки перебування у Соловецькому таборі. Григорій емоційно розповідав про підготовку та здійснення втечі, про табірне життя. Децю сумніше став виглядати, коли мова зайшла про Україну.

— Там, на Черкащині, у селі Христинівці в мене лишилася сім'я. Що з ними, не знаю. Чув, що зараз голод у тих місцях. Хоч важко собі навіть уявити, щоб на селі, де така родюча земля та працюючі люди, був голод. Просто в голові таке не вкладається. Зрештою, що про це говорити, коли мене взагалі ні за що посадили на чотири роки. Знайшли якусь розтрату в господарстві, до якої я нібито був причетний. Я то знаю, що невинний, а кошти голова артілі з бухгалтером потратили на якісь подарунки для районного начальства. Та хіба комусь докажеш. Там правда одна.

— Що збираєтеся робити? — поцікавився Змієнко.

— Хотілося б знайти якусь роботу, бо на щось треба жити. Але проблема в тому, що нам візу до Польщі видали лише на три місяці. Та найбільше душа болить за сім'ю. Яюсь хочу дізнатися про рідних і про себе звістку подати.

— Ми вам у цьому допоможемо, — багатозначно мовив Змієнко.

Через деякий час Мамчія з двома соловецькими біженцями відправили до табору для інтернованих у Каліші.

Там представники розвідки УНР створили їм нормальні умови для життя та почали спеціальну підготовку для засилання на радянську територію із розвідувальними завданнями. Вони дали на це свою згоду. Більше того, були рішуче налаштовані на виконання будь-якої роботи, спрямованої на допомогу своїм співвітчизникам.

Після завершення підготовки Григорія направили у район дислокації Кам'янець-Подільського прикордонного загону. Переправу на радянський бік він мав здійснити у тому місці, де з обох боків кордону розміщувалися вітряки. Мірошниками на них працювали агенти розвідки УНР. Шляхом подачі умовних сигналів вони повідомляли один одного про обстановку на кордоні і можливість безпечного переходу. Ця схема була добре відлагоджена і досі не давала збоїв. Так було і цього разу.

Григорій перейшов кордон без перешкод і попрямував у бік Умані. Він мав провести розвідку в районі Умань — Черкаси — Мліїв та водночас таємно побачитися із сім'єю. До рідного села Христинівки дістався вже опівночі. Тихенько постукав у вікно до тещі, бо додому йти боявся. Теща зустріла його зі змішаним почуттям радощів й остраху. Розповіла про те, що з району недавно навідувалися представники органів, які розпитували про нього, але конкретно нічого не говорили. Тепер їй стало зрозуміло, звідки така цікавість персоною Григорія.

Згодом теща влаштувала таємну зустріч із дружиною та двоюрідним братом. Дітям вирішили нічого не розповідати про прибуття батька, щоб ніде випадково не проговорилися і не накликали біди. Бо й так лиха натерпілися. Під час продрозверстки до них, як до сім'ї засудженого, ставилися ніби до «ворогів народу» і по максимуму виграбли всі хлібні запаси. Погрожували й дружину слідом за чоловіком відправити на Соловки. Про становище на селі рідня говорила страшні речі. Були вже й випадки смерті від голоду. Все це призвело до того, що дехто тихцем, а дехто й відкрито почав висловлювати невдоволення владою, а то й вороже ставлення до неї.

Через деякий час куратори Мамчія по той бік кордону одержали звістку, в якій він зазначав, що врожай на селі хороший і настрій у людей гарний, за останній місяць народилося кілька дітей, пройшли дощі, але гриби ще не ростуть. Ключові фрази в тексті були заздалегідь обумовлені. Насправді вони означали, що врожай поганий, як і настрої, люди ж не народжуються, а помирають. Під грибами малися на увазі повстанські осередки. Його старі знайомі з навколишніх сіл, з якими він зустрівся, настоєжено ставилися до його прохання поширити привезені ним листівки й організувати зустріч із керівниками підпільних контрреволюційних комітетів. Таких або не було, або йому боялися про це говорити, не будучи до кінця впевненими у ньому.

В очікуванні на такі зустрічі він ще лишався в Україні. Та якось у степу на нього напали здичавілі собаки, які в пошуках їжі ладні були будь-кого розідрати. Григорію не лишалось іншого виходу, як застосувати револьвер, який йому видали перед відправкою через кордон на крайній випадок. Два великих пса zostалися лежати на землі, стікаючи кров'ю, решта кинулася в чагарник. Але, на біду, на постріли прибігли місцеві міліціонери, які опинилися неподалік. У Григорія набоїв уже не було, щоб боронитися від них. Його заарештували, вилучивши зброю, листівки та підроблені документи. Що його чекало далі, він прекрасно усвідомлював.

Про його долю у Варшаві дізналися значно пізніше. Змієнко важко переживав кожну втрату своїх людей. Він ладен був ліпше ризикувати собою, ніж посилати у небуття своїх соратників. Але обставини вимагали іншого. І він, зібравши в кулак усю свою волю, з головою занурювався у роботу, у важливу справу, якій він справді був потрібний, якій міг віддати свої знання і досвід. Він цілком реально усвідомлював, що в роботі уенерівської розвідки є багато проблем і недоліків, не все йому подобалося в статусі спецслужби, її підпорядкуванні, фінансуванні. Але він робив усе можливе, щоб за будь-яких

обставин пріоритетними для розвідки УНР залишалися завдання, що були продиктовані інтересами української нації.

Занурившись за робочим столом над вивченням аналітичного документу про політичну ситуацію в Україні та завдань, що постають перед екзильним урядом УНР щодо можливості впливу на її поліпшення, Змієнко роздумував над тяжкою долею своїх колег, помічників, побратимів — вигнанців з рідної землі. Як важко не складалося б життя кожного з них, і до якого берега не прибирав би їх вітер історії, всі вони зрештою залишалися патріотами і не втрачали сподівань здобути державність України. І ніби про прагнення кожного з них йшлося у цьому документі, уривок з якого він ще й ще раз перечитував: «...Голод і вимирання української людності фізично нас непокоїть. Але з цього непокою зростає не розпач, а надія, що в свій час духовність українського народу збільшить і ту фізичну відпорність та міць його настільки, щоб вибороти та закріпити свою власну державність і назавжди звільнити своє майбутнє від винищуючих систем і задумів чужинецької державності».

ТАЄМНИЦЯ ХУДОЖНИКА МИКОЛИ ГЛУЩЕНКА

— *Із досьє зовнішньої розвідки*

Глушченко Микола Петрович народився 17 вересня 1901 року у Новомосковську Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська область). Після насильницької мобілізації у 1919 році до складу Добровольчої армії разом із відступаючими білогвардійськими частинами опинився за кордоном. Закінчив приватну художню школу і художню академію у Берліні. З 1925 по 1936 рік мешкав у Парижі. У цей час був залучений до роботи у радянській зовнішній розвідці. Виконував ряд важливих завдань із добування інформації військово-політичного характеру про плани та наміри гітлерівської Німеччини. Був одним з тих, хто завчасно інформував про підготовку нападу на Радянський Союз. У рамках однієї з розвідувальних поїздок по лінії культурного обміну до Берліну отримав у подарунок від Гітлера альбом з його власними графічними малюнками. Під час Великої Вітчизняної війни та у повоєнні роки своє життя присвятив творчості. Видатний український живописець, народний художник УРСР та СРСР, лауреат Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка. Помер у 1977 році.

Нарада в кабінеті начальника Іноземного відділу Об'єднаного державного політичного управління СРСР Артура Артузова затягувалася. Але всі присутні розуміли важливість політичного моменту. Щойно в Німеччині до влади прийшов Адольф Гітлер. Це вимагало від радянської зовнішньої розвідки переглянути розстановку сил як у цій країні, так і в усій Європі, зробити відповідні корективи, поставити нові завдання перед керівниками легальних і нелегальних резидентур.

У великих темно-сірих очах Артура Християновича була помітна стурбованість і втома від недоспаних ночей. Він підсвідомо смикав свою клиноподібну борідку. Так він робив завжди, коли про щось глибоко замислювався і коли

треба було знаходити неординарні шляхи вирішення якихось складних завдань. З коротко підстриженими вусами, широким чолом і темним пишним чубом із помітною сивиною він чимось зовні був схожий на народовольців Желябова і Халтуріна. У той же час, підлеглі добре знали, що зовні інтелігентний і добродушний начальник може бути вимогливим, досить жорстким в екстремальних ситуаціях, принциповим і навіть безапеляційним у питаннях, що стосувалися професійної діяльності. І себе й інших він привчив до думки, що в розвідці до будь-якого питання треба підходити з усією серйозністю, бо дрібниць у цій справі не буває.

— До цього моменту умови для здійснення розвідки у Німеччині були більш-менш сприятливими, — говорив Артузов. — Легальна резидентура в Берліні зуміла добитися значних результатів у роботі і була провідним підрозділом зовнішньої розвідки не тільки в Німеччині, а й в сусідніх європейських країнах, Близькому та Середньому Сході. Ми мали агентуру в німецькій розвідці та контррозвідці, міністерствах закордонних і внутрішніх справ, Поліцай-президії, апараті нацистської партії. Однак після приходу до влади Гітлера різко погіршилися умови для добування необхідних відомостей. У зв'язку з переслідуваннями та встановленням жорсткого поліцейського режиму Третій рейх були змушені покинути агенти, які були відомі своїми демократичними переконаннями, антифашистськими поглядами. Важче стало працювати з легальних позицій. У цій ситуації, з-поміж першочергових, ставлю завдання зорієнтувати резидентури суміжних країн стосовно зосередження головної уваги на здобуванні інформації про плани та наміри Німеччини.

Серед основних країн, з позицій яких мала здобуватися інформація про Німеччину, значилася Франція. У 30-ті роки тут був створений розгалужений і дієздатний розвідувальний апарат, який дозволяв успішно вирішувати різноманітні завдання. Однак він переважно працював у середовищі білоемігрантів і був зорієнтований на здобу-

вання інформації про їхні антирадянські наміри. Треба було шукати серед них нових людей, патріотично налаштованих, готових підставити плече своїй батьківщині у скрутну хвилину. Співробітник Іноземного відділу Сергій Шпігельглас, який кілька років перебував у Франції на нелегальній роботі і тепер здійснював кураторство цієї країни, поставив перед співробітниками резидентури непоросте завдання:

— З легальних позицій зараз здобувати інформацію непросто, — посилено поліцейський режим стосовно радянського представництва і кожен крок жорстко контролюється. Тому треба знайти таких людей, які стояли б на наших позиціях, мали широкі зв'язки з виходом на Німеччину та можливості вільно пересуватися як по території Франції, так і за її межами. Це будуть не просто наші цінні джерела інформації, ми поставимо питання про їхній статус окремо. Вони можуть працювати на правах наших законспірованих закордонних співробітників з можливостями діяти самостійно і навіть залучати до розвідувальної роботи помічників, звичайно ж, з наших санкцій. Але перед цим їх слід добре вивчити, перевірити, навчити азам розвідувальної роботи. Це мають бути люди, яким можна цілком довіряти, які ні за яких умов не дадуть привід засумніватися у їхній відданості.

Через деякий час розвідник Петро Зубов, який діяв під прикриттям працівника консульського відділу радянського посольства в Парижі, прийшов до резидента з конкретними пропозиціями.

— Я уважно проаналізував усі карточки, заведені на наших співвітчизників, — почав він, — і відібрав тут кілька штук. Найцікавішою з них є особа Глуценка Миколи Петровича, 1901 року народження, українця, родом з міста Новомосковська Катеринославської губернії. У 1919 році він був силоміць мобілізований до денікінської армії. Так і не встигнувши як слід повоювати, з рештками білогвардійських частин він опинився на території Польщі. Не бажаючи повертатися на фронт, Глуценко втік до Німеччини. Там, у Берліні, він спочатку закінчив приватну художню школу,

а потім і художню академію. У цьому йому допомагали впливові представники української еміграції гетьман Павло Скоропадський, професор Роман Смаль-Стоцький, письменник і політичний діяч Володимир Винниченко.

— Це вже цікаво, — резидент відклав убік документи і почав уважно слухати. — А звідки у вас така детальна інформація про нього?

— Ось у цьому і криється родзинка, — продовжував Зубов. — Ще під час перебування у Берліні Глущенко офіційно звертався до консульського відділу нашого посольства з проханням надати йому радянське громадянство. Він мав намір повернутися на батьківщину. З ним тоді зустрічався секретар консульського відділу Олександр Довженко. Збереглися окремі записи, біографія самого Глущенка, його клопотання. Але з якихось причин йому тоді громадянство не надали, можливо, просто не встигли оформити, бо він у 1924 році переїхав до Парижу. Тут він знову приходив у наше консульство, повторно писав звернення і згодом, у 1927 році таки отримав паспорт громадянина СРСР. З ним неодноразово зустрічалися з цього приводу працівники нашого консульства, я з ними ретельно спілкувався. Глущенко справив на них досить добре враження.

— А чим він зараз займається? — резидент узяв запропоновану йому папку із зібраними документами і почав уважно роздивлятися невеличке фото.

— Він заробляє на життя малярством. Судячи з усього, у нього непогано виходить. Його навіть запрошували до участі у солідних виставках, які проходили не лише у Франції, а й за кордоном. У самому Парижі в нього є художнє ательє на вулиці Волонтерів, 23. До речі, я дізнавався, що воно користується попитом не тільки серед емігрантів, а й у паризької інтелігенції. Нерідко там збирається місцевий бомонд, говорять про мистецтво і про політику. Серед постійних гостей ательє значиться австро-угорський ерцгерцог Вільгельм фон Габсбург — племінник колишнього імператора Австрії Франца-Йосипа, він же полковник Української галицької армії Василь Вишиваний, та інші впливові особи. З такими зв'язками та широ-

кими можливостями виїзду в інші країни Європи Глущенко може бути просто безцінним для нашої розвідки.

— Ви справді вважаєте, що така творча людина, яка живе в якомусь іншому вимірному світі й мислить художніми категоріями, може займатися такою серйозною й відповідальною справою, як розвідка? — резидент допитливо і з цікавістю подивився в очі Зубову.

— А чому б і ні, — здавалося, Зубов був готовий до цього запитання і продовжував наводити аргументи на користь задуму, який народився у нього в голові і не давав йому спокою. — По-перше, ніхто навіть не запідозрить, що така людина може бути нашим розвідником, і йому легше бути виконувати розвідувальні завдання. По-друге, Глущенко вільно володіє французькою і німецькою мовами, у нього залишилися деякі контакти в Німеччині, і він може цілком умотивовано виїздити туди з нашими завданнями. Це великий плюс в роботі. І, найголовніше, він стоїть на патріотичних позиціях, хоче бути корисним своїй батьківщині, прагне повернення додому. На цьому ми можемо зіграти і спонукати його до роботи в розвідці. Ми підберемо такі аргументи і так побудуємо бесіду з ним, що він сам зацікавиться нашою пропозицією.

Розмова, яка відбулася згодом пізно ввечері за зачиненими дверима на вулиці Волонтерів, 23, кардинально змінила звичний плин життя Миколи Глущенка. Принаймні, на найближчі кілька років. Тієї ночі він довго не міг заснути, ще й ще раз перебираючи подумки зміст недавньої бесіди. Йому запропонували стати на передньому краї боротьби з новою загрозою для його батьківщини, що піднімалася з території гітлерівської Німеччини. Чи мав він право відмовитися? Чи міг він сказати «ні»? Він, який усією душею поривався на рідну землю й прагнув спокутувати свою нетривалу службу у білогвардійців. «Нехай це навіть буде платою за повернення, — розмірковував він. — Хоча чому плата? Це робота, якою хтось має займатися, до того ж, це може бути цікава і захоплююча робота, дарма що сповнена ризику і небезпеки. А чому б не спробувати? Це як полювання на жар-птаха. Щось нове і незвідане».

Від самого початку усі контакти з Миколою Глущенком були глибоко законспірованими. У листуванні з Центром він проходив як «Ярема». Роботу з ним було вирішено проводити за двома напрямками. Офіційна, видима частина полягала у підтримці звичайних зв'язків з радянським посольством на базі виконання ним художніх замовлень. Микола Петрович з успіхом виконав важливу місію, спрямовану на зміцнення французько-радянської дружби і завоювання симпатії французької інтелігенції до СРСР. Він виконав серію портретів друзів Радянського Союзу — Ромена Ролана, Анрі Барбюса, Марселя Кашена, президента товариства «Франція — СРСР» Поля Синьяка та інших діячів. Невидима, прихована частина його діяльності була відома лише небагатьом працівникам резидентури і Центру, навіть дружина Марія Давидівна про це нічого не знала.

Одним з перших і незначних, здавалося б, завдань було прохання відвідати судовий процес над Самуїлом Шварцбадом — убивцею Симона Петлюри. Радянські партійні й каральні органи дуже уважно стежили за перебігом цього процесу. З одного боку, поширеною була версія про те, що Шварцбад діяв за вказівкою Москви, з іншого, — це ініціативний акт помсти Петлюрі за єврейські погроми. Таку лінію вдало відстоював адвокат Торес і, зрештою, суд, враховуючи ці аргументи й пом'якшуючі обставини, виправдав убивцю. Разом з усіма зібраними матеріалами та газетними репортажами у Центр було відправлено ґрунтовний звіт про судовий процес з ілюстраціями, виконаними Яремою. На виконаних олівцем замальовках були зображені Шварцбад і Торес.

Надалі завдання були складнішими. Якось у коло знайомих Глущенка потрапив поважний комерсант із Бельгії Андре Мірабо. Він і раніше часто бував у Парижі, а цього разу за рекомендацією одного зі спільних знайомих вирішив відвідати мистецьке ательє і безпосередньо поспілкуватися з відомим художником. Практично відразу зав'язалися дружні стосунки, оскільки бізнесмен непогано

знався на живопису і навіть сам трохи малював. А для Глуценка він мав зацікавлення зовсім іншого плану.

— Судячи з усього, цей комерсант має досить широкі ділові зв'язки, — ділився Ярема своїми враженнями з Петром Зубовим. — З його слів, він впроваджує у виробництво різноманітні винаходи та наукові досягнення, в тому числі й у військовій сфері. З-поміж компаньйонів і партнерів має промисловців, працівників міністерств закордонних справ та високопосадових військових з Франції, Німеччини, Англії, Нідерландів, Бельгії та інших країн. А під час останньої зустрічі він якось натякнув, що його фірма одержала замовлення на виготовлення якихось деталей до військових літаків. Але це, за його словами, становить велику таємницю.

— А як він ставиться до Радянського Союзу? — поцікавився Зубов.

— Особливих симпатій та захоплень у його висловах я не вловив, — Глущенко трохи замислився, пригадуючи попередні розмови, — але негативу також немає. Швидше всього, відчувається його цікавість до всього, що відбувається в СРСР, і прагнення одержати якомога більше інформації.

— У нас також є прагнення побільше дізнатися про нього і про те, чим він конкретно займається, якими розробками. Треба знайти у нього якесь слабке місце та зіграти на цьому, за щось зачепитися, — Зубов почав терти скроні у пошуку ідей.

— Можна спробувати, — в очах у Глуценка заблищали вогники. — Йому дуже сподобалася одна моя робота в ательє. Але вона мені самому надзвичайно дорога, я її не виставляю на продаж. Вона завжди присутня на усіх моїх виставках і користується увагою. Там дуже цікава гра кольорів і настроїв. У деяких виставкових каталогах вона розміщена поряд із зображеннями робіт Ван Гога, Матісса, Пікассо. Так от, Мірабо наполегливо хотів у мене її купити, пропонуючи при цьому велику суму грошей, навіть дуже велику, як для такої роботи. Але я стояв на

своєму: вона не для продажу. Та він все ж сказав, що обов'язково свого доб'ється, що б йому це не коштувало. Можливо, варто пожертвувати картиною заради одержання від нього важливої інформації.

— Над усім цим треба добре поміркувати, — підсумував Зубов. — Спочатку порадимося з резидентом, а потім приймемо остаточне рішення.

Чергова зустріч з Андре Мірабо вже проходила за чітко спланованим у резидентурі і схваленим Центром сценарієм. А з наступного відрядження до Парижу щасливий бізнесмен повертався з ретельно запакованою картиною, про яку останнім часом тільки й мріяв. Микола Глуценко не взяв з нього ні франка. На знак вдячності бізнесмен за джентльменською таємною угодою привіз копії цілком таємних креслень різноманітних деталей і вузлів до військової техніки, зокрема авіаційних моторів для винищувачів. Серед них було немало й німецьких розробок. Під час кожного чергового приїзду він приходив на вулицю Волонтерів, 23 не з порожніми руками. Більше двохсот креслень пройшли через художню майстерню і згодом потрапили до Москви. Щоправда, за цей час дещо зменшилася й колекція робіт Глуценка. Але Микола Петрович уже звик до думки, що в житті не все просто дається, за все рано чи пізно доводиться розплачуватися, щось одержувати, а щось втрачати. Така вже непроста філософія людського буття.

Час спливав швидко, та головна мрія усіх років його життя за кордоном усе ще не здійснювалася. Глуценко поривався на батьківщину, але в резидентурі просили зачекати. Резидент радянської розвідки в Парижі у зв'язку з цим інформував Центр: «Ярема наполегливо вимагає дозволу на повернення в Україну. Ми намагаємося довести, що для завершення важливої розвідувальної акції треба залишитися в Парижі бодай ще на один рік. Він украй негативно реагує на це й каже, що більш як два місяці не витримає». Занадто багато на нього було сплановано справ і контактів. Він неодноразово виїздив у Берлін, Прагу,

Рим, Цюрих та інші міста, де поряд з реалізацією творчих планів займався розвідувальною діяльністю.

Та все ж він витримав і цей рік, сімнадцятий рік свого перебування за кордоном. Ностальгія все більше краяла його душу й серце, і він намагався забути у творчому пориві наодинці з мольбертом, пензлями і яскравими фарбами. Хоча він був не один. Дружина намагалася утримувати його від сумних думок, а ще був близький друг і щирий доброзичливець Володимир Кирилович Винниченко. Їх єднала непроста емігрантська доля, любов до України і обопільний хист до малювання. Письменник студював у майстерні Глуценка, захоплювався акварельними малюнками і під час задушевних розмов постійно закликав свого молодшого побратима не баритися з поверненням на батьківщину.

— Справжній талант може повністю розкритися лише на рідній землі, — неодноразово казав він Глуценкові, — тільки на землі дідів і прадідів сповна відчуваєш ту життєдайну силу й енергетику, яка дозволяє сягнути вершин творчості.

Винниченко щиро бажав йому добра. Тоді він уже ходив з ярликом ворога радянської влади. У той же час постійно радив Глуценкові триматися подалі від реакційно налаштованих емігрантських організацій, аби це не зашкодило його поверненню на батьківщину. Намагаючись уберегти його від найменших підозр, він навіть написав йому такого анонімного листа:

«Громадянине Глуценко!

Вважаючи Вас корисним радянським працівником і відчуючи до Вас щире симпатію, я вважаю своїм обов'язком сказати Вам таке.

Ви приятелюєте з відомим емігрантом В.Винниченко. Ці Ваші стосунки з ним як попередні, так і останні, аж до Ваших зустрічей у Лаванду та Марселі під час Вашої служби в радянському павільйоні, й тепер у Парижі, відомі радевлді. Поки не пізно, я вважаю за потрібне приватним чином попередити Вас.

Якщо Ви цінуєте ставлення до Вас радвлади, прихильної до Вас як тут, так і в СРСР, то припиніть контакти з Винниченком. І чим швидше, рішуче й остаточно Ви розірвете будь-які з ним та з його сім'єю стосунки, тим швидше виправите те, що вже зруйновано, і тим краще у майбутньому буде для Ваших інтересів...

Ваш щирий доброзичливець».

Та Винниченко не міг знати й розуміти усього того тягара проблем, перепон, сумнівів, страждань та оптимістичних сподівань, які повсякчас краjali серце його друга. Не міг знати напевно, що його чекає, і сам Глуценко. То була середина 1936 року, — напередодні великих репресій. Більшість розвідників та інших радянських закордонних представників після повернення на батьківщину відразу потрапляли у жорна перевірок, у підозру, як потенційні вороги народу, позбавлялися роботи, волі, а іноді й самого життя.

Глуценко цього ще не знав і просто не міг знати. Він тривалий час жив у відриві від реалій радянської дійсності. Йому ще належало все це осягнути, усвідомити, звикнути до нового життя, повного несподіванок та незвичних поворотів. Після повернення його залишили у Москві. Подякували за плідну роботу у зовнішній розвідці і порекомендували в подальшому займатися творчістю. Микола Петрович і сам не наполягав на продовженні цієї непростой діяльності, яка все ж була не для його творчої та свободолюбивої натури.

Для нього з дружиною і сином виділили невеличку кімнатку площею дев'ять квадратних метрів у комунальній квартирі. В таких умовах він починав новий етап свого життя. На побутову невлаштованість та інші незручності й негаразди намагався просто не звертати уваги. Він жадібно вбирив у себе нові відчуття та враження, що яскравими кольорами лягали на полотно.

Так минуло кілька років. На Луб'янці про нього згадали на початку 1940 року. За цей час більшість керівників зовнішньої розвідки, які свого часу знали Ярему і керува-

ли його роботою за кордоном, уже були репресовані. У 1937 році, як активного учасника «антирадянської змови в НКВС» заарештували, а згодом і стратили як шпигуна польської та інших розвідок Артура Артузова. У 1938 році заарештували й звинуватили у зраді батьківщині, шпигунстві й зв'язках з «ворогами народу» Сергія Шпігельгласа. Сам Глуценко за цей час також побував на гачку у безжальної репресивної машини. Після поїздки до України, в Головне управління державної безпеки НКВС СРСР надійшов документ, у якому його звинувачували в контрреволюційній діяльності.

«За повідомленням «Агафона», до Києва приїздив художник Глуценко, який конспіративно зв'язався з учасниками української націонал-фашистської організації художників. Ці контакти прикривалися виставкою картин, яку він організував. «Агафону» вдалося дізнатися про те, що українське фашистське підпілля через Глуценка підтримує зв'язок із закордонними українськими контрреволюційними групами...» На щастя, з цим «сигналом» уважно розібралися. Глуценка не стали чіпати, а «Агафона» викрили як провокатора. Про цю історію Микола Петрович так і не довідався.

Після зустрічі з представником Іноземного відділу Глуценко довго прогулювався парковими алеями, розмірковуючи й зважуючи почуте. Щойно вони розмовляли про радянсько-німецькі стосунки. Представник розвідки із занепокоєнням говорив про небезпеку, яку може становити для Радянського Союзу агресивна політика Гітлера. «А як же Пакт про ненапад?» — цікавився художник. Співбесідник, як міг, делікатно роз'яснював політику подвійних стандартів деяких іноземних держав. Зрештою, він і підвів розмову до того, через що знадобилася сама зустріч.

— Зараз одержувати інформацію про справжні плани й наміри Німеччини стало ще важче, — говорив він. — За кожним нашим представником у цій країні здійснюється ледве не цілодобове стеження, всі контакти відбуваються під пильним поліцейським наглядом. Співробітники тор-

говельно-економічних місій також знаходяться під підозрою. Ми ламаємо голову над тим, кого можна послати туди із розвідувальним завданням, щоб це не викликало зайвих питань у німецької сторони. Здається, ви зі своїми старими зв'язками у цій ситуації цілком підходите.

Для початку була організована зустріч Миколи Глуценка з головним референтом з питань культури Міністерства закордонних справ Німеччини Клейстом, котрий у цей час якраз перебував у Москві. Микола Петрович сподобався німецькому чиновнику, який показав свою обізнаність із творчим доробком художника і проявив зацікавленість у налагодженні радянсько-німецьких культурних зв'язків. Результатом подальшого нетривалого листування та залагодження деяких формальностей стало проведення виставки німецького образотворчого мистецтва у Москві. За її підсумками у німецькому посольстві відбувся прийом, на якому був присутній і Глуценко. Тут же з Клейстом вдалося обговорити всі деталі проведення подібної виставки у Берліні.

Звичайно ж, у складі делегації був і Глуценко. Він виїздив з особливою місією. Йому належало зустрітися з представниками українських емігрантських кіл, які займали певне становище у суспільстві й мали широкі зв'язки, і від них дізнатися реальну картину про плани та наміри Гітлера стосовно Радянського Союзу. Крім цього він мав відновити втрачені контакти з колишньою агентурою радянської розвідки, від якої тривалий час не надходило ніякої інформації. А ще він мав провести конспіративну зустріч з представником радянської зовнішньої розвідки для одержання від нього важливої зібраної інформації та додаткових вказівок.

— Після приїзду до Берліну, — інструктував його представник Іноземного відділу, — з вами буде встановлено зв'язок чоловіком, з яким вам треба вирішувати всі питання, пов'язані з виконанням цього завдання і від якого ви маєте одержувати додаткові вказівки на місці. Для зв'язку вам дається пароль. Чоловік підійде до вас і скаже: «Вам привіт від Віктора». Ви відповісте: «Він також

просив мене перед від'їздом передати вам привіт». Після цього він назветься Захаром.

Захар підійшов до Глуценка на третій день роботи виставки. Крім привіту, у Центр пішла дуже цінна інформація військово-політичного характеру, яку іншим шляхом передати було проблематично. Успішно пройшли й інші заплановані зустрічі. В останній день роботи виставки до павільйонів завітала поважна урядова делегація на чолі з міністром закордонних справ Ріббентропом. Був у її складі і добрий знайомий Глуценка Клейст. Він радісно потис руку Миколі Петровичу і натякнув, що його очікує сюрприз.

Тим часом Ріббентроп говорив про зміцнення і розширення культурних зв'язків між Німеччиною і Радянським Союзом, про німецько-радянську дружбу. Він відзначав організаторів виставок, вручав їм грамоти і цінні подарунки. Потім узяв з рук помічника пакунок і, звертаючись до Миколи Петровича, промовив:

— Особливо хотів би подякувати за ініціативу проведення цих виставок пану Глуценку. Фюрер особисто цінує ваш талант і вважає одним з кращих пейзажистів Європи. На згадку про перебування у Берліні він передає вам у дарунок альбом з власними графічними малюнками. На жаль, Гітлер не зміг сам прийти на закриття виставки, але, якщо ви бажаєте, ми можемо попросити його зробити дарчий підпис.

— Я вдячний за подарунок і за оцінку моєї скромної участі, — промовив Глуценко, — але не хотів би обтяжувати фюрера додатковими клопотами, адже він і так дуже завантажений невідкладними державними справами.

Крім альбому, зацікавлення у керівництва радянської розвідки викликала важлива інформація військово-політичного характеру. У результаті на ім'я Сталіна й Молотова у червні 1940 року була терміново підготовлена доповідна записка за підписом Народного комісара внутрішніх справ СРСР. У ній відзначалося, що посланий у Берлін розвідник Ярема одержав від керівництва Українського наукового інституту, що працює в підпорядку-

ванні Міністерства пропаганди Німеччини, інформацію про підготовку Гітлера до війни проти Радянського Союзу. Зокрема, цим інститутом за завданням німецької адміністрації в обстановці суворої секретності були видані німецько-українські словники для піхоти, льотчиків, великий словник спеціально для військово-топографічних, економічних і політичних оглядів по регіонах України, готували кишенькові словники й детальні топографічні карти всієї території України. У доповідній також наводилися слова керівника науково-дослідної частини інституту професора Кузелі: «Я маю відношення до провідних німецьких діячів і кажу прямо — війна буде...».

Це було останнє розвідувальне завдання, яке виконав Микола Глущенко. Війна поставила крапку у його діяльності розвідника. Направляти його за кордон зі спеціальними завданнями уже не було ніякого сенсу. Для проведення розвідувально-диверсійних операцій добродушний, замрійливий художник зовсім не підходив. У подальшому він зосередився на творчості. І аж до самої смерті ніхто з його оточення так і не знав нічого про його нетривалу розвідувальну діяльність.

П'ЯТЬ ОРДЕНІВ МАРІЇ ФОРТУС

Із досьє зовнішньої розвідки

Фортус Марія Олександрівна народилася у 1900 році на Херсонщині. Під час революції 1917 року брала участь у підпільній роботі місцевих партійних осередків есерів і більшовиків. З 1919 року на службі в органах ЧК у Херсоні, Єлизаветграді, Одесі. Впроваджувалася з розвідувальним завданням в один із загонів армії Махна. У 30-ті роки мешкала в Іспанії разом із чоловіком — іспанським комуністом, виконуючи при цьому завдання зовнішньої розвідки. Після трагічної загибелі чоловіка деякий час перебувала на нелегальному становищі, а під час громадянської війни в Іспанії була перекладачем у радянських представників, поєднуючи це з виконанням різних особливих доручень. Після повернення на батьківщину закінчила Академію імені Фрунзе. Під час Великої Вітчизняної війни була начальником штабу авіаполку під командуванням Марини Раскової, знаходилася у партизанському загоні Дмитра Медведєва, де впродовж деякого часу діяла спільно з радянським розвідником Миколою Кузнєцовим. У складі розвідвідділу 3-го Українського фронту готувала розвідувальні групи для засилання у глибокий тил противника, сама неодноразово десантувалася на територію Румунії та Угорщини зі спеціальними завданнями. Після закінчення війни продовжувала працювати у розвідці. Нагороджена двома орденами Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, багатьма іншими нагородами СРСР та іноземних країн. Померла у 1980 році.

Та несподівана зустріч у затишній херсонській кондитерській збурила все Маріїне життя. Смуглявий, чорноокий темпераментний французький моряк невимушено й привітно робив їй компліменти. Він жартував, без упину говорив про якісь банальні речі, а їй чомусь приємно було його слухати. І взагалі, в його зовнішності, манерах триматися й розмовляти, у виразі обличчя, проникливому вдумливому погляді відчувалася якась внутрішня сила, упев-

неність в собі, неординарна особистість і щось таке, від чого її серце починало сильніше битися в грудях, перехоплювало подих, а від випадкових дотиків все тіло аж мліло.

Його звали Рамон Касанеляс Люк. Він виявився іспанським анархо-синдикалістом, якого поліція переслідувала за політичну діяльність у себе на батьківщині, і він був змушений знайти притулок на французькому торговельному судні, влаштувавшись механіком. Згодом це судно переобладнали в ремонтну базу і включили до складу французької військової ескадри, яку відправили на південь Росії для боротьби з молодією радянською владою. На рейдах Одеси, Миколаєва, Херсона зібралось чимало англійських, французьких, грецьких крейсерів, міноносців, допоміжних кораблів. Разом з білогвардійськими частинами вони господарювали в портових містах. Але революціонери-підпільники не сиділи склавши руки. Була розгорнута широка роз'яснювальна, агітаційна робота серед матросів, в якій активну участь брала і Марія Фортус.

Ще до революції, як член есерівської організації, вона виконувала різні ризиковані завдання. Одним з них було її влаштування в оранжерею місцевої в'язниці з метою встановлення контактів із засудженим до смертної кари активістом та підготовки його втечі. Марія зробила усе, як радили, однак на завершальному етапі свої корективи в хід операції внесла Лютнева революція 1917 року. Після її звершення усіх політв'язнів звільнили.

У роки іноземної інтервенції вона успішно виконала завдання доставки з Одеси до Херсона валізи з агітаційною літературою. Проявивши винахідливість, Марія засипала прокламації цукром. Ноша від цього стала настільки важкою, що вона ледве її тягнула на собі. Зате коли її зупинив місцевий філер, цікавлячись вмістом поклажі, вона сміливо розкрила валізу, звідки посипався цукор.

— Купіть пару кілограмів, — запропонувала вона на додачу, — і мені легше буде нести.

— Розвелось тут вас, перекупників, — пробурчав той, відпускаячи дівчину.

Наступним завданням Марії Фортус було поширення листівок серед іноземних матросів. Зрозумівши, що новий знайомий не тільки щиро в неї закоханий, а й поділяє її революційні погляди, вона почала активно залучати його до цієї діяльності. Ризиковані проникнення у зону розташування кораблів, переховування від поліції, очікування на нові жадані побачення — все сплелось в якийсь неймовірний клубок і захопило її всю до останку. Та згодом масові антивоєнні виступи французьких моряків у портових чорноморських містах змусили уряд Франції відкликати свій флот. Покидав Херсон і Рамон, не знаючи, що разом з коханою він залишає на українському березі свою майбутню дитину.

Сина, який згодом народився, вона назвала на честь батька Рамоном. Але не з її характером було сидіти вдома й прати пелюшки. Як тільки в Херсоні встановилася радянська влада, їй запропонували роботу в місцевій ЧК, Марія одразу погодилась. І хоч вона в основному займалася діловодством, все одно відчувала себе потрібною. Але події громадянської війни на півдні розгорталися непередбачено. За якусь мить все змінилося й червоногвардійці, спішно покидаючи зайняті території, почали стрімко відступати, не встигаючи навіть евакуювати державні установи з їхньою документацією. Найбільше у цій ситуації хвилювалися за напрацьовані секретні папери чекісти. Щоб зайвий раз не ризикувати в дорозі, все найважливіше закопали в лісі. Там же заховали й реквізоване у буржуазії срібло й золото. А найцінніші вироби та діаманти було вирішено доставити в Київ.

Цю місію взялася виконати Марія. Вона вшила все це у спеціальний пасок, яким обгорнула себе кілька разів, так що зовні знову виглядала вагітною, як і нещодавно. Їй дали супроводжуючого, який виступав у ролі чоловіка, і так вони пішки вирушили в небезпечну подорож. Дорогою натрапляли на різноманітні банди, загони місцевих отаманів і революціонерів, від яких іноді доводилося триматися подалі. Якось навіть піддали обшуку, запідозривши в них червоних лазутчиків. Після чоловіка підступилися до неї.

Але Марія влаштувала таку істерику, апелюючи до жінок, які зібралися довкола, що в усіх відпало усіяке бажання до неї торкатися. Майже місяць добиралися вони на перекладних до Києва і таки дійшли, напівголодні й босі, оскільки взуття геть розлізлося. В кабінеті начальника ВУЧК Марія виклала на стіл коштовності і тільки тоді відчула страшенну втому, що ледве не знепритомніла.

З Києва її відрядили до Єлизаветградського ЧК, тепер уже на оперативну роботу. Якось виникла незвичайна ситуація: бандити захопили підпільників і вимагали викуп. Але такої суми не було. Хтось запропонував попросити у Нестора Махна, його головний штаб якраз перебував неподалік. Марія разом з колегою під виглядом вчителів пішла з поклоном до всесильного батька.

— Батьку, дай нам грошей на школу, — почали слізно просити, — діти голодують, писати нічим, підручників немає.

Дружина Нестора Івановича Галина Кузьменко, що якраз була поблизу у хаті, зглянулася на такі бідкування й умовила чоловіка допомогти. Грошей якраз вистачило, аби визволити товаришів.

На одній з чергових нарад обговорювалося питання, як боротися з армією Нестора Махна, зокрема, продумувалися різні варіанти проникнення в один із його загонів з метою одержання розвідувальної інформації. На цю роль Марія запропонувала себе. Спочатку вона влаштувалася медсестрою в евакопункт на станції П'ятихатки, де частенько лікувалися поранені махновці. Заприятелювавши з черговою групою бійців, вона згодом після їхнього одужання подалася разом з ними до одного із махновських загонів. Там продовжувала лікувати хворих і поранених, а тим часом через задалегідь визначені способи зв'язку повідомляла про пересування та плани махновців.

Але якось трапилося непередбачуване: хтось із близького оточення Махна упізнав у ній ту вчительку, яка приходила просити гроші на школу. Довго розбиратися не стали. Саме в цей час армію Махна переслідували загони Червоної армії, яким було поставлено завдання знищити повстанців як во-

рогів радянської влади. Сам Махно також був дуже ображений на червоних, які заподіяли йому багато кривд і підступно порубали чимало бійців у Криму, які допомогли взяти Перекоп. Тому він особливо з ними не церемонився. Разом з іншими схопленими її вивели в поле. Пролунав залп...

Коли місцеві селяни згодом навідалися на місце розстрілу, то помітили, що хтось подає слабкі ознаки життя. Це була Марія Фортус. Куля, влучивши у великий мідний гудзик, застрягла біля серця. У лікарні їй вдалося врятувати життя й через деякий час переправити до своїх.

Після одужання вона знову повернулася на службу, тепер уже в Одеську губчека. Брала участь у розробці закордонних білоемігрантських організацій. При цьому, як і раніше, потрапляла туди, де було найбільш небезпечно й ризиковано. На одній з нарад зайшла мова про перевірку на щирість колишнього царського офіцера Красновського, якого чекісти залучили до співпраці. Стосовно нього виникли певні підозри. Оперативне стеження за ним і за його будинком показало, що впродовж дня до нього приходять якісь невідомі люди. Годину-півтори вони про щось розмовляють, потім окремо виходять в місто за своїми справами. При цьому намагаються з'ясувати, чи не ведеться за ними якесь спостереження, часто оглядаються та плугають сліди.

— Якби знати, про що вони там говорять, — озвучив думку начальник губернского відділу.

— А що, як пробратися в помешкання, сховатися там і підслухати, — несподівано запропонувала Марія Фортус.

Спочатку цю ідею серйозно не сприйняли. Але Марія переконливо почала доводити, що це цілком реально зробити, детально змалювала, як би вона діяла. Зрештою, зваживши всі «за» і «проти», керівництво вирішило спробувати. Заздалегідь підібрали ключ від вхідних дверей, вивчили обстановку всередині. Очікування слушної нагоди забрало кілька днів. Нарешті спостерігачі подали сигнал, що Красновський з якимось чоловіком направляєється додому.

Марія заховалася за великим диваном. Коли рипнули двері та почувлися чоловічі голоси, вона вся напружилася. Від довгого лежання у незручному положенні тіло затерп-

нуло, але невивірений рух міг видати її, тому треба було терпіти й уважно вловлювати зміст розмови. Спочатку говорили на загальні теми. Потім перейшли до головного, Красновський щось дістав із шухляди і зазначив: «Це передайте особисто для Булак-Булаховича. Тут відомості, які він просив дізнатися минулого разу. Тільки надійно заховайте, щоб не знайшли під час переходу кордону». Прізвище білого генерала Булак-Булаховича Марії було добре відомо. Він осів у Румунії та звідти засилав посланців на південь СРСР для збирання інформації та підготовки підпільних організацій, невдоволених новою владою.

«Отже, Красновський веде подвійну гру, — розмірковувала Марія. — Втерся у довіру до чекістів, всіякщо демонструючи прагнення допомогти у розвінчанні білогвардійського зговору, а сам у цей час продовжує працювати на старих господарів».

Вирішуючи, як діяти далі, Марія зрозуміла, що господар пішов проваджати гостя. Зібралася вже й сама вибиратися зі схованки, але вчасно зупинилася. Красновський лише довів того до дверей, зачинив за ним і повертався до кімнати. Важко видихнувши з грудей повітря, він усією своєю майже шестипудовою вагою упав на диван. Старі пружини забриніли, а давно не чищені нутроці видали з себе цілу хмарину пилу. Марія не стрималася й чхнула. І хоч при цьому міцно затиснула рота рукою, все ж звук пролунав такий, що ні з чим не сплутаєш. Зрозумівши усю небезпеку становища, вона миттєво схопилася, дістаючи револьвер, але чоловік виявився спритнішим. Вона тільки встигла побачити, як із дула його нагана вихопилося полум'я, і одразу все провалилося в якесь небуття...

Почувши приглушений звук пострілу, колеги, які поряд з будинком сиділи у засідці на підстраховці, миттєво вибили двері й заскочили всередину. Красновський, який від несподіванки не встиг нічого збагнути, був скручений. Марія на підлозі стікала кров'ю і ледве дихала. Знову її чекала операційна палата та балансування між життям і смертю. І воля до життя знову взяла гору. Однак на цей раз після одужання лікарі визнали неможливим її подаль-

ше використання на оперативній роботі. Та й колеги радили більше не випробовувати долю.

Зрештою, її відрядили на навчання до Москви в Комуністичний університет трудящих Сходу. Саме там відбулася подія, про яку вона всі ці роки мріяла — зустріч, причому випадкова, з Рамоном. Як з'ясувалося, він був політемігрантом і сам намагався розшукати її на півдні України. А доля знову звела їх разом у Москві та подарувала кілька років щасливого життя разом із сином. Рамон у цей час закінчив льотну школу, потім — Комуністичний університет імені Свердлова, працював у виконавчому комітеті Комінтерну.

У 1929 році його, як активного політичного діяча, по лінії Комінтерну направили спочатку до Мексики, а потім до Іспанії. Радянська зовнішня розвідка, яка увесь цей час тримала в полі зору розвиток цих подій, вирішила відправити до нього і Марію. Імпозантна та модно одягнена латиноамериканка з уругвайським паспортом, оформленим на ім'я Хулії Хіменес Кардена, прибула в один з іспанських портів на туристичному теплоході. Вона досконало володіла іспанською, тож ніхто навіть не міг запідозрити, що ця чарівна пані є розвідницею.

Її перебування в Іспанії було досить непростим. Політична ситуація на той час була дуже гострою. Профашистський режим намагався задушити активність народних мас і посилював репресії проти комуністичної партії, яка змушена була піти в підпілля. Разом з Рамоном, обраним генеральним секретарем компартії Каталонії, перехувалася від переслідувань і Марія. Вона готувала листівки, збирала матеріали для газетних публікацій, брала участь в іншій партійній роботі. Така бурхлива діяльність не залишилася не поміченою поліцією. Рамона заарештували, а її вислали з країни. Марія опинилася на півдні Франції. Через кілька місяців, дізнавшись про звільнення чоловіка, вона таємно повернулася і знову включилася у підпільну роботу.

В Іспанії на неї очікували нові випробування. В країні починалися парламентські вибори, і Рамон висувався кан-

дидатом у депутати від комуністичної партії. Та незадовго до виборів автомобіль, в якому він їхав до Мадриду у партійних справах, потрапив у влаштовану реакціонерами аварію. Попрощатися з тілом популярного політичного діяча прийшли тисячі іспанців. Жива черга до приміщення ЦК партії розтягнулася на кілька кварталів. Марія ж, яка переживала цю втрату більше за всіх, змушена була кілька разів ставати у загальну чергу, щоб пройти повз труну коханого. Через незаконний перехід кордону вона могла будь-якої миті бути заарештованою. І поліція дійсно вистежувала її серед учасників похоронної процесії.

Упродовж якогось часу вона залишалася в Іспанії, виконуючи завдання розвідки. Потім повернулася до Москви. Тут її зустрів Рамон-молодший, який за цей час підріс, змужнів і виглядав набагато дорослішим та серйознішим за своїх однолітків. Він перебував під опікою Комінтерну, і це позначалося на його поглядах. Мати знаходила в синовому характері дедалі більше спільних рис із батьком. Це Марію тішило і в той же час дещо лякало.

— Нам уже вистачить у сім'ї революціонерів, — не раз говорила вона синові.

Та клубок долі невпинно розмотувався, і вона не в силах була щось змінити у його заздалегідь визначеному й спрямованому русі. Коли Рамону виповнилося 16 років, її запросили до керівництва Комінтерну для серйозної розмови. Для офіційної поїздки в Іспанію на тривалий термін готувалася група активістів, щоб там вести роботу з іспанською молоддю. Рамон добре знав іспанську, і взагалі, підходив за всіма критеріями, та й сам рвався туди. Зі щемом у серці Марія дала згоду.

А через чотири місяці в Іспанії спалахнула громадянська війна. На допомогу республіканській армії з різних країн світу відправлялися сотні добровольців. Одразу звернулася з проханням до свого керівництва і Марія Фортус:

— Я готова виконувати там будь-яку роботу. Там похований чоловік, там зараз перебуває мій син.

Після прибуття на місце бойових дій Марію відрядили в якості перекладача й офіцера з особливих доручень до

радянського військового радника при генеральному штабі республіканської армії генерала Петровича. Ним виявився Кирило Мерецков, майбутній маршал Радянського Союзу. В неї також було інше ім'я — Хуліа. Запальна, смілива та відважна, вона запам'яталася багатьом учасникам тих подій. Якось, прибувши на лінію оборони однієї з бригад, вона побачила юрбу солдатів, які панічно відступали. Тим самим відкривався шлях для удару у фланг республіканської армії.

— Стійте! — гукнула Марія. — Де ваша іспанська чоловіча гордість? Чи ви її з переляку залишили в окопі? Що ви скажете потім своїм дружинам і матерям?

Солдати після таких слів зупинилися, а потім повернули назад і на чолі з жінкою провели таку блискавичну контратаку, що противник не встиг навіть отямитися, як був відкинутий. Іншим разом Марія проявила всю свою дипломатичну мудрість, хитрість і винахідливість. На той час питаннями оснащення армії зброєю та іншим спорядженням безпосередньо займався голова кортесів Мартінес Барріос. Але чомусь він не хотів озброювати та відправляти на передову 12-ту інтербригаду, якою командував Мате Залка (генерал Лукач).

— Якби загроза нависла над Валенсією, він би швидко віддав необхідні вказівки, — почувла Марія від одного зі штабних офіцерів.

— А чому? — поцікавилася.

— Бо він звідти родом і маєток там у нього.

Доповідаючи про це Мерецкову, вона запропонувала сфабрикувати текст радіограми нібито про одержання розвідувальних відомостей стосовно скупчення ворожих кораблів між Аліканте та Валенсією й про можливість висадки десанту у цьому районі. Барріос одразу ж розпорядився озброїти 12-ту інтербригаду та відправити її під Валенсію. Але після приведення частини в повний бойовий стан її вдалося скерувати на Мадрид, де вона була більш потрібною.

— Куди поділася 12-га бригада? — кричав вранці в телефонну трубку розгніваний Барріос.

— Генерал Петрович поїхав на передову, — спокійним тоном відповідала Марія, — як повернетесь, я йому доповім про ваш дзвінок.

Серед круговерті фронтних буднів зрідка вдавалося зі спеціальною поштою одержувати короткі звістки від сина. Марія знала, що він у Москві вчиться в авіаційному училищі. Але не очікувала, що навчання так швидко закінчиться, коли випадково зустріла його на одній з мадридських вулиць у льотній формі. Три дні, проведених разом, промайнули, як одна мить. Рамон подався наздоганяти свою частину, а вона дістала нове призначення — займатися авіаційною розвідкою на північному фронті у штабі військово-повітряних сил.

Про одну з операцій, проведених за її безпосередньої участі, тоді писало багато європейських газет. Завдання було поставлене непросте — знищити базу бомбардувальників у місті Леоні. Про проведення наземної операції не могло бути й мови, бо всі підступи надійно охоронялися. А щоб атакувати з повітря, треба було точно знати розташування літаків на аеродромі, зенітних підрозділів, особливості бойового чергування. У республіканців літаків було дуже мало, тому діяти мали рішуче.

Взявши із собою альпіністське спорядження та потужний телескоп, Марія з групою бійців вирушила на підкорення однієї з гірських вершин поблизу Леона. Коли вони дісталися наміченої цілі та встановили обладнання, то в об'єктиві побачили, як на долоні, весь військовий аеродром. Цілодобове спостереження показало, що з дванадцяти до першої години дня всі йшли на обід, не залишаючи біля літаків навіть чергових екіпажів. Ці дані передали в штаб по рації, як і всі інші необхідні координати. Наступного дня вони радісно спостерігали, як у визначений час республіканці безперешкодно розбомбили аеродром, знищивши десятки ворожих літаків і склади з паливом. Жодна машина не змогла піднятися у повітря.

За успішне проведення цієї та інших операцій в Іспанії Марію Фортус було нагороджено орденами Леніна та Червоного Прапора. Після повернення до Москви перше, що

вона зробила, це прийшла у відділ, який опікувався відправкою добровольців до Іспанії, щоб дізнатися про сина. Останнім часом від нього не було ніяких звісток.

— Вашого сина місяць тому було збито в районі Сарагоси над ворожими позиціями. Прийміть мої співчуття, — ледве видавив із себе сивий полковник.

Марія знайшла в собі сили повернутися на службу. Її в числі тих, хто пройшов бойове хрещення в Іспанії, направили на навчання в Академію імені Фрунзе. Вперше сюди зарахували кількох жінок.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Марію Фортус призначили начальником штабу авіаційного полку під командуванням Марини Раскової. При цьому керувалися тим, що вона раніше вже мала справу з авіацією. Але Марія була переконана, що може більше користі принести на іншій ділянці роботи — у розвідці. Відповідні рапорти один за одним направлялися нею керівництву. На початку 1942 року випала слушна нагода використати її колишні знання та навички. У сформований Дмитром Медведєвим партизанський загін увійшла група іспанських емігрантів і якраз знадобився перекладач. Водночас перед нею поставили завдання допомагати командирі у здійсненні розвідувальної діяльності.

У загоні Марія познайомилася з розвідником Миколою Кузнецовим. Якось їм спільно довелося виконувати одну незвичну місію. У лісі невдало приземлився літак з «великої землі», який привіз зброю та медикаменти, а назад мав забрати поранених. Машина ремонту не підлягала, тому її вирішили спалити. Але вогнище видалося настільки великим, що його було видно вночі за багато кілометрів. Медведєв прийняв рішення про передислокацію загону. Але це потрібно було зробити непомітно, щоб навіть жителі навколишніх сіл нічого не дізналися. Кузнецов і Фортус придумали одну комбінацію. Він одягнув форму німецького обер-лейтенанта, вона — звичайний одяг з поліцейською пов'язкою на рукаві. У першому ж селі розвідник німецькою мовою почав кричати на селян, що вони приховують партизанів, і нічого не повідомили про

радянський літак, який приземлився в лісі, погрожував, що невдовзі прийде каральний загін і всіх буде заарештовано. Марія все це переклала українською і нібито від себе стиха додала:

— Тікайте хутчіш до лісу. Розбиратися й шукати винних ніхто не буде. Перестріляють усіх.

Так було і в другому, і в третьому селі, повз які мав проходити маршрут загону на запасне місце дислокації. Коли розвідники поверталися назад, то села ніби вимерли, жодної живої душі, навіть собаки не гавкали. А згодом і весь загін непомітно пройшов наміченим маршрутом.

У нагоді стало й особливе, роками вироблене професійне чуття Марії, її вміння розбиратися в людській психології. Якось до загону вартіві привели двох радянських офіцерів — майора й капітана, які нібито вирвалися з оточення та пробивалися до своїх. За їх словами, документи їм довелося знищити, а нагороди на гімнастерках зберегли. Стоячи збоку й слухаючи розповідь прибулих, Марія інтуїтивно відчувала якусь нещирість у їхніх словах. Після розповіді майора про обставини отримання ним ордена Леніна, вона звернулася до нього:

— А чи не можна поближче подивитися на ваш орден?

Той зняв нагороду і передав її жінці. Марія уважно її роздивилася з обох боків, звернула увагу на номер.

— Так коли, кажете, вам його вручили?

— У листопаді 1941-го.

Але номер ордена був набагато меншим за її, одержаний ще три роки тому. Від такого несподіваного повороту подій майор розгубився, і це дало змогу остаточно розкрити справжню суть зрадників, яких завербувало гестапо.

Перебування Марії Фортус у партизанському загоні завершилося, коли її поранили. Літаком її відправили на «велику землю». Новим призначенням після одужання був розвідувальний відділ 3-го Українського фронту. Тут вона брала участь у підготовці розвідувальних груп до закидання їх у глибокий тил ворога. А одного разу полетіла на завдання сама. Потрібно було з'ясувати характер укріплень та місця розташування військ між річками

Прут і Серет на румунській території. Двічі посилали туди розвідниць і радисток, проте ніяких звісток від них не було. А командування підганяло, бо невпинно наближався час наступу. Хоч як умовляли колеги Марію, якій на той час було вже майже сорок чотири роки, не робити цього, вона була невблаганною:

— Я сама готувала попередні групи, отже на мені лежить певна вина, що дівчата не повернулися. Певно, у чомусь помилилась, зробила якісь прорахунки. Сама буду й виправляти. І навіть слухати нічого не хочу. Цієї ж ночі виліт. І на цьому припиняємо дискусії.

Розвідники загону знали рішучий і принциповий характер Марії. Якщо вже вона щось вирішила, то переконати її в протилежному було важко. Всі з хвилюванням проводжали літак, який злетів з прифронтового аеродрому в невідомість. Десантування відбулося в призначеному місці. За попередньою інформацією, там не мало бути ніяких військових частин. Але ще зверху в місячному сяйві вона помітила, що приземляється прямо у розташування ворога. Скрізь стояла техніка, ходили солдати. Вона спробувала скоригувати напрям приземлення стропами парашуту, але нічого не вдавалося. І лише порив вітру недалеко від землі відніс її за кількасот метрів від табору.

Відійшовши на безпечну відстань, вона сховалася на світанку в копиці сіна. Коли поряд з'явилися селяни, вона ризикнула вийти зі схованки. Сказала, що є радянською льотчицею, яку збили німці, зараз пробирається до лінії фронту. Заодно розпитала, де й які стоять німецькі частини. Місцеві жителі виявилися доброзичливими та говіркими. Вони не тільки розповіли всю інформацію про ворожі війська й укріплення, а навіть довели її на підводі під купою сіна до самої лінії фронту. В обумовлений час там її зустріли свої й відразу почали вітати. Марія не зрозуміла, що сталося. Зрештою, як з'ясувалося, доки вона перебувала за лінією фронту, прийшов наказ про нагородження її другим орденом Червоного Прапора.

А ще один орден Леніна Марія одержала за успішно проведені операції на території Угорщини. На одній з

ділянок фронту гітлерівські війська зосередили великі сили та розгорнули масований контрнаступ. Радянські війська змушені були відступити й залишити старовинне місто Секешфехервар, давня назва якого латинською звучала Альба Регія (Біле місто). Перед відступом Марія отримала завдання терміново підготувати надійні позиції для залишення в місті розвідниці з рацією. Радисткою вона обрала Лідію Мартищенко, роль якої пізніше успішно зіграла відома актриса Тетяна Самоїлова у радянсько-угорському фільмі «Альба Регія». В кінострічці угорський лікар Кароє Хорнянський, який ховав радистку, закохується в неї і навколо цього розгортається драматичний сценарій.

Насправді, було трохи по-іншому. Марія Фортус зупинила вибір на лікареві Хорнянський, тому що він характеризувався як угорський патріот, який не перебував у жодних партіях і негативно ставився до окупантів. Він міг вільно пересуватися містом і околицями, збираючи необхідну інформацію. Разом з ним переховувала радянську радистку дружина лікаря, дочка відомого угорського письменника-революціонера. Марія змогла переконати їх в необхідності надання допомоги радянським військам. У результаті з окупованого міста регулярно надходила важлива розвідувальна інформація, яка допомогла провести успішний наступ і визволити місто, не заподіявши йому великих руйнувань.

У наступній спеціальній операції в окупованому Будапешті Марія вже брала участь сама. Коли почалися бої на околицях міста, на радянський бік перейшов угорець капітан Ласло. Він повідомив, що у підвалі зруйнованого королівського палацу, де розміщувався важливий німецький штаб, зберігалися якісь дуже цінні документи. Капітан приблизно знав це місце і міг його показати. Командування, якому доповіли про це, одразу зацікавилася та віддало наказ за будь-яку ціну роздобути документацію. Оскільки Марія безпосередньо займалася перевіркою капітана та достовірності усієї наданої ним інформації, розробляла варіанти його можливого вико-

ристання у розвідувальних цілях, то зголосилася сама йти разом з ним у тил ворога.

Вони перевдягнулися у форму німецьких військових лікарів. Третім був перекладач Шандор. Вночі їх непомітно переправили через лінію фронту. Напівзруйнованими вулицями вони дісталися палацу. Марія і Ласло знайшли вхід у підземні приміщення й домовились, що Шандор прийде за ними через кілька годин. При світлі ліхтарів відшукали потрібний бункер. Вхід до нього був завалений уламками цегли й каміння від вибуху. Довелося розбирати все вручну. Коли дісталися до документів, почався авіаційний наліт. Від потужних вибухів зі стелі сипалися пісок і шматки штукатурки.

Та несподіванка їх очікувала попереду. Вихід назовні був наглухо завалений, навіть доступу повітря не було. Інший прохід також знайти не вдалося. Згодом сіли батареї в ліхтарях. Так минула ціла доба, яка здалася вічністю. «Мабуть, тут для нас війна і закінчиться», — думала Марія. Але мозок з цим не міг миритися, і вони продовжували розбирати завал ізсередини. Потім несподівано почули стукіт і голоси. Це Шандор пішов на ризик і попросив німецьких солдатів визволити двох засипаних у підвалі лікарів. На щастя, у метушні вуличних боїв ніхто не став докопуватися до суті того, що відбувається, і все завершилося благополучно.

Після війни Марія не раз розмірковувала над тим, скільки разів за своє життя вона опинялася на грані смерті. І щоразу доля давала їй рятівну соломинку, яка витягувала її ледве не з того світу. А можливо такою сильною була жага до життя? Може вона ще не до кінця виконала свою місію? Такі думки супроводжували її увесь час, і вона продовжувала працювати. Упродовж деякого часу у Відні займалася розвідувальною діяльністю з позицій Центральної групи радянських військ в Австрії. Зокрема, брала участь у розшуку засекреченого підземного військового заводу. Після завершення цієї операції все найцінніше обладнання було вивезено до Радянського Союзу.

Згодом Марія Фортус повернулася на батьківщину, ще деякий час працювала в центральному апараті розвідки. Потім займалася громадською та літературною діяльністю. Як про визначну розвідницю громадськість дізналася про неї вже після виходу на екран художніх фільмів, зокрема, «Салют, Маріє!» з акторами Адою Роговцевою, Валерієм Золотухіним, Віталієм Соломінім та іншими. Майже щороку вона приїздила і до Херсону, де народилася й вирісла, де на її честь було названо одну з вулиць і де зустріла кохану людину, пам'ять про яку пронесла через усе життя.

Батько розвідниці (якого вона погано пам'ятала, бо він розлучився з її матір'ю ще задовго до революції 1917 року) був відомим у ті часи в Херсоні банкіром і власником кількох пароплавів. Одному з них свого часу він дав назву «Марія», благословляючи в такий спосіб доньку на успішне плавання по бурхливому життєвому морю.

Виходить, його мрія здійснилася...

КОМАНДАНТЕ НІКОЛАС

Із досьє зовнішньої розвідки

Микола Архипович Прокоп'юк народився 7 червня 1902 року в селі Самчики Старо-Костянтинівського повіту Кам'янець-Подільської губернії (нині Хмельницька область). Ази розвідувальної діяльності опановував в іноземному відділенні Славутського та Могилів-Подільського прикордонних загонів. Працюючи в центральному апараті ДПУ УРСР, пройшов спеціальну підготовку для роботи в особливих умовах у тилу противника. Під час громадянської війни в Іспанії був відряджений помічником резидента радянської зовнішньої розвідки в Барселоні, брав участь у бойових діях як радник республіканської армії та командир партизанського загону. У 1940–1941 роках працював у резидентурі радянської розвідки у Хельсінкі. Під час Великої Вітчизняної війни був закинтий у глибокий тил ворога на чолі оперативної розвідувально-диверсійної групи, яка згодом перетворилася у партизанське з'єднання, що діяло на території України, Польщі та Чехословаччини. Після війни виїжджав у довготривалі спеціальні відрядження до Китаю та Німеччини. Удостоєний звання Героя Радянського Союзу, двох орденів Леніна, трьох орденів Червоного Прапора, ордена Вітчизняної війни 1-го ступеня, інших вітчизняних та іноземних нагород. Помер у 1975 році.

На період повернення з Іспанії його розвідувальна кар'єра виглядала успішною і досить перспективною. А орден Червоного Прапора на грудях доповнював і без того позитивну та героїчну характеристику Миколи Прокоп'юка. Під час громадянської війни він воював на Волині у складі дивізії Червоного козацтва, потім був направлений в органи ЧК, де успішно працював уповноваженим по боротьбі з бандитизмом. Після цього протягом семи років займався розвідувальною діяльністю на кордоні з Польщею.

Переведення його до центрального апарату ДПУ УРСР співпало з новою хвилею широкомасштабної підготовки

до партизанської війни проти можливого ворога. Прокоп'юка призначили керівником однієї із спеціальних груп. Незважаючи на те, що думки військових командирів і політиків про роль партизанських формувань у тогочасних умовах дуже різнилися, особисто він вважав цей вид ведення бойових дій у тилу ворога дуже ефективним. У зв'язку з цим докладав максимум зусиль для опанування тактики та методів ведення партизанської війни й добився певних успіхів у цій справі. За результатами загальновійськових навчань 1932 року на території Ленінградського військового округу, у яких брали участь підрозділи військової та зовнішньої розвідки, дії очолюваної ним спецгрупи заслужили найвищої оцінки.

Одержані знання та навички йому знадобилися в Іспанії. Команданте Ніколас, як його називали іспанські товариші, займався розвідкою, організацією диверсій на залізницях, аеродромах та інших транспортних комунікаціях, брав участь у підриві одного із стратегічних мостів, у боях з франкістськими військами під Гранадою, на Валенсійському та інших напрямках, виконував різні спеціальні завдання. Після повернення на батьківщину він, з урахуванням набутого досвіду, очікував на нове призначення і, звісно, на підвищення.

— Ми Вас хочемо направити в Україну в іноземний відділ на посаду начальника відділення, яке займатиметься підготовкою співробітників до ведення спеціальних операцій на випадок війни, — сказали йому в Москві.

— Із задоволенням прийму таку пропозицію, — відреагував Прокоп'юк, — робота мені знайома, і Київ став для мене ніби рідним за час роботи там.

Та час спливав, а наказ все не підписували. Він починав все більше хвилюватися, і на це були свої підстави. Відразу після повернення з Іспанії він усім своїм еством відчув, що і в країні, і особливо в наркоматі відбулися серйозні зміни. Вся атмосфера була буквально пронизана страхом, у ній відчувалося щось зловісне. Попередній керівник НКВС Єжов був звинувачений у змові проти діючого уряду і розстріляний. Його місце зайняв Берія. Політбюро ЦК

КПРС прийняло спеціальну резолюцію, в якій вищі посадові особи НКВС оголошувалися політично неблагонадійними. Це призвело до масових арештів всього керівного складу органів безпеки, у тому числі й іноземного відділу. Багато резидентів зовнішньої розвідки було відкликано із-за кордону й заарештовано.

Прокоп'юк був проінформований, що з Іспанії також відкликали резидента Олександра Орлова, але він не виконав наказ і втік в іншу країну. Про причини, які його спонукали до цього, він не знав, але чув, що багатьох розвідників, які працювали в Іспанії, уже викликали для допитів. «Можливо, причина криється саме в тому, — думав він, — але зараз розберуться в усьому, зрозуміють, що я взагалі нічого спільного з Орловим не мав, і відразу дадуть «добро» на виїзд до України». Але стосовно перебування в Іспанії до нього ніяких питань і претензій не було. Що ж тоді?

Він не знав, що його подальшу долю уже вирішив один дзвінок від першого секретаря компартії України Микити Хрущова до Лаврентія Берії. Всі більш-менш вагомні посади тоді погоджувалися на партійному рівні, і кандидатура Прокоп'юка потрапила на розгляд республіканського ЦК.

— Як Ви можете на таку відповідальну посаду рекомендувати безпартійного? А до того ж у нього рідний брат був у травні 1938 року заарештований за підозрою у контрреволюційній діяльності та розстріляний як польський шпигун, — висловив заперечення Хрущов.

Берія одразу викликав заступника начальника іноземного відділу Судоплатова, який підписував подання на Прокоп'юка.

— Ви знали, що у Прокоп'юка брат — ворог народу? — різкий тон не обіцяв нічого хорошого.

— Товаришу нарком, я знаю Прокоп'юка ще по спільній роботі в Україні, він добре проявив себе в Іспанії, нагороджений орденом Червоного Прапора, він професійно підготовлений і компетентний саме у тій сфері, куди ми його рекомендуємо, він один з кращих...

— А Ви знаєте, скільки у нас орденоносців виявилися іноземними шпигунами? — перебив його Берія. — Треба

ретельніше перевіряти підлеглих, а не сліпо їм довіряти. І взагалі, розберіться, чому він досі не є членом партії.

Дізнавшись про причину затримки з призначенням, Прокоп'юк відчув себе пригніченим і розгубленим. Такий настрій у нього був тільки тоді, коли одержав звістку про арешт і звинувачення молодшого брата Павла. Той працював учителем історії в середній школі. Йому інкримінували членство в контрреволюційній повстанській організації, а також проведення роботи проти радянської влади в складі групи, яка нараховувала більше десяти осіб. Серед них були вчителі, рядові колгоспники та деякі керівники. У підсумку — розстріл за шпигунську діяльність на користь польської розвідки, підготовку до здійснення диверсійних актів, шкідництво й антирадянську агітацію.

У Миколи Архиповича не вкладалися в голову всі ці звинувачення. Добре знаючи своїх братів і сестер, він навіть думки не міг припустити про антидержавну діяльність когось із них. Вони були простими трудівниками і ніколи не вважалися політиками. Старший брат був механіком, сестри Варвара і Надія вчителювали, Марія працювала цензором у видавництві, найменший Ігор, як і він, служив у органах держбезпеки. Арешт брата Павла він вважав якимось непорозумінням, кричущою помилкою, яка мала обов'язково з'ясуватися і бути виправленою.

Тепер ця обставина боляче вдарила по ньому самому. Спочатку його понизили у посаді, а в травні 1940 року взагалі звільнили зі служби й відправили у запас. Спостерігаючи за тими репресіями, які відбувалися навколо, він реально усвідомлював, що така доля могла спіткати його. Уперше в житті він постав під загрозою від власної системи. І чи не вперше почав розмірковувати над природою системи, що приносить у жертву людей, котрі служать їй вірою і правдою. Тільки роздуми ці носив глибоко в собі, щоб навіть ніхто не зміг здогадатися про них. Але все ж сподівався, що його заслуги, відданість справі та двадцять років бездоганної служби не пропадуть марно, керівництво в усьому розбереться та виправить помилку.

Так проминуло кілька місяців. В Європі у розпалі була Друга світова війна. Керівництво радянської розвідки

чітко усвідомлювало, що скоро вона перекинеться й на територію Радянського Союзу. Потрібно було готуватися до цього і зміцнювати кадровий апарат, який дуже постраждав у період репресій. У цій ситуації в окремих начальників вистачило сміливості й мужності звернутися до Берії з пропозицією звільнити з таборів деяких колишніх співробітників розвідки, а також поновити на роботі тих, хто був звільнений за наклепами або надуманими мотивами. Серед названих був і Микола Прокоп'юк.

Його зарахували у кадровий резерв центрального апарату зовнішньої розвідки. Роздумуючи над тим, як його краще використати, згодом зупинилися на Фінляндії. На той час уже закінчилася радянсько-фінська війна, і з цієї країною відновилися дипломатичні відносини. Ще в березні 1940 року резидентом зовнішньої розвідки під прикриттям посади повіреного у справах, а потім і радника дипломатичного представництва до Фінляндії був направлений розвідник Єлисей Синіцин, який уже мав досвід роботи у цій країні. Прокоп'юка відрядили до нього у помічники під прикриттям посади співробітника торговельного представництва СРСР.

Ця країна була для нього абсолютно новою, тому він наполегливо засів за вивчення її історії, сучасного політичного й економічного становища, останніх підписних угод з Радянським Союзом і, звісно ж, оперативних матеріалів. Перед виїздом відбулася ґрунтовна розмова із заступником начальника зовнішньої розвідки Павлом Судоплатовим, який раніше працював у цій країні.

— Проходь, земляче, сідай, — Судоплатов вказав рукою на крісло біля журнального столика, запропонував чай. — Якби зараз у Москві був Борис Рибкін — колишній наш резидент у Хельсінкі, я його обов'язково запросив би на цю бесіду, він розповів би багато цікавого й корисного. І він, і його чарівна дружина Зоя Іванівна. Я з ними там і познайомився під час одного з відряджень. Цікава історія їхніх стосунків. Зоя ще раніше була відряджена до Фінляндії керівником радянського представництва «Інтурист». Насправді, це був своєрідний «дах», вона виконувала обов'язки заступником резидента нашої розвідки. І тут приїздить но-

вий резидент — Борис Ярцев, він же Рибкін, і, як мовиться, натрапила коса на камінь. Дві владні, принципові й безкомпромісні особистості не знайшли спільної мови. Зоя почала просити Москву відкликати її на батьківщину. Їй порекомендували не поспішати з висновками та допомогти новому резиденту освоїтися на новому місці. А через кілька місяців надійшло нове незвичне прохання з Хельсінкі — дозволити їм одружитися. Ось так буває в житті.

Судоплатов на мить замислився, згадуючи своє перебування у Фінляндії. Після паузи продовжив:

— Зараз Рибкіни працюють в Швеції. До речі, Борис також родом з України. Ти у нас звідки будеш? Здається, з-під Кам'янець-Подільська, чи не так?

— Так, із Старо-Костянтинівського повіту.

— А я з таврійських степів, з Мелітополя. Фінляндія для України особливий інтерес не становить. Хіба що там знаходиться невеликий український емігрантський осередок, але він нам погоди не робить. Для нас головне — це німецько-фінські стосунки. Ось на цю сферу й потрібно звернути основну увагу. Для Гітлера Фінляндія є ласим шматком і зручним плацдармом нападу на Радянський Союз. Звідти до Ленінграду рукою подати. На жаль, два роки тому не вдалося домовитись про обмін територіями. На нашого резидента тоді покладалася особлива місія, він особисто проводив переговори на найвищому рівні. Ми хотіли смугу на північ від Ленінграду, острів Гогланд і берегову військову базу в обмін на значно більші території в Карелії. Фіни рішуче відмовились. У результаті відбулася коротка, але важка й кровопролитна радянсько-фінська війна. Тепер ми маємо договір, який зміцнив наші північні кордони. Але пронимецькі настрої у Фінляндії дуже сильні, хоч її керівництво й намагається дотримуватися політики нейтралітету. Тому ми повинні володіти всією обстановкою.

— Я перечитав оперативну справу по нашій фінській резидентурі, — зауважив Прокоп'юк, — але ніде не зустрів згадувань про ведення розвідкою якихось переговорів.

— А там нічого й не повинно бути. Все було надзвичайно засекречено. На початку квітня 1938 року Бориса

Рибкіна викликали до Сталіна, який з ним вів розмову в присутності Молотова й Ворошилова майже дві години. Рибкіну доручалося прозондувати готовність керівництва Фінляндії до укладення договору з СРСР. Щоб підвищити його статус, а він був на той час другим секретарем нашого дипломатичного представництва, навіть відкликали радянського повноважного представника і зробили його тимчасовим повіреним у справах. Він таємно зустрічався з прем'єр-міністром Фінляндії, міністром закордонних справ, іншими високопосадовцями. Однак на цьому етапі тоді так ні про що й не домовились. Про причини зараз говорити не будемо. Це не так важливо. Головне, щоб ти і резидент усвідомили, наскільки серйозно керівництво нашої країни ставиться до ролі розвідки в цьому регіоні, довіряючи проведення таких відповідальних операцій.

Прокоп'юк неодноразово пізніше згадував ці слова, добуваючи оперативну інформацію про порушення фінською владою укладеного мирного договору з СРСР, про перекидання німецьких військ на північ країни, таємні військові фінсько-німецькі переговори. У березні 1941 року від одного зі своїх агентів він одержав повідомлення про прибуття в район Петсамо німецьких дивізій, а ще через деякий час — про одержання резервістами військового обмундирування, що означало практично їх приведення в повну бойову готовність. У червні резидентурою було заздалегідь отримано інформацію про підписання угоди між Німеччиною та Фінляндією стосовно участі останньої у війні проти СРСР. А після початку воєнних дій усю радянську дипломатичну місію, у тому числі й Прокоп'юка, було депортовано. Проїзд дозволявся поїздом до Туреччини під пильною охороною гітлерівців. Там мав відбутися взаємний обмін дипломатами з Фінляндією, тобто між країнами, які перебували у стані війни. Лише 15 вересня радянська місія прибула до Москви.

А вже через кілька днів Прокоп'юк командував батальйоном окремої бригади особливого призначення, яка під Москвою займала оборону між Ленінградським і Волоколамським шосе. Лише коли загроза столиці країни зник-

ла, керівництво зовнішньої розвідки, зокрема 4-го управління НКВС, згадало, що він є досвідченим фахівцем з проведення розвідувально-диверсійної діяльності в тилу ворога. Прокоп'юка відкликали з фронту та доручили сформувати розвідувальну групу під умовною назвою «Мисливці». Вона мала діяти на окупованій території України, у тих місцях, які він знав ще з юнацьких років.

Перший загін із 28 бійців у ніч на 1 серпня 1942 року був завантажений у «Дуглас» і успішно десантований у лісовій місцевості поблизу Олевська Житомирської області. За два тижні сюди було перекинуто всю розвідгрупу. Спочатку передбачалося, що діяльність «Мисливців» спрямовуватиметься на українську столицю і в цілому на київський оперативний район. Для зручності групу передислокували в район Малина на Київщині. Але тільки-но почали створювати необхідні позиції, як із Центру надійшла вказівка перебиратися поближче до Рівного, яке обрав для влаштування своєї резиденції рейхскомісар України Еріх Кох. Важкий перехід, який супроводжувався неодноразовими бойовими сутичками, завершився у Цуманських лісах, великих лісових масивах, розташованих поблизу міст Рівне, Луцьк і Ковель.

Основне завдання, що стояло перед загоном, — здійснювати диверсії на залізниці Рівне — Ковель і шосе Брест — Київ, якими до фронту повним ходом йшла техніка і жива сила, при цьому уникати збройних сутичок з ворожими гарнізонами, а також збирати й передавати у Центр розвідувальну інформацію. Встановлення широких і надійних зв'язків з місцевим населенням давало змогу розвідникам з'являтися й надовго влаштуватися в Рівному і Луцьку для збору та передачі важливих даних, а звідти проникати для налагодження розвідувальної роботи навіть на територію Німеччини.

А фронт тим часом наближався. До з'єднання з передовими частинами залишалися лічені дні. Всі вже готувалися до рішучого прориву та завершення півторарічної партизанської діяльності. Але в цей час Прокоп'юк одержив з Центру по рації наказ: «З наближенням фронту, не очіку-

ючи подальших розпоряджень, рухатися на захід...» І загін, який на той час уже виріс до бригади чисельністю у 500 бійців, узяв курс на Яновські ліси, що в Люблінському воеводстві Польщі.

Спільно з польськими партизанами загін розгорнув активну діяльність, що дуже дошкуляло гітлерівцям і відволікало чимало їхніх сил. Остаточне рішення про ліквідацію партизанських з'єднань вони прийняли після того, як за наводкою розвідників Прокоп'юка авіація далекої дії Радянської Армії завдала прицільного бомбового удару по скупченню військових ешелонів на залізничній станції Хелм. Гітлерівці розробили масштабну каральну експедицію, до якої залучили регулярні, охоронні та поліцейські війська, підкріплені артилерією, танками і навіть авіацією. Всього зібрали близько 30 тисяч вояків. Керувати операцією призначили генерала Кенслера. Тактично йому протистояв Микола Прокоп'юк, якого обрали керувати всіма оточеними радянськими та польськими загонами і в якого у розпорядженні було вдсятеро менше особового складу.

«Як діяти у цій ситуації, — напружено розмірковував він. — Знайти найслабкішу ланку в оточенні, прорватися й уникнути таким чином важкої кровопролитної сутички з ворогом? Можливо. У партизан у подібних випадках така тактика переважала, і вона якоюсь мірою була виправданою. Але як бути з цивільним польським населенням, якого назбиралося понад тисячу чоловік разом з жінками і дітьми? Вони ж бо втекли до лісу, щоб під захистом партизан сховатися від фашистів. І коли їх залишити наодинці зі своїми проблемами, то окупанти нізащо не пощадають».

Зваживши всі можливі варіанти, Прокоп'юк вирішив залишатися на місці, приймати бій, завдати ворогу максимальних втрат і лише після цього усім разом виходити з оточення. Досвід професійного розвідника підказував йому, що для успіху операції треба було за будь-яку ціну дізнатися про плани нападників. Обравши тактику коротких раптових сутичок, бійці загону внаслідок одного з боїв захопили в полон німецького капітана з документами

та картами. Допит полоненого та вивчення трофеїв дозволили встановити час, місце головного удару і подальше ймовірно розгортання подій.

Особливо корисною стала інформація про застосування карателями умовних сигналів. Коли наступ почав захлинатися, з ворожого табору в повітря злетіли червоні ракети. Німці викликали на допомогу авіацію. У цей час на їхньому передньому краї приховано розстеляли білі полотнища, спрямовані гострими кутами у бік нанесення бомбових ударів. Але партизани про це знали і також заздалегідь нарізали з парашутів клини й стали швидко розкладати їх відповідно у бік ворога. Згодом у небі з'явилося одинадцять бомбардувальників. Двічі вони заходили на ціль і щоразу, спантелічені різними умовними сигналами, утримувалися від бомбування. Лише на третьому заході скинули бомбовий запас ... на свої позиції.

На всьому проміжку оборони бій тривав цілий день. Гітлерівці зазнали значних втрат. Зранку вони планували повторити наліт авіації і остаточно зламати опір. Але об'єднані загони вночі повним складом вийшли з оточення та відірвалися від переслідування. Це було одне з найбільших протистоянь партизан на польській землі за всі роки окупації.

Після цього Прокоп'юк повів свій загін у напрямку Карпат і згодом розгорнув активну бойову діяльність на території східної частини Словаччини. Наприкінці вересня 1944 року «Мисливці» захопили Руський перевал у Східних Карпатах і упродовж кількох днів утримували його до підходу передових частин 4-го Українського фронту. За цю операцію Микола Архипович був нагороджений другим орденом Червоного Прапора і був відкликаний до Москви. А незабаром з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння йому в числі інших розвідників звання Героя Радянського Союзу.

Логічно розсудивши, що його досвід проведення розвідувально-диверсійних операцій на західному фронті уже навряд чи знадобиться, керівництво зовнішньої розвідки поставило перед ним нове завдання. Більш ніж

на рік він відряджався до Китаю. Там займався збором розвідувальної інформації для Радянської Армії перед початком війни з Японією, а також наданням допомоги китайським патріотам у національно-визвольній боротьбі. За його участі формувалися розвідувально-диверсійні групи з числа китайських громадян, які досить ефективно діяли у провінції Сінцзян.

Після повернення з Китаю Миколу Прокоп'юка очікувало нове відрядження — до Німеччини. Там він брав участь у проведенні низки спеціальних операцій в рамках діяльності радянської військової адміністрації землі Саксонія, спільно із представниками східнонімецьких органів безпеки проводив оперативні ігри, спрямовані проти іноземних розвідок.

У 1950 році він вийшов у запас за станом здоров'я. Участь у війні, багаторічні перебування у тривалих відрядженнях за кордом, де іноді напруження доходило до критичної межі, давали ознаки. Він отримав визнання, пошану і всі можливі почесті. Але єдине питання увесь час тривожило його душу і не давало спокою — доля молодшого брата Павла. Він не міг змиритися з тим роковим вироком особливої трійки управління НКВС по Кам'янець-Подільській області від 29 вересня 1938 року, в якому той визнавався шпигуном-повстанцем. Лише наприкінці 50-х років вдалося добитися реабілітації брата й усіх тринадцятьох невинно розстріляних разом з ним членів «контрреволюційної групи».

...Наприкінці 1980 року, через п'ять років після смерті розвідника, на одному з флігелів маєтку у Самчиках на Хмельниччині, що колись належав поміщику Михайлові Шестакову, з'явився об'ємний ліплений напис: «Музей М.Прокоп'юка». Саме у цьому флігелі колись жила велика родина сторожа панського лісу Архипа Прокоп'юка і саме тут народився та виростав майбутній розвідник — Герой Радянського Союзу.

ЗІ СПЕЦІАЛЬНИМ ЗАВДАННЯМ У ВАРШАВУ

— *Із досьє зовнішньої розвідки*

Петро Ілліч Гудимович народився 20 жовтня 1902 року в місті Новгород-Сіверському Чернігівської губернії. Після революції працював у місцевому військкоматі, проходив військову службу в кавалерійських частинах Червоної Армії. У 1934 році був направлений в органи державної безпеки. Закінчив школу особливого призначення (розвідшколу) НКВС СРСР, після чого протягом 15 років працював у підрозділах зовнішньої розвідки. У 1940 — 1941 роках перебував зі спеціальним завданням у Польщі як резидент радянської розвідки, передавав важливі відомості про підготовку Німеччини до війни з СРСР, одержав інформацію про дату нападу. За виконання цього завдання нагороджений орденом Червоного Прапора. Під час війни займався підготовкою та направленням у тил ворога розвідувально-диверсійних груп. Звільнений в запас у 1953 році у званні полковника. Помер у 1993 році.

Начальник радянської зовнішньої розвідки Павло Фітін ще раз перечитав повідомлення, що надійшло з Лондона від «Зенхена» (оперативний псевдонім розвідника Кіма Філбі у той час). У ньому йшлося про ознаки підготовки Німеччини до війни з Радянським Союзом. «Уздовж радянського кордону розгорнуто 127 дивізій, — зазначалося в ньому. — Лише на території окупованої Польщі дислокується 58 дивізій вермахту. Всього ж у німецьких збройних силах нараховується 223 дивізії, які повністю укомплектовані». Повідомлення датувалося вереснем 1940 року. Фітін набрав номер телефону одного зі своїх заступників і попросив:

— Занесіть мені всі матеріали, що у нас є стосовно Польщі.

Минув рік відтоді, як Польща була окупована. На її території німці створили генерал-губернаторство. Радянсь-

ке посольство у Варшаві припинило свою діяльність. Обов'язки його сторожа взяв на себе колишній кіномеханік. Жодного ж оперативного співробітника у польській столиці не лишилося, зв'язок з агентурою був утрачений. Фітін прекрасно розумів, що крім об'єктивних причин цьому є й інші пояснення. У 1937–1938 роках більшість розвідувальних резидентур було просто знищено. Їхніх співробітників відкликали на батьківщину і звинувачували у шпигунській діяльності, розстрілювали або засиляли в табори як ворогів народу. Така ж участь спіткала й польську резидентуру. З розрізнених каналів деяка інформація все ж надходила, але системи в роботі не було і за достовірність одержаних відомостей ніхто порушитися не міг.

У зв'язку з майже повною втратою позицій радянської розвідки у Польщі після її окупації робота на польському напрямку перемістилася за кордони країни. Польський уряд на чолі з Сікорським, який спочатку переїхав до Франції, після її захоплення перебрався в Англію. Зусилля розвідки були спрямовані на придбання зв'язків серед польських емігрантів і в англійських політичних колах для одержання інформації про діяльність уряду Польщі за кордоном і позицію союзників з польського питання. Але на часі була інформація зовсім іншого характеру — про німецьку присутність у Польщі і безпосередньо в прикордонному регіоні.

— Павле Анатолійовичу, — звернувся начальник розвідки до свого заступника Судоплатова, — треба терміново підібрати кандидатуру нашого резидента у Варшаві. За домовленістю з німецькою окупаційною владою там введено посаду управляючого радянським майном у ранзі консула. Не можна втрачати такої нагоди. Знайдіть тямущу людину у нашому апараті, в ідеалі зі знанням як польської, так і української мови. У Польщі велика українська діаспора, тривалий час там перебував еміграційний уряд Української народної республіки. Зараз перед загрозою фашизму багато з його представників повинні зайняти патріотичну позицію і негативно ставитися

до можливого нападу Німеччини на Радянський Союз, зокрема, окупації України. Треба на цьому зіграти, відновити старі втрачені зв'язки, можливо навіть ще з двадцятих років. Тоді Україна мала свою окрему резидентуру в Польщі й активно працювала на цьому напрямку. Одне слово, Ви самі з України, краще знаєте людей звідти й ситуацію, знайдіть потрібну кандидатуру.

— Якби хоча б дві-три посади нам виділили, — висловив міркування Судоплатов. — Одному там буде важкувато.

— Це питання ставилося, але німецька адміністрація відмовляється — зауважив Фітін. — Єдиний вихід — послати нашу співробітницю під виглядом дружини. Подумайте і над цим.

Після деяких пошуків зупинилися на кандидатурі 38-річного Петра Гудимовича. Він займав посаду начальника відділення в центральному апараті зовнішньої розвідки, добре знав оперативну роботу, був досвідченим і самостійним співробітником, умів приймати рішення, та й зовні виглядав солідно і презентабельно. Гортаючи сторінки оперативних справ, у тому числі надісланих з іноземного відділу з України, він робив собі умовні позначки, деякі нотатки. Старі перевірені джерела, які надавали упродовж десяти років інформацію, могли тепер знадобитися. Щоправда, по багатьом матеріали обривалися, подальша доля не простежувалася. Шкода, що й дізнатися про них було ні в кого. Співробітники, які з ними працювали, були репресовані.

Даючи останні настанови розвідникові перед від'їздом, Судоплатов зауважив:

— За легендою ти у нас будеш одруженим. А дружину ми тобі пришлемо пізніше, зараз якраз активно займаємося цим питанням.

— Та я й сам з цим якимось упораюся, — спробував, було, пожартувати Гудимович.

— Тут питання непросте, — серйозно заперечив Судоплатов. — Для нас головне, щоб підходила для цієї ролі за діловими якостями. Адже не лише в кіно з нею ходитимеш і на прийоми, а в першу чергу посилятимеш на

відповідальні завдання. Але не хвилюйся, жінки у нас і розумні, і гарні. Чорноброву українку не обіцяю, часу немає тут конкурси влаштовувати. Тільки сам прояви потім вже такт і делікатність, щоб знайти спільну мову та не постраждали інтереси справи.

Під кінець жовтня всі документи для поїздки були готові. Прийняли рішення і про підтримання зв'язку з Москвою — через Берлін. Після цього на ім'я берлінського резидента радянської розвідки Захара (Амаяка Кобулова, брата заступника наркома внутрішніх справ Богдана Кобулова) була відправлена шифровка такого змісту: «Днями до вас для подальшого прямування до місця призначення у Варшаву на посаду управляючого радянським майном у колишній Польщі виїздить наш оперативний працівник Петро Гудимович, він же Іван. Обговоріть з ним усі питання, пов'язані з його роботою по лінії прикриття, а також умови підтримання зв'язку. Надайте сприяння в одержанні в МЗС Німеччини офіційних документів для його постійних поїздок у Варшаву та Берлін, тобто в обох напрямках... Із ваших коштів виділіть Івану автомашину, друкарську машинку і т.п. Домовтеся, яким чином підтримуватимете між собою зв'язок: за допомогою особистих поїздок, через кур'єрів, шляхом виклику до себе у Берлін, письмово... Видайте йому з наявних у вас коштів 880 польських злотих і 1200 німецьких марок на оперативні витрати».

Одночасно з оформленням поїздки Гудимовича відбувався пошук його, так званої, майбутньої дружини. Зрештою, зупинилися на кандидатурі Олени Модржинської, яка працювала заступником начальника одного з відділень у центральному апараті НКВС, знала французьку та польську мови й мала у своєму родоводі польське коріння. В її послужному списку було стажування у газеті «Комсомольська правда», робота у Всесоюзному товаристві культурних зв'язків із закордоном, у Всесоюзній торговельній палаті на посаді заступника директора. Після десяти років подружнього життя вона була розлученою.

Уважно ознайомившись з її особовою справою, Судоплатов залишився задоволений. Не гаючи часу, він одразу викликав її для особистої бесіди. Спочатку розпитав про роботу, похвалив за конкретні успіхи, виказуючи свою обізнаність у тих справах, якими вона безпосередньо займалася. Потім перейшов до змалювання складної міжнародної обстановки, зазначивши, що це вимагає від кожного співробітника розвідки повної самовіддачі та бути готовим до виконання важких завдань, які може перед ним поставити батьківщина. Олена від цих слів насторожилася й відчула, що заступник начальника зовнішньої розвідки викликав її не просто так. Жіноча інтуїція її не підвела.

— Керівництво прийняло рішення направити вас на оперативну роботу за кордон, — продовжував Судоплатов. — У Польщі відновлює діяльність наше представництво, туди зараз поїхав наш співробітник. Ви маєте стати йому надійним помічником, а згідно з легендою — дружиною.

Від такого несподіваного повороту у бесіді Олена аж підвелася. Дивлячись широко відкритими очима прямо на співрозмовника, вона емоційно перепитала:

— Ви хочете сказати, що я маю стати чиеюсь дружиною?

— Не хвилюйтеся, вам тільки треба буде вміло грати роль дружини нашого представника, це не так складно. Хоча треба до цього серйозно підготуватися, щоб ніхто нічого не запідозрив.

— Але ж мені, напевно, треба буде жити з ним під одним дахом і щодня, щогодини спілкуватися, вести домашнє господарство, миритися з його звичками, характером. Я навіть не знаю, чи зможу. Я ж його зовсім не знаю, не бачила жодного разу. І взагалі, я щойно тільки-но почала відходити від не зовсім вдалого шлюбу, нарешті відчула себе комфортно і розкуто...

Олена нервово добирала потрібні слова й аргументи, щоб переконливіше висловити свою неготовність прийняти цю пропозицію. Однак це була не просто пропозиція.

Рішення про її направлення до Польщі було вже прийнято керівництвом і ніяких відмов з її боку не могло бути. Судоплатов це прекрасно розумів, тому швидко перейшов від умовлянь до більш жорсткої постановки питання:

— Товаришу Модржинська, ви не перший рік працюєте у розвідці і повинні прекрасно розуміти, що є речі, які не підлягають обговоренню. Вважайте, що це наказ.

Зі змішаними почуттями Олена повернулася до свого кабінету, сіла за стіл, довго мовчки сиділа у роздумах, потім дістала чистий аркуш паперу і почала писати:

*Заступнику наркома внутрішніх справ
тов. Меркулову В.М.
(тільки особисто)*

Сьогодні я отримала від тов. Судоплатова П. А. пропозицію перейти на закордонну роботу.

Переконливо прошу залишити на тій роботі, де я перебуваю зараз.

Я люблю свою роботу, у той же час прошу не посилати мене за кордон, оскільки це розіб'є моє особисте життя. Через невдале заміжжя я десять років не мала нормального подружнього життя. У минулому році я розлучилася зі своїм чоловіком, і моє особисте життя фактично тільки починається. Дуже прошу врахувати моє велике прохання.

Олена поставила підпис, передала документ для доповіді через секретаріат і стала чекати. Наступного дня з нею провели ще одну розмову. Багато добрих слів було сказано на адресу Петра Гудимовича, який мав грати роль її чоловіка за складеною легендою. Потім була серйозна бесіда з наркомом внутрішніх справ Лаврентієм Берією, після чого Олена дала згоду. Для зашифровки у листуванні їй надали псевдонім «Марія», а розвідувальній точці — назву «Іван і Марія».

Вона прямувала до Варшави поїздом «Москва-Берлін». Вночі майже не спала, хвилювалася, увесь час думала про майбутню зустріч, про своє життя. На пероні серед зустрічаючих Олена одразу впізнала його — з відкритою й приємною посмішкою, добрим проникливим поглядом і з

великим букетом квітів, який був особливо незвичним і несподіваним в морозний грудневий ранок. Після перших загальних фраз у неї дещо відлягло на серці. Вона відчула, що з такою людиною вона зможе знайти спільну мову.

Петро Гудимович за незначний проміжок часу встиг досить багато зробити. Найперше, він встановив офіційні контакти з усіма необхідними особами німецької адміністрації. Нормальна розмова відбулася з представником МЗС Німеччини у Польщі Данеком. У його компетенцію входили всі питання, що стосувалися іноземних громадян і дипломатів на території країни. У минулому він був професором Віденського університету, спеціалістом у сфері слов'янських мов. Гудимович про це дізнався задалегідь, підготувався до бесіди та зумів зацікавити співрозмовника собою. Розвиток цього знайомства становив певний розвідувальний інтерес. Він також познайомився з керівником варшавського гестапо Ніколаї, з начальником поліції Варшави Фатішем та іншими офіційними особами, які могли бути корисними в роботі.

Після приїзду помічниці він разом з нею почав роботу з поновлення старих агентурних позицій і встановлення нових. Ставку робили в основному на тих, хто мав можливість пересуватися територією країни та візуально збирати інформацію про передислокацію й розміщення гітлерівських військ, хто працював на залізничному транспорті, був причетний до розквартирування й обслуговування військових частин.

Згодом з Варшави у Центр почала регулярно надходити важлива військово-політична інформація. Розвідники повідомляли, що у самій столиці німців небагато, сюди вони приїздять здебільшого для відпочинку та розваг. Всі вони в основному зосереджені ближче до радянського кордону, їхня чисельність становить близько двох мільйонів і постійно зростає. Різноманітної інформації надходило з різних джерел настільки багато, що Гудимович почав добиватися дозволу на виїзд у Москву, щоб особисто про все доповісти й висловити свої міркування на перебіг подій.

У березні 1941 року такий дозвіл був отриманий. Розвідника особисто прийняв у наркоматі держбезпеки Всеволод Меркулов. Уважно вислухавши ґрунтовну доповідь про концентрацію німецьких військ біля радянського кордону, їхню приховану передислокацію, реконструкцію шосейних доріг, він зауважив:

— Все це треба ще раз перевірити, щоб не ввести в оману керівництво нашої держави. Ви можете перебільшувати загрозу німецького нападу.

Гудимовичу нічого не лишалося, як повертатися до Польщі й збирати нові докази. А перед цим з ним зустрівся Павло Судоплатов. Розпитав про обстановку, ставлення поляків до німців, про умови проживання. На завершення поцікавився:

— Як себе почуває Олена Модржинська? Вона з характером, дивись, не ображай її.

— Не хвилюйтеся, у нас все нормально, — очі Гудимовича якось по-особливому світилися. — Більше того, після повернення на батьківщину збираюся клопотати про дозвіл на одруження.

Судоплатов сам від задоволення широко посміхнувся, обняв на прощання та побажав успіхів. Через півтора місяця Гудимович був у Берліні на зустрічі з резидентом розвідки й доповідав нові відомості про німецькі приготування. З резидентури в Центр одразу надіслали шифровку, на підставі якої було складено повідомлення для інформування вищих інстанцій. У ньому зазначалося: «Військові приготування у Варшаві та на території генерал-губернаторства проводяться відкрито й про війну між Німеччиною і Радянським Союзом, яка незабаром має початися, німецькі солдати й офіцери кажуть цілком відверто як про вирішену справу. Війна нібито повинна початися після закінчення весняних польових робіт...»

Вечері 21 червня подружжя розвідників зустрічалося в одному з варшавських кафе зі своєю довіреною особою. Той заявив, що йому достовірно відомо: гітлерівці нападуть на Радянський Союз завтра. Вони швидко повернули-

ся додому й спробували терміново передати інформацію у Берлін, але зв'язок уже не працював.

Опівдні 22 червня Гудимовича доставили в гестапо, де коректно, але дуже наполегливо розпитували про його роботу, коло знайомих, з ким він останнім часом зустрічався, куди виїздив. Протягом тижня після цього розвідники практично перебували під домашнім арештом. А потім з групою радянських громадян їх переправили до Берліну. Звідти шлях пролягав до болгарсько-турецького кордону, де відбувся обмін на німецьких дипломатів.

У подальшому розвідники прожили разом у щасливому шлюбі. Вони працювали в центральному апараті зовнішньої розвідки, беручи участь в підготовці розвідувально-диверсійних груп й обробці одержаної від них інформації. Їхній фіктивний шлюб, який так драматично починався, досить швидко переріс у справжній, і взаємні теплі почуття супроводжували їх до останніх днів життя.

СПИСОК ІВАНА КУДРІ

Із досьє зовнішньої розвідки

Кудря Іван Данилович народився 24 червня 1912 року в селі Сальків Київської губернії. Після закінчення шестимісячних педагогічних курсів учителював на Херсонщині. Служив у прикордонних військах, звідти був направлений на навчання у Ново-Петергофське військово-політичне училище НКВС. У 1938 році після закінчення училища був зарахований до центрального апарату радянської зовнішньої розвідки. У 1940 році був відраджений до Києва, де очолив один із відділів 1-го (розвідувального) управління НКДБ УРСР. У роки Великої Вітчизняної війни керував нелегальною резидентурою, яка в окупованому Києві здійснювала розвідувально-диверсійну діяльність. Влітку 1942 року був заарештований і згодом розстріляний фашистами. Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. На його честь у Києві названа одна з вулиць.

Війна невпинно наближалася до Києва. Її подих відчувався в усьому: у напруженій і дещо нервовій роботі державних органів, що готували підприємства до евакуації, у збільшенні кількості військових, у розгублених і занепокоєних виразах облич киян. Практично працювали в цілодобовому режимі в будинку по вулиці Короленка, де розміщувався наркомат державної безпеки УРСР. Тут водночас ламалися старі усталені стереотипи про ведення агентурно-оперативної роботи у воєнний період, життя вносило свої корективи, і потрібно було швидко перебудовуватись. А з наближенням до міста бойових дій ставало все очевиднішим, що більшості оперативників доведеться просто брати до рук гвинтівку та зустрічати ворога в окопах.

В один з таких днів почалося формування батальйону особливого призначення НКДБ УРСР. До його складу включали викладачів і курсантів Київських курсів НКДБ

СРСР та підрозділів центрального апарату наркомату держбезпеки республіки. Іван Кудря про це знав, і коли його терміново викликали до керівництва, він не сумнівався, що також одержить призначення у цей батальйон. Але розмова пішла про інше.

— Іване Даниловичу, — почав без довгого вступу начальник розвідувального управління Сергій Романович Савченко, — є пропозиція доручити тобі виконання особливого завдання. Німецькі війська швидко просуваються вглиб нашої території, тому вже зараз треба думати про розгортання розвідувально-диверсійної діяльності в тилу ворога. Що таке розвідувальна робота, ти добре знаєш, неодноразово це продемонстрував на практиці. Про диверсійну складову поговоримо пізніше окремо. Головне ж, що ти в Києві не встиг «засвітитися» як співробітник органів держбезпеки, недавно тут працюєш, тому вибір зупинився на тобі. Це допоможе убезпечитись від випадкових провалів або зрад. Як дивишся на таку пропозицію?

— Я готовий до виконання будь-якого завдання, яке мені буде доручено, — рішуче відповів Кудря. — Якби тільки це допомогло прискорити перемогу.

— Гарзд, — начальник управління розгорнув папку, — ось список наших кадрових співробітників, тих, хто зможе залишитися в тилу. А це матеріали на осіб, яких можна залучити до підпільної роботи. Уважно все продивись, продумай собі правдоподібну легенду, за якою житимеш і працюватимеш. Як будеш готовий, заходь, все детально обговоримо. Тільки май на увазі: про нашу розмову не повинен знати ніхто. Сам розумієш, що бути керівником розвідувальної резидентури в столиці України — надзвичайно відповідальна справа. Будь-який невірний або невважений крок може привести до провалу операції.

Через кілька днів Кудря прийшов на доповідь до Савченка з конкретними пропозиціями. Перехопивши здивований погляд начальника, який уважно роздивлявся його зовнішній вигляд, він одразу почав пояснювати:

— Я вважаю, що у військовій формі мені зараз не варто з'являтися, тому й перейшов на цивільну. Та й взагалі,

не бажано, щоб мене сторонні бачили при вході в наше приміщення. У разі потреби буду заходити через бокові двері або як стемніє. А неголений, бо хочу відпустити вуса. Так би мовити, починаю змінювати зовнішність. Уже придбав і капелюха, в якому ходитиму.

Далі Кудря коротко виклав міркування стосовно своєї легенди. Він виступатиме в ролі викладача української мови і літератури. Ця справа йому знайома. Свого часу він учителював на Херсонщині, куди з матір'ю переїхали ще у 1926 році. Навіть встиг побути директором початкової школи. Перебравши з колегами купу справ і матеріалів, зупинився на тому, що проживатиме під виглядом сина священика із села Мерефа, що на Харківщині, розстріляного радянською владою. Документи виготовлено на ім'я Кондратюка Івана Даниловича. Для зв'язку ж із Центром і конспірації обрав псевдонім «Максим».

Попередньо підібрано і квартиру в центрі Києва по вулиці Інститутській, 16. Там проживала вчителька Груздова Марія Іллівна. Її чоловіка у 1937 році репресували, але це не було перепорою для облаштування в її помешканні конспіративної квартири. Навпаки, німці до осіб, скривджених радянською владою, ставилися поблажливіше. А щодо самої Марії Іллівни, то вона була справжньою патріоткою, і хоч тяжко переживала через втрату чоловіка, постійно намагалася довести, що і вона сама, і її сім'я ніколи не були ворогами народу. Ті ж, хто так вважали, глибоко помилялися, і вона готова була довести свою відданість. Про це Кудря розповів один з колег по роботі, який був особисто знайомий з нею і впевнено рекомендував як надійну помічницю.

Іван сам з нею зустрівся і після розмов на загальні теми прямо й відверто запитав, чи готова вона надати допомогу у боротьбі з фашизмом. Відповідь була ствердною. Спільно відшліфовували й запам'ятовували легенду, згідно з якою належало жити в окупації. Вони нібито познайомилися ще два роки тому під час відпочинку в Сочі. Відтоді весь цей час переписувалися і ось вирішили одружитися. Кудря перебрався до неї у квартиру, познайомився з сусідами. Усім

своїм виглядом вони демонстрували, що не збираються евакуюватися, запасалися продуктами. Крім цього у квартирі обладнали схованку, де розмістили зброю, бланки різних документів, списки й адреси осіб, яких можна було залучити до підпільної роботи, гасла для зв'язку.

Особливу увагу було приділено радіозв'язку. Потужну рацію вирішили сховати на околиці Києва у непримітному будиночку, в якому проживав пенсіонер Євген Михайлович Ліневич. Його знали як надійну людину, на яку можна цілком покластися. Щоб не привертати увагу сусідів, до облаштування схованки нікого не залучали. Сам господар копав у кладовці схованку для рації, вночі непомітно виносив землю, все ретельно маскував. Він же запропонував і план завезення апаратури, яка була досить важкою і громіздкою разом з батареями живлення. У нього був дозвіл на придбання кубометра дров і півтони вугілля. На кузові машини під дровами рацію і доставили на його подвір'я, а також зброю, набої до неї, гранати, вибухівку. Згодом рацію перевірили кадрові співробітники К.М.Ємець та А.Ф.Кравченко, яких залишали на нелегальну роботу радистами, здійснили пробний сеанс зв'язку — все спрацювало.

19 вересня 1941 року радянські війська залишили Київ. Сапери підірвали за відступаючими всі переправи. Останнім злетів у повітря Дарницький міст. У перші дні окупації Кудря особисто вивчав обстановку у місті, дислокацію німецьких військ. Відомостей на радіограму набралось чимало, і хоч вони були здебільшого поверховими, та все ж це був початок. Але Центр на позивні не відповідав. Так було і вдруге, і втретє, і всі наступні рази. Мабуть, у суцільному хаосі безладного відступу, неорганізованості на фронті і в тилу щось не спрацювало так, як задумувалося. Група «Максима» продовжувала збирати інформацію, але до адресата вона не доходила. Відчуття безсилля і нереалізованості у цей час оволодівало командиром групи, і він став все серйозніше замислюватися над ситуацією, що відбувалася.

«Треба діяти, робити якісь конкретні справи, проводити акції проти окупантів» — такі думки щодня роїлися в його голові, підштовхували брати до рук зброю, не давали

можливості спокійно й виважено подивитися на перспективу саме розвідувальної місії групи. Можливо, їхній час мав настати через півроку, через рік або навіть через два, коли радянські війська почнуть визвольну ходу на захід. Але хотілося бути корисним саме тепер. І як логічне втілення — організація вибухів у німецькій комендатурі і в кінотеатрі, де солдати й офіцери передивлялися хроніку переможної ходи радянською територією. Але ніхто не передбачав, що це обернеться розстрілом мирних мешканців і підривом окупаційною владою житлових будинків.

Так званий «будиночок Гінзбурга», в якому знайшов притулок Кудря, також перетворився на купу руїн. А під ними залишилися всі заготовлені засоби для проведення розвідувально-диверсійної роботи і, найголовніше, — адреси помічників. Під кінець жовтня сіли батареї у рації. Так і не вдалося передати жодної радіограми. Після деяких роздумів Кудря вирішив направити радистів через лінію фронту із зібраними матеріалами. Лише на початку 1942 року їм таки пощастило дістатися до командування радянських військ і повідомити про те, як діє київська розвідувальна резидентура.

Але «Максим» про це ще не знав. Він наполегливо шукав надійних людей для роботи у підпіллі та шляхи одержання справді важливої інформації про німецькі війська, їхні плани. Якби вдалося проникнути якимось чином у їхні штаби, це було б ідеально. Як професійний розвідник, він це розумів, та поки що жодних варіантів для реалізації задуму не було. Надія зажеврила після однієї несподіваної зустрічі в центрі Києва, яка, зрештою, могла коштувати йому і життя.

— Іване Даниловичу, доброго дня, — нарочито улесливо-саркастично звернувся до нього на Пушкінській вусатий чоловік з гестапівською пов'язкою на рукаві. — Чи не пізнаєте мене? А я Вас одразу пізнав, хоч Ви й вуса відпустили і капелюха натягнули на самі очі.

Буквально кілька секунд від несподіванки Кудря не знав, як відреагувати, але швидко опанував себе і в звичній манері розмірено й впевнено повів розмову. Перед ним сто-

яв колишній об'єкт розробки розвідувального управління на прізвисько «Вусатий». Деякі його родичі та знайомі знаходилися в еміграції, мешкали в Чехословаччині й Німеччині. Вони регулярно листувалися, і зі змісту листів керівництво зробило висновок, що «Вусатий» має антирадянські настрої й ледве чи не є німецьким шпигуном. Після цього плани стосовно використання чоловіка у вивченні закордонних емігрантських центрів змінилися на розробку його самого. «Вусатого» заарештували, а його справу передали для подальшого провадження в інше управління.

Кудря, який з ним неодноразово зустрічався і встановив непогані довірливі стосунки, як міг, доводив керівництву, що той ніякий не ворог народу. Він добре вивчив його спосіб життя, риси характеру і мав підстави так стверджувати. Та всі аргументи були марними. Більше того, чекіста ледве самого не звинуватили у втраті революційної пильності. Хоча справу через деякий час все ж закрили і затриманого відпустили, не набравши достатньо доказів. Зі шрамами у душі й на тілі від того перебування в підвалах НКВС «Вусатий» озлобився на радянську владу, до якої до цього ставився цілком нейтрально. Не дивно, що на початку війни він волів краще сховатися від каральної машини, яка заарештовувала всіх неблагонадійних, хто хоч колись потрапив до «чорних» списків, і відправляла їх далеко вглиб території. А коли німці увійшли до Києва, він пішов у поліцейську управу і, як ображений радянською владою, запропонував свої послуги, додавши, що має родичів у Німеччині і сам непогано володіє німецькою мовою. Гору все ж взяло почуття помсти. Так він став перекладачем у спеціальній команді гестапо.

— Доброго дня, Тарасе Семеновичу, — якомога спокійніше відповів Кудря.

— Значить, упізнали, — його очі запалали злостивими вогниками. — Чим, хотілося б дізнатися, Ви зараз у Києві займаєтесь? З Вашого дозволу, тепер я буду задавати питання, а Ви на них будете відповідати. Поміняємось, так би мовити, ролями. І на цей раз вершити долі буду вже я.

— Ніколи ні Ви, ні Ваші німецькі господарі не будете нічого вершити тут, на нашій українській землі, — нес-

подівано рішуче промовив Кудря. — Ви що, зовсім осліпли і не бачите, що фашисти творять, знищуючи мирне і ні в чому не винне населення, вивозячи ешелонами людей у рабство до Німеччини? Для них Україна нічого не варта, і вони ніколи не дбатимуть про її майбутнє. Хіба про таку долю України Ви мріяли, коли ми з Вами раніше гаряче дискутували? Чи про таку долю Ви мріяли для себе — бути фашистським прислужником? Я був про Вас кращої думки, Тарасе Семеновичу. Якби знав, що ось так зустріну колись Вас з гестапівською пов'язкою, ні за що тоді б не клопотав про Ваше звільнення. А що я тут зараз роблю? Борюся всіма засобами з окупантами.

— А я й не знав, що мушу Вам завдячувати за те звільнення, — вже зовсім іншим тоном промовив «Вусатий».

Він, ніби виправдовуючись, почав згадувати, що йому довелося пережити тоді, чому він пішов на службу до німців. У його очах Кудря в якусь мить вловив розгубленість та смуток і одразу поставив питання:

— Скажіть чесно, Ви що, вірите в перемогу гітлерівців?

— Не дуже, але вірю.

— Не обманюйте себе, Тарасе Семеновичу, я Вас добре знаю. Ви завжди тверезо дивилися на речі. Можете не сумніватися, перемога буде за нами, і тоді кожен понесе заслужену кару за свої вчинки.

— Добре, — примирливо мовив «Вусатий», — ідіть собі з миром і не бійтеся, я Вас не видам.

— А я й не боюсь цього, — Кудря посміхнувся. — Більше того, я радий зустрічі з Вами і сподіваюся, що Ви нам допоможете.

— Навряд чи це можливо, — похитав той головою. — Свого часу я вже намагався допомогти. Он що з цього вийшло.

— Не гарячкуйте. Зараз зовсім інша ситуація. І на кону стоїть не Ваше і не моє життя, а існування нашого народу. Подумайте над цим.

— Добре, я подумаю.

— Ну, ось і гаразд. Давайте завтра зустрінемося у більш затишному місці і про все поговоримо.

Незважаючи на величезний ризик, «Максим» наступного дня відправився на зустріч. І хоч всі можливі варіанти розгортання подій він з колегами обговорив і передбачив шляхи втечі, все ж розумів: якщо «Вусатий» про все розповість німцям, шанси на порятунок мізерні. Але в разі позитивного розвитку контакту можна було одержувати дуже важливу інформацію безпосередньо від одного із співробітників гестапо.

«Вусатий» ще деякий час вагався, та все ж пішов на співпрацю. Спочатку він розповідав розвіднику, що через нього проходять заяви зрадників про комуністів і чекістів, які залишилися в місті. За завданням Кудрі деякі заяви він знищував, у той же час інших повідомляли про небезпеку підпільники. Згодом він передав прізвища двох німецьких агентів, які були закинуті в тил Червоної Армії в райони Москви і Челябінська зі спеціальними завданнями.

Та найважливішою була інформація про розгортання у Києві розвідувального пункту абвера, прізвище керівника й адреса його конспіративної квартири. Як з'ясувалося, розвідпункт очолював майор Міллер, він же Антон Іванович Мільчевський — досвідчений німецький розвідник, який до війни працював в Умані, де займав непримітну посаду інженера. У 1936 році на його слід натрапили чекісти, але йому вдалося зникнути, перебратися до Японії, а звідти в Німеччину. Після початку війни він знову з'явився в Україні, тепер уже в новій ролі. Це був високого зросту чоловік років п'ятдесяти з сивим волоссям, він носив довгу солдатську шинель, підігнану під його статуру, і розмовляв російською мовою без акценту.

Одержавши інформацію про його помешкання по вулиці Кузнечній № 4/6, Іван Кудря почав інтенсивно шукати підходи до цього будинку. Першим успіхом було влаштування Марії Груздової через свого давнього знайомого в міській управі керуючою цим будинком. Згодом їй вдалося познайомитися і встановити добрі стосунки з Вікторією Густовською. Свого часу Міллер мешкав у неї в Умані і тепер привіз її до Києва. Густовська займалася в штабі розвідувального пункту технічною роботою. Через деякий

час за її допомогою вдалося влаштуватися туди й Груздовій. Це вже було серйозне досягнення. Вона одержала можливість збирати інформацію про осіб, яких готували для засилання в тил радянських військ з розвідувально-диверсійними завданнями.

Кудря завів окремих зошит, в який ретельно занотовував дані на них. Всього за весь час окупації вдалося зібрати відомості на 87 гітлерівських агентів. Але він розумів, що це лише половина справи. Потрібно було ще передавати ці відомості у Центр, та рація не працювала. У цій ситуації він приймає рішення самому йти через лінію фронту, щоб доповісти про роботу і повернутися з необхідним обладнанням для подальшої розвідувальної роботи.

Перейшовши Дніпро, вкриті кригою, «Максим» попрямував на схід, навздогін лінії фронту, яка невпинно просувалася в глибину радянської території. Марія Іллівна з нетерпінням чекала його повернення. А через кілька днів з Центру прибули до Києва два кур'єра. За відсутності керівника розвідувальної групи вони вислухали його помічників про здійснену роботу, про обстановку в місті і повернулися назад.

Минуло ще кілька днів. Несподівано до Марії Іллівни прийшов хлопчина років дванадцяти з невеликим клаптиком паперу. Вона з хвилюванням прочитала записку: «Я затриманий. Ти, як дружина, можеш мене виручити». На словах хлопець розповів, що Кудря був заарештований десь у 80 кілометрах від Києва і зараз утримується в дарицькому таборі військовополонених. У першу чергу вона повідомила про це колег по підпіллю, а потім звернулася до своїх знайомих, які перебували на службі в німецьких установах. Одержавши позитивні характеристики і клопотання про звільнення «чоловіка», вона подалася до табору. Умовляння, сльози, папери, гроші і золоті монети в кінцевому підсумку зробили свою справу — Кудрю було відпущено.

Після цього випадку він став діяти обережніше. До того ж з'явилася надія, що кур'єри благополучно повернуться та повідомлять Центр про проблеми з рацією. Так воно згодом і сталося. У квітні 1942 року з підмосковного аеродро-

му злетів літак з радистом і двома зв'язківцями на борту, який взяв курс на Київ. Але поблизу місця десантування літак потрапив під сильний зенітний обстріл, і парашутистів вдалося скинути лише у районі Могилів-Подільського. Один з них — Анатолій Трусов приземлився на дерева на околиці села. Добре, що селяни швидко допомогли зняти парашут і вказали, як слід добиратися до Києва. Складніша ситуація була у радиста і його напарниці. Вона сильно підвернула ногу під час приземлення, і йому довелося нести на собі все спорядження, рацію та допомагати їй пересуватися. Рацію часто ховали в безпечних місцях, потім він за нею вже сам повертався. В один із таких моментів радист потрапив на німецьку облаву і загинув.

Двоє інших посланців таки дісталися до Києва, але одержати зв'язок з Центром знову не вдалося. Нічого не вийшло і з їхньою надійною легалізацією, адже всі документи, заготовлені ще в Москві, пропали разом з рацією. Кудрі залишалося лише одне — підготувати детальний звіт про роботу та відправити їх назад. Сам же він почав розмірковувати над тим, як виконати одне із завдань Центру — збирання інформації про райхскомісара України Еріха Коха. Довелося відрядити до Рівного свого заступника кадрового офіцера органів безпеки Дмитра Соболева. Однак без необхідних зв'язків і контактів у тому регіоні йому так і не вдалося дізнатися щось більш-менш суттєве. По суті, до Києва він повернувся ні з чим.

А Кудря в цей час зосередив зусилля на створенні бойових груп з числа підпільників та організації диверсій. 1 травня 1942 року було вчинено диверсію на перегоні Київ — Жмеринка. В результаті ешелон з боєприпасами та живою силою противника полетів під укіс. Ще одна диверсія була здійснена на станції Дарниця. Крім цього, вдалося налагодити випуск листівок зі зведеннями радянського Інформбюро. З перших днів окупації Кудря встановив контакт з Євгенією Бремер — німкенєю за походженням, так званою «фольксдойче», чоловік якої до війни працював в органах НКВС. Тепер у неї на квартирі мешкав якийсь високопосадовий офіцер, котрий удома три-

мав радіоприймач. За його відсутності Жєня записувала передачі з Москви, передавала тексти «Максиму», а він уже на їхній основі складав листівки. Потім Бремер розмножувала їх на друкарській машинці, а вночі підпільники розклеювали їх на вулицях міста. Заняття було ризикованим, зате давало можливість піднімати моральний дух киян, і від цього Кудря одержував хоч якесь задоволення.

Через Бремер «Максим» познайомився з артисткою Київського оперного театру Раїсою Окіпною, яка згодом стала активною помічницею у збиранні розвідувальної інформації. Коли ж йому стало відомо про спорудження німцями поблизу Вінниці в лісі якогось таємного об'єкту, саме Окіпна запропонувала свої послуги в одержанні достовірної інформації. Вона сама була родом з Вінниці, колись співала у місцевому театрі, там мешкали її родичі, тому поїздка в цей регіон була цілком умотивованою. Не підозрюючи про якусь небезпеку, вона звернулася до керівництва оперного театру з проханням одержати дозвіл і необхідні документи на цю поїздку. З цього часу вона опинилася під пильним наглядом німецької служби безпеки СД.

Справа в тому, що під Вінницею в той період завершувалося будівництво ставки Гітлера «Вервольф». Всі роботи здійснювалися в умовах надзвичайної таємності. Людина, яка проявляла будь-який інтерес до цього регіону, не кажучи вже про зацікавленість стратегічним об'єктом, одразу потрапляла в «чорний» список і підлягала ретельному вивченню. Для перевірки Окіпної керівництво СД направило свого надійного агента «Нанетту». Та досить швидко і просто зав'язала знайомство.

— Здрастуйте, — з посмішкою звернулася вона до Окіпної, перехопивши на шляху до театру. — Ви мене, мабуть, не пізнаєте. А ми з Вами якось зустрічалися у Вінниці в театрі. Але ж тоді було багато людей. Тепер Ви стали відомою й популярною артисткою. Я хотіла б потрапити на виставу за Вашою участю.

Так мимоволі почалася розмова. «Нанетта» розповіла про себе, що вона працює в міській поліклініці, завідує там лабораторією. Це знайомство здалося Окіпній корис-

ним, і вона запросила «землячку» до театру. Кудря теж зацікавився новою знайомою Раїси. Саме в цей час виникла потреба у придбанні різних хімікатів для підробки документів підпільникам. А якраз у медичній лабораторії їх і можна було дістати. Після цього прохання підозра до Окіпної посилилася. А коли вона представила «Нанетті» Івана Кудрю як свого доброго знайомого, відрекомендувала його студентом-медиком і попросила для нього медичну довідку нібито у зв'язку з тяжким захворюванням, до справи підключився уже весь апарат СД.

На початку липня 1942 року Івана Кудрю, Раїсу Окіпну та Євгенію Бремер було заарештовано. Упродовж трьох місяців їх регулярно допитували, піддаючи найстрашнішим тортурам. Але жодних прізвищ товаришів по розвідувальній групі вони не назвали. Не добившись від них ніяких відомостей, їх згодом розстріляли. Але група Кудрі продовжувала діяти під керівництвом його заступника Дмитра Соболева. Саме до його рук після арешту командира потрапив той учнівський зошит, на одній із сторінок якого твердим розбірливим почерком було виведено: «Шпигуни і зрадники. Деякі зараз діють на території СРСР». Далі йшов їх перелік.

Дмитро доповнив зошит коротким викладом обставин загибелі резидента і назвав ім'я зрадниці. На внутрішньому боці обкладинки він написав: «До всіх, хто знайде ці записи. Прошу радянських патріотів зберігати ці записи й у разі моєї смерті від рук ворогів моєї Батьківщини — німецьких фашистів з приходом Червоної Армії передати їх відповідним органам. За що я і наша Батьківщина будуть вам вдячні. Д. Соболев».

Але під час арешту Соболева зошит потрапив до рук гестапо. І лише стрімкий наступ військ 1-го Українського фронту не дав змоги гітлерівцям вивезти всі архіви. В одному з приміщень гестапо був знайдений безцінний учнівський зошит в лінійку із сіро-блакитною обкладинкою. Далі «списком Кудрі» вже займалася контррозвідка.

ЗАВДАННЯ: ПРОНИКНУТИ В НІМЕЦЬКУ РОЗВІДШКОЛУ

— *Із досьє зовнішньої розвідки*

Олександр Пантелеймонович Святогоров народився у 1913 році в Харкові. Робітничу спеціальність здобував у Запоріжжі, працював на металургійному комбінаті «Запоріжсталь». В органах держбезпеки з 1940 року. Під час Великої Вітчизняної війни займався підготовкою розвідувально-диверсійних груп та їхнім закиданням у тил ворога в районах Харкова, Ворошиловграда, Сталінграда. У 1944–1945 роках виконував розвідувальні завдання на окупованих територіях Польщі та Чехословаччини. Забезпечив проникнення у Люблінську розвідувальну школу абвера, завдяки чому вдалося знешкодити багато гітлерівських агентів. Під його командуванням загін захопив у полон кількох важливих офіцерів вермахту, яких передали для подальшого використання фронтовій розвідці 2-го Українського фронту. Після війни працював по лінії зовнішньої розвідки у Чехословаччині та Німеччині. Під час одного з відряджень за його участю була проведена успішна операція, в результаті якої вдалося одержати секретні шифри однієї із західноєвропейських розвідок і протягом двох років ними користуватися.

Полковник у відставці. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни II ступеня, Богдана Хмельницького III ступеня і «За заслуги» III ступеня, а також зарубіжними орденами: Польщі — «Партизанський військовий хрест», Чехословаччини — «Військовий хрест», «Орден Словацького Народного Повстання», «Червона Зірка ЧРСР» та багатьма медалями. Помер у 2008 р.

— Учора співробітники «Смерш» знову затримали двох німецьких диверсантів, — у голосі наркома державної безпеки України Сергія Романовича Савченка відчувалася стурбованість, яка відразу передалася усім присутнім на нараді. — Вони зізналися, що проходили підготовку у Люблінській розвідувальній школі абверу. Якщо не помиляюся, за останні кілька місяців уже набереться більше

десяти випадків розкриття на території України німецьких агентів з цієї розвідшколи. Контррозвідка зараз активно здійснює свої заходи, щоб перекрити всі можливі шляхи їхньої появи у наших військових частинах і в тилу. Але це лише половина справи. Нам треба точно визначити розташування цієї школи, зібрати максимум інформації про неї і знайти можливості проникнення всередину, щоб ще на початковій стадії дізнаватися про засилання агентури, а не виловлювати її потім у своєму розташуванні. Тут без допомоги розвідки не обійтись.

— Іване Даниловичу, — звернувся Савченко після деякої паузи до Сидорова, начальника 4-го управління, яке займалося організацією розвідувально-диверсійної і партизанської діяльності на окупованій території, — вам треба терміново підібрати у себе путніх розвідників для їх відправлення в район Любліна зі спеціальним завданням. Ознайомтеся з допитами затриманих, детально вивчіть обстановку і ретельно сплануйте операцію. На все даю вам тиждень, після чого чекаю з конкретними пропозиціями.

Через два дні Сидоров викликав до себе майора Святогорова та капітана Коваленка. Розмова видалася тривалою й ґрунтовною. Обговорювали найрізноманітніші варіанти, як краще виконати поставлене завдання. Зрештою, зійшлися на тому, що потрібно діяти з позицій партизанського загону «Задністрівці», який дислокувався у тому районі.

— Ви прекрасно розумієте, — говорив полковник Сидоров, — що ми не можемо розбомбити цю розвідшколу, напад силами партизанського загону на неї також нереальний. Лише збір відомостей про персонал і курсантів, перевіркування когось із них або впровадження нашої людини всередину цього шпигунського кубла можуть мати ефект. Готових рекомендацій вам зараз ніхто не дасть. Треба орієнтуватися на місці й приймати відповідні рішення. Готуйтеся до вильоту. Старшим призначаю майора Святогорова.

Для зашифрування їм змінили прізвища. Олександр Пантелеймонович Святогоров став Зоричем, а Анатолій Григорович Коваленко — Гурським. Час, що залишився

до вильоту, вони присвятили роботі з шифрами і кодами, опануванню нової портативної радіостанції, вивченню місцевості по карті, розмовній практиці з польської та німецької мов.

Два літаки з інтервалом у півгодини злетіли з київського аеродрому пізно ввечері. Над лінією фронту потрапили під обстріл зеніток, але після вдалих маневрів вдалося вислизнути з об'їмів прожекторів. При підльоті до визначеного району почали уважно вдивлятися у п'тьму на землі. Виглядали умовний сигнал — п'ять запалених багать. Коли помітили, штурман крикнув:

— Пора.

Приземлилися один за одним вдало. Коли підбігли партизани, наказали їм швидко загасити два вогнища. Це був сигнал для другого літака про те, що приземлення пройшло благополучно. Згодом прийняли і вантаж — півтора десятка тюків з рацією, зброєю, вибухівкою, медикаментами та продовольством. В загоні усім розпоряджався начальник штабу старший лейтенант Жданов. Незадовго до цього командира було вбито у сутичці з карателями.

За вечерею начштабу детально розповів про обстановку в районі базування загону, взаємодію з польськими партизанами, стосунки з місцевими жителями. Не оминув і проблем та труднощів, з якими командування загону зіштовхнулося останнім часом.

— Ми стали помічати, — зазначив він, — що про деякі наші плани та маршрути пересування гітлерівці якимось чином нібито дізнаються. Спочатку думали, що випадково, а потім, після ретельного аналізу та співставлення усіх фактів, дійшли висновку, що хтось їх інформує. Не виключено, що цей «хтось» перебуває у нас.

— Ви пробували знайти зрадника? — поцікавився Зорич. — Що для цього робили?

— Стежили за щойно прибулими бійцями, але нічого не виявили. — Начштабу замислився, уважно подивився на співрозмовників і додав: — Сподіваюся, з вашою допомогою щось дізнаємося. У вас більший досвід і свіжий погляд на людей.

На світанку за пропозицією Зорича загін було піднято по бойовій тривозі й оголошено про термінову передислокацію. Розрахунок був простий: якщо в загоні знаходився німецький агент, він обов'язково шукатиме можливість повідомити своїх хазяїв про важливі події, які сталися. Малися на увазі приліт двох офіцерів з «великої землі» та зміна місця базування. Для реалізації контрзаходів створили спеціальну групу із надійних людей, яким наказали затримувати всіх, хто намагатиметься відлучитися за будь-яким приводом зі своїх підрозділів, а також місцевих жителів, які прямуватимуть у бік Любліна. Серед останніх могли бути зв'язкові можливого агента.

Зорич і Гурський непомітно для інших залишилися в одному з будинків села Воля Верещенська, де з бійцями охорони стали очікувати на перших затриманих. Згодом привели кількох селян, їх ретельно допитали, але нічого підозрілого не виявили. Так пройшло півдня.

— Мабуть, капітане, ми в чомусь припустилися помилки, — замислено промовив Зорич. — Не виключено, що недооцінили гітлерівського агента, якщо він все ж знаходиться у загоні. Можливо, він залишив повідомлення десь у лісі в схованці або ще щось. Треба буде розробляти нові, більш хитрі комбінації.

— То що, будемо повертати загін назад? — запитав Гурський.

— Давай ще почекаємо до вечора. А особовому складу буде корисно розім'ятися й провести своєрідні навчання в умовах, наближених до бойових.

Зорич пішов дізнатися, чи погодували затриманих, яких до кінця операції наказав усе ж не відпускати. Наблизившись до кімнати, він почув, як стара жінка відчитувала свого чоловіка:

— Казала тобі, старий дурню, що треба було ще вчора до міста піти. А тепер одержимо прочухана від Тадеуша. Можливо, він їй побачення призначив, а ми запізно записку передамо. Пані Зося може образитися і не дасть нам ніяких грошей...

— Ви вже нас вибачте за затримку, — почав Зорич, заходячи в приміщення.

— Та що нам з ваших вибачень, — не вгамовувалася стара, — і базар уже пропустили, і гроші втратили.

— Які ще гроші?

— Десять злотих, — жінка сердито глянула на діда, який хотів щось вставити. — Ваш партизан Тадеуш Сметинський крутить любов з хазяйкою пивної пані Зосяю, іноді через нас передає їй любовні записки, а щедра панна за це нам дає гроші. Вона багата наречена, але з характером. Може й нагримати.

— Раз така справа, — Зорич спробував перейти на жартівливий тон, — доведеться вас відпустити. Війна війною, а кохання — це святе. Ну ж бо покажіть листа, а то може ви нас обманюєте.

Старий неохоче дістав заклеєний аркуш і передав його Зоричу. Той розгорнув і став читати уголос: «Моя мила Зося. Скоро місяць, як ми з тобою не бачилися, та й навряд чи вдасться мені найближчим часом побувати в Любліні. Я зараз дуже зайнятий. До нас здалеку прибуло двоє гостей, привезли багато всіляких подарунків. Мабуть, загуляємо так, що луна піде по всій окрузі. Може, й до тебе навідаємося. Будь наготові. Зустрінь як годиться».

Слухаючи Зорича, старі лише розгублено кліпали очима, нічого не розуміючи.

— Гості — це ми з капітаном, — став пояснювати Олександр Пантелеймонович. — А любовними посланнями тут і не пахне. Це інформація для фашистів про наш загін.

— Та він, виявляється, зрадник, — аж сплеснула рукою стара, — а таким гарним хлопцем здався. Ми ж, неписьменні й дурні, повірили йому й купилися на злоті.

— Вам доведеться поки що побути під охороною, — підсумував Зорич, — доки ми не розберемося.

Відразу було дано наказ заарештувати Тадеуша Сметинського і повертати загін на старі позиції. Але очікування до пізнього вечора були невтішними. Начштабу доповів, що ще на марші один із підрозділів напорівся на карателів, зав'язалася перестрілка, в якій Сметинський

загинув. Ниточка, яку, здавалося, вже тримали в руках, обірвалася. Святогоров сподівався через фашистського агента хоч щось дізнатися про німецьку розвідшколу. Не додала ніякої інформації і зустріч з представниками загонів Армії Людової та Армії Крайової.

У цей час шеф Люблінського гестапо штурмбанфюрер Акардт допікав своїх підлеглих за відсутність успіхів у боротьбі з партизанами. Із засланим агентом перервався зв'язок, і це тоді, коли була украй потрібна інформація про якісь переміщення загону, про фіксацію в районі його базування радянських літаків, пеленгування радіостанції, яка значно активізувалася останнім часом. Акардт приїхав до начальника розвідшколи, яка розміщувалася у місті, щоб обговорити план спільних дій. Перед тим, як починати широкомасштабні акції проти партизан, треба було заслати до загону ще одного свого агента.

— Треба негайно підібрати серед випускників школи поляка або українця з хорошою легендою, краще з місцевих, — зазначив він, — додатково підготувати його до виконання цієї ролі та діяти терміново, бо з Берліну вимагають результатів.

Начальник розвідшколи зупинився на кандидатурі Івана Макарука. Свого часу він був заарештований за дезертирство з дивізії «Галичина», дав згоду боротися проти радянських військ у новій якості — виконувати розвідувально-диверсійні завдання в тилкових частинах Червоної Армії, пройшов відповідний вишкіл і вважався одним з кращих курсантів школи. Йому присвоїли особистий номер 35 і в якості гасла для розпізнавання своїми видали клаптик шовкової тканини з цією цифрою та відбитком печатки люблінського гестапо. Обговоривши всі деталі упродовження в партизанський загін, Акардт на прощання зауважив:

— Тільки не здумай хитрувати. Під нашим наглядом залишається твоя дружина і син. Якщо помітимо подвійну гру з твого боку, їх відразу розстріляємо.

Макаруку вдалося без особливих проблем влитися до партизанського загону. Його історію вислухали, ретельно

все перевірили і призначили в один зі взводів, пообіцявши найближчим часом взяти на бойове завдання, щоб він мав змогу помститися фашистам за убитих раніше батьків. Але тільки зовні здавалося все так просто і гладко. Святогоров наказав уважно стежити за кожним його кроком. Хоч ніяких зачіпок не було, але він не виключав ймовірність приходу у ці дні в загін гітлерівських агентів. Через кілька днів, аналізуючи всі зібрані дані, дійшли висновку, що новачок поводить себе абсолютно природно, нічого особливо підозрілого в поведінці немає. Лише одне видалося дещо дивним. Якось бійці полізли купатися в річку, а кухарка Метка взяла брудні сорочки і зібралася їх випрати. Довідавшись про це, Макарук кинувся чимдуж до неї, забрав свою і якось нервово почав пояснювати, що вона ще чиста і взагалі він сам звик прати свої речі.

— Як думаєш, Анатолію, — звернувся Зорич до Гурського, — чого він так міг злякатися?

— Важко сказати. Можливо, дуже дорожить своєю сорочкою, а, можливо...

— Щось зашите у ній, — продовжив Зорич.

Обговорюючи це питання, розвідники розробили оперативну комбінацію, як це можна з'ясувати, і згодом її успішно здійснили. У комірці сорочки знайшли клаптик шовкової тканини, виданий гестапо для гасла. Коли Макарук дізнався, що його таємниця розкрита, він зблід, виглядав розгубленим і жалюгідним. Він здогадувався, що на нього чекає.

— Я все розповім, — тихо повторював він, — тільки не поспішайте розстрілювати. Можливо, це буде моя остання розповідь, і мені хочеться, щоб ви мене вислухали і зрозуміли.

Зорич уважно слухав розповідь Макарука і намагався збагнути, наскільки ця людина загрузла в тенетах зради, чи він просто через погрози злякався й остаточно заплутався в собі. Агент гестапо не намагався виправдовуватися, він поспіхом, ніби боявся, що не встигне всього сказати, говорив про своє життя, про службу в дивізії «Галичина», дезертирство з неї, затримання німцями, розстріл

батьків, які його переховували вдома, дачу згоди під загрозою вбивства дружини з сином на навчання у розвідшколі та виконання у подальшому розвідувальних завдань гітлерівців.

Олександр Пантелеймонович, вислухавши сповідь агента, зробив для себе попередній висновок, що його словам можна вірити і його самого можна використати для виконання того головного завдання, яке їм було поставлено Центром. Він запропонував затриманому все детально викласти на папері, особливо, що стосується розвідувальної школи у Любліні.

Макарук увесь вечір і всю ніч просидів над розкладеними аркушами папері. Він навіть не доторкнувся до їжі, яку йому ще звечора принесла кухарка. Відсторонившись від усього, він писав, боячись щось пропустити. Описував розташування розвідшколи, намалював схему, дав характеристики і все, що знав, про викладачів і курсантів, з якими упродовж трьох місяців навчався, — прізвища, імена, псевдоніми, особливі прикмети, звідки родом, де служили раніше, куди планувалося їх закидати. Переглянувши все це вранці, Зорич залишився задоволений.

— А тепер давай детальніше поговоримо про завдання, яке тобі поставив Акардт стосовно нашого загону.

— Мені доручено закріпитися в загоні, дізнатися, чому не виходять на зв'язок раніше заслані агенти, і постійно інформувати про підготовку операцій, рейдів, озброєння та інше.

Завдяки показанням Макарука вдалося розкрити ще одного гестапівського агента у загоні. Та найголовніше, була отримана важлива інформація про Люблінську розвідувальну школу. У район її розміщення були відправлені партизани з числа місцевих жителів, яким протягом кількох днів вдалося, за детально розробленим планом, провести додаткову розвідку та навіть сфотографувати тих, хто входив на її територію. У Центр одна за одною відправлялися радіограми з добутими відомостями.

Але Святогоров розумів, що цього все ж замало. Ось якби мати у розвідшколі або в оточенні шефа гестапо свою

людину, тоді можна було б одержувати більш важливу інформацію. Розмірковуючи над цим питанням, він мимоволі акцентував свою увагу на тому, що подумки постійно повертається до особи Івана Макарука. Регулярно спілкуючись з ним, Олександр Пантелеймонович відчув, що хлопець щиро розкаюється і шкодує про співпрацю з гестапо й готовий у будь-який спосіб спокутувати провину. А що як спробувати використати його в оперативній грі проти колишніх хазяїв? І сам Макарук неодноразово просив відправити його на якесь завдання, щоб він міг кров'ю спокутувати провину.

Розвідник продумав усе до найменших дрібниць і таки зважився на цей ризикований крок. Після чергової тривалої розмови з Макаруком він запропонував йому взяти участь в операції радянської розвідки: вийти на зустріч з Акардтом, доповісти про виконання завдання, одержати нове і дізнатися про плани гітлерівців. Ризик був великий, але він того коштував.

Здавалося, Зорич ще ніколи з таким нетерпінням не чекав на повернення тих, кого він готував і засилав у вороже кубло. Нарешті Макарук з'явився і спочатку мовчки виклав на стіл безшумний пістолет, мініатюрну міну і якісь ампули.

— Це вам з капітаном Гурським дарунки від Акардта, — пояснив він. — Мені наказано, у першу чергу, вас убити або отруїти.

Вислухавши уважно доповідь, Зорич відпустив Івана відпочивати, а сам покликав Гурського. Вони ще довго обговорювали нове завдання, яке дав шеф люблінського гестапо своєму агенту. Треба було грати на випередження і нав'язувати противнику свої умови. Розвідники вирішили, що найближчим часом Макаруку знову доведеться іти на зустріч з Акардтом.

— Під час бесіди про причини невиконання завдання пояснюватимеш, — інструктували його розвідники, — що увесь цей час не був на базі, бо потрапив до групи, яка здійснювала диверсію на залізниці. А тепер тебе послали до Любліна, щоб добути відомості про результати вибуху.

У той же час повідомиш про те, що нібито більша частина загону вирушає на виконання якоїсь нової диверсії. Зорич же лишається на базі і його можна захопити разом зі штабними документами. Якщо Акардт кльоне, ми їм тут влаштуємо пастку. А щоб не давати їм особливо багато часу на роздуми і підтягування додаткових сил для облави, потрібно буде сказати, що операція починається завтра. При цьому підштовхнути до думки, що в навчальних цілях до розправи над партизанами можна залучити і курсантів розвідувальної школи. Сподіваюся, багатьох майбутніх шпигунів після цього недорахуються.

Макарук зробив усе так, як йому наказав Зорич-Святогоров. Тепер залишалося чекати на зустрічний хід гітлерівців. Заздалегідь відправили посланців до двох сусідніх польських партизанських загонів і домовилися про спільні дії, виставили передові заслони, замінували підходи. Сподівання справдилися. На світанку дозорні помітили колону вантажівок з карателями. На дальніх підступах вони спішилися і з двох боків почали охоплювати розташування загону. По команді передові групи почали хаотично відстрілюватися, імітуючи втечу і заманюючи головні сили у пастку. Непокоїла лише думка, як заманити самого Акардта і, по можливості, взяти його живцем.

— Іване, час вирушати тобі, — промовив Зорич до Макарука, — охорона тебе пропустить. Будь обережним, щоб не потрапив під вогонь німців. Скажеш, щоб тебе провели до шефа гестапо і повідомиш, що я на цвинтарі з кількома бійцями знищую документи загону.

Акардт повірив і на чолі групи гестапівців кинувся туди, куди вказував Макарук. Підпустивши їх поближче, партизани відкрили раптовий перехресний вогонь, а інша група почала відрізати відхід, заходячи з тилу. Акардт зрозумів, що потрапив у пастку. Він очима відшукав Макарука й кинувся до нього. Та колишній агент випередив його на якусь долю секунди і вистрілив першим. Він устиг поцілити ще в кількох гітлерівців, але добігти до рятівної гущавини лісу не встиг — зупинила автоматна черга в спину. «Шкода, що в спину, — тільки й встиг подумати

він, — краще б зустріти смерть, як належить, прямо в груди. І все ж без тавра зрадника...»

За героїзм і мужність, виявлені в бою, командування загону подало клопотання про нагородження, разом з іншими бійцями, й Івана Макарука. Підбиваючи підсумки бою, Зорич переконався, що серед кількохсот загиблих карателів дійсно виявилось чимало курсантів розвідувальної школи. У цей день партизани захопили багато трофеїв: гвинтівок, автоматів, кулеметів, мінометів. Вдалося захопити й полонених, які дали додаткову цінну інформацію про люблінський гарнізон і шпигунську школу. Про все це відразу дали радіограму в Центр. У повідомленні з «великої землі» оголошували подяку за успішне виконання завдання і рекомендували змінити місце дислокації.

Було очевидним, що гітлерівці не залишать у спокої партизан і захочуть помститися за величезні втрати. Приймати ще один бій вважали недоцільним. Після короткого перепочинку загін взяв курс на Парчевський ліс. У районі дислокації нової бази розміщувався штаб 24-ї німецької дивізії. На зборі інформації про нього Зорич зосередив основну увагу. Згодом з'ясувалося, що поручник Армії Крайової Рокич, з яким у нього були довірчі стосунки, випадково познайомився зі співробітницею відділу контррозвідки цієї дивізії Таїсією Брук. Рокич був статним молодиком з грайливими сіро-голубими очима, мав гарну зовнішність, а в німецькій формі, яка була добре на нього підігнана, виглядав взагалі ефектно. Він мав надійні німецькі документи на ім'я Фридріха фон Краузе, і це дозволяло використовувати його для виконання особливо важливих завдань у ворожому оточенні. З огляду на це Зорич порекомендував йому розвинути й закріпити стосунки з Брук.

— Таке завдання я із задоволенням виконаю, — жартував Рокич.

— Ти тільки пам'ятай, що у нас часу обмаль, — зауважив на це Зорич, — тому треба форсувати події.

Спілкуючись з Таїсією, Рокич дізнався, що вона є близькою подругою коханки начальника відділу контррозвідки гауптмана Файльгенгауера. У Зорича одра-

зу виник план: якимось чином заманити абверівця у пастку і захопити в полон. Довго думали над різними варіантами, нарешті зійшлися на тому, щоб організувати свого роду заручини Рокича з Брук, на які запросити Файльгенгауера з коханкою. Відзначити заручини вирішили в селі, де жила мати Таїсії. Коли вечірка була в розпалі, двері кімнати раптом відчинилися і в кімнату увірвалися озброєні автоматами та гранатами партизани. Гауптмана швидко доставили на базу партизанського загону. Побоюючись за своє життя, він дав важливу розвідувальну інформацію. Згодом усіх захоплених відправили на «велику землю». Звідти згодом надійшла подяка за цінних полонених і нове завдання.

Була отримана інформація про те, що райхскомісар України Еріх Кох, якому вдалося уникнути у Рівному кулі розвідника Миколи Кузнецова, має намір відвідати намісника Гітлера у Польщі генерал-губернатора Ганса Франка в його резиденції у Кракові. Треба було якось потрапити у старовинний замок польських королів Вавель, де містилася резиденція Франка, і спробувати виконати виворонок катові українського народу. Зорич розпочав підготовку до цієї операції. З'ясувалося, що замок посилено охороняється і так просто туди не пробратися. Почали обдумувати різні варіанти.

Згодом стало відомо, що з духівником замку Казиміром Пшеборським добре знайомий пастор однієї з парафій Любліна Болеслав Мацюк. Він із Пшеборським навчався в духовній семінарії. Пастор був патріотично налаштованим, тому зробили спробу, скориставшись цим знайомством, за його допомогою потрапити до замку Вавель. Перший етап операції закінчився успішно. Уже збиралися зайнятися доставкою вибухівки та її розміщенням під кімнатою, де мав зупинитися Еріх Кох. Але потім через зраду іншого агента, який дізнався про інтерес радянської розвідки до резиденції Франка, операцію довелося припинити. Кох і цього разу залишився недосяжним.

Згодом у результаті Львівсько-Сандормирської операції радянські війська звільнили велику частину польсь-

кої території на схід від Вісли. Диверсійно-розвідувальний загін «Задністровці» в серпні 1944 року з'єднався з регулярними військовими частинами. Та відпочинок тривав недовго. Радіо Банська-Бистриці 29 серпня 1944 року сповістило про початок Словацького національного повстання. Німецьке командування кинуло проти повстанців вісім дивізій. ЦК компартії Чехословаччини звернувся до Радянського Союзу по допомогу. Зоричу було поставлене нове завдання: на чолі розвідувально-диверсійної групи «Зарубіжні» десантуватися на базу партизанського з'єднання поблизу Банська-Бистриці і, поряд з виконанням завдань розвідувального характеру, надавати необхідну допомогу повсталим.

Під час перебування на території Чехословаччини Зоричу довелося тісно контактувати з начальником штабу Словацького національного повстання Олексієм Асмоловим, майбутнім керівником країни Густавом Гусаком, генеральним секретарем компартії Словаччини Вільямом Широком, якого розвідникам і місцевим партизанам вдалося визволити з фашистських затінок разом з його колегою по підпільній боротьбі Юліусом Дюрішем.

Уже після закінчення війни участь у цих подіях зіграла свою роль у тому, що Святогоров був відправлений на роботу в радянське консульство у Братиславі, де він згодом зайняв посаду генерального консула. Уміло поєднуючи амплуа дипломата і розвідника, він за короткий проміжок часу досяг значних професійних успіхів. Але його розвідувальна кар'єра була непростною. І про свою післявоєнну роботу у зовнішній розвідці він практично нічого не розповідав для преси. Лише колегам-ветеранам і діючим співробітникам розвідки. Зосереджено при цьому згадував про два довготривалих закордонних відрядження до Чехословаччини, про роботу у Німеччині, про деякі проведені операції, про короткострокові поїздки у Францію й Англію, де йому доводилося виконувати відповідальні завдання, вербувати важливі джерела інформації для радянської розвідки, впроваджувати агентуру в іноземні спецслужби.

— Які найбільш яскраві спогади у вас за все минуле життя? — цікавилися в нього.

— Робота у розвідці в післявоєнний період за кордоном, — відповідав він, не роздумуючи.

— А як же війна? — не вірили йому.

— Так, під час війни було багато пам'ятних подій, драматичних боїв, перемог, операцій. Але там усе було більш-менш зрозуміло: перед тобою видимий ворог і тобі треба його перемогти або знищити. А в мирний час, особливо в період «холодної війни», розвідка — це зовсім інше. Тут однієї сміливості, мужності й відваги обмаль. Треба більше підключати мозок, постійно накопичувати й обновляти професійні навички, інакше тебе швидко вирахують або переграють, проявляти витримку й терпіння, уміти грати різні ролі, знаходити спільну мову з кожною, навіть несимпатичною тобі людиною. А які оперативні ігри ми проводили з іноземними спецслужбами!..

У Німеччині він працював в Апараті уповноваженого КДБ СРСР при МДБ НДР, що знаходився у Карлсхорсті. Керував тоді Апаратом видатний радянський розвідник Олександр Коротков, з яким у Святогорова були добрі стосунки. Там він перебував під прикриттям полковника радянської армії. Насправді, в нього була своя ділянка роботи по лінії розвідки, було кілька резидентів, які замикалися на ньому, і в цілому відповідав за роботу кількох десятків агентів. На зустрічі з деякими з них доводилося виїжджати в Західний Берлін під іншими документами й певною легендою. Тоді ще не було Берлінської стіни й працювалося набагато простіше. Хоча так просто тоді нічого не відбувалося. Були гострі заходи. В одних йому доводилося брати участь, про інші просто чув або дізнавався пізніше. Деякі з позиції сьогоdnішнього дня сприймаються неоднозначно. Але нікуди від цього не дінешся. Був такий непростий час, була так звана берлінська криза й погроза нової світової війни. Розвідка була на вістрі тих подій.

— Чи шкодуєте про щось з позицій сьогоdnішнього дня, — поцікавилися у нього під час однієї з останніх

зустрічей. — Можливо, щось не так робили, не тим займалися, щось не змогли зробити?

— Я не робив нічого такого, за що було б сьогодні соромно, — впевнено відповів він. — Навпаки, попри все те гостре ідеологічне протистояння й необхідність вести роботу в колах нашої еміграції все ж основні зусилля і я, і мої колеги спрямовували на забезпечення керівництва держави всебічною інформацією стратегічного характеру, потрібною для ведення складних переговорів із Заходом. Необхідно було точно знати про плани й наміри протилежної сторони, щоб не допустити відкритої конфронтації й не переступити критичну межу. І така інформація добувалася й дозволяла знаходити розумні компроміси.

Але траплялися в роботі й непередбачувані обставини. Сталося так, що серед інших співробітників Святогорова достроково звільнили без вислуги й пенсії. Тоді один з агентів радянської розвідки залишився на Заході й зізнався у своїй роботі на КДБ. Був великий міжнародний резонанс, розслідування усередині відомства та безпосередньо берлінського апарату. Усіх без розбору, хто мав якийсь відношення до цієї справи, відсторонили від роботи, звільнили або віддали під суд. Олександр Пантелеймоновичу довелося навіть посидіти деякий час у слідчому ізоляторі. А потім був суд, і Військова колегія Верховного Суду СРСР його виправдала, як і деяких інших, а одного полковника із Центру все ж засудили до семи років позбавлення волі. Святогоров зазначав, що був категорично проти того, щоб цього агента випускати за кордон. Це його зрештою і врятувало. Його провини в тому, що сталося, не знайшли, але зі службою довелося розпрощатися.

Він усвідомлював, що в історії радянської розвідки були ще й не такі випадки, особливо перед війною, коли високопрофесійних співробітників відкликали із-за кордону, безвинно саджали за ґрати, розстрілювали. Але нікого в тому, що сталося у його житті, не звинувачував і ні про що не шкодував. Розмірковуючи про це, любив повторювати: «Розвідка — це дуже делікатна й тонка сфера діяльності. Іноді потрібні роки й десятиліття, щоб усе осмислити,

зрозуміти, докопатися до істини, дізнатися всю таємницю якихось подій, зробити правильні висновки. А нерідко таємниця так і залишається за сімома печатками».

Потім він працював заступником директора Інституту кібернетики Національної академії наук УРСР з режиму. Була цікава робота разом з колишніми колегами зі створення шифрів і кодів та контррозвідувального забезпечення цих та інших заходів. Він не сидів без діла. Займався потрібною роботою.

Пізніше він став одним з прототипів героя-розвідника Олександра Белова — Йогана Вайса з кінофільму «Щит і меч». Це був збірний образ. При створенні фільму консультувалися з кількома розвідниками, що працювали в безпосередньому оточенні ворога, вивчали їхні справи. Святогорову також доводилося в німецькій формі й з німецькими документами виходити на вулиці Любліна на завдання, посилати своїх розвідників у Варшаву та Берлін під виглядом офіцерів вермахту. Це насамперед цікавило авторів фільму. І децю вони використали. Після фільму прийшли вже і слава, і пошана, і високі нагороди з рук Президента України...

ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН КРАКОВА

Із біографічної довідки

Євген Степанович Березняк народився 25 лютого 1914 року у Катеринославі (нині — Дніпропетровськ). Одержав педагогічну освіту, працював учителем, директором школи, завідувачим Львівським міським відділом народної освіти. Під час Великої Вітчизняної війни займався підпільною роботою на окупованій території. Наприкінці 1943 року закінчив спецшколу Головного розвідувального управління Генштабу Червоної Армії і був закинтий на територію Польщі на чолі групи розвідників під кодовою назвою «Голос». Надав важливі відомості про ворожі оборонні укріплення під Краковом і замінування колишньої польської столиці, що дозволило радянським військам врятувати старовинне місто від цілковитого зруйнування. Став одним із прототипів головного героя кінофільму «Майор «Вихор» за романом Юліана Семенова. Після війни продовжував працювати на педагогічній ниві, став кандидатом педагогічних наук, заслуженим вчителем УРСР, почесним академіком Академії педагогічних наук України. Удостоєний звання Героя України, нагороджений багатьма орденами і медалями України, Російської Федерації, Польщі, колишнього Радянського Союзу. Почесний громадянин Кракова. Генерал-майор у відставці.

...Земля наближалася швидко і невпинно. Внизу у темряві виднівся ланцюжок вогнів, що рухалися. Він одразу збагнув: це шосейна дорога з німецькими автомашинами. Вітер зносив прямо на неї. Ледве встиг відтягнути парашут у кювет, як поруч промчала колона вантажівок. У придорожньому гаю зарив спорядження і попрямував до ближнього села з'ясовувати, куди потрапив. Виявилось, що опинився у Сілезії, на території Німеччини, а планувалося десантування в районі Кракова. Туди ж більше сотні кілометрів. На чому світ стоїть вилаяв штурмана

і пілота літака. Мабуть, помилилися у розрахунках та ще й скинули зі значної висоти. Тому й не вдалося знайти заступника і радистку, яких кудись віднесло вітром. Та що тепер до цього. Потрібно прямувати в бік кордону та пробиратися у Краків. Там обумовлена запасна явка. Якщо все буде гаразд, то туди мають дістатися й інші бійці розвідувальної групи.

Євген Березняк, він же капітан Михайлов, він же «Голос» мав виконати важливе завдання розвідувального відділу 1-го Українського фронту з проникнення в глибокий тил ворога та здійснення розвідки оборонних укріплень на берегах Вісли, в районі Кракова. Сюди після визволення Львова мав спрямувати основні ударні угруповання фронту маршал Конєв. Крім Березняка до складу групи входили лейтенант Олексій Шаповалов, родом з Кіровоградщини, який також закінчив розвідшколу, мав оперативний псевдонім «Гроза» і був призначений заступником командира, а також ефрейтор Ася Жукова, колишня вчителька з Дніпропетровщини, яка мала псевдонім «Груша» і була радисткою.

Вони діяли в тилу не одні. Командуванню потрібні були різноманітні об'єктивні дані з різних джерел, тому в район проведення майбутньої Вісло-Одерської операції в різний час було закинуто кілька груп. Березняк про це знав, як і про те, що до складу його резидентури «Голос» повинна була увійти радистка молодший сержант Єлизавета Вологодська, вона ж «Комар» з розвідувальної групи «Львів», керівник якої скоїв зраду і був розстріляний партизанами. Вона вже кілька місяців самостійно діяла в Кракові, збираючи за допомогою польських патріотів розвідувальну інформацію та передаючи її радіограмами у штаб фронту. До неї на конспіративну квартиру і прямував тепер «Голос».

Він не спав уже майже дві доби. Обминаючи населені пункти, ішов у напрямку колишньої польської столиці. У голові постійно роїлися думки про поставлене їм завдання, інструктаж начальника розвідки фронту генерала Ленчика, його напутні слова про те, що від їхньої успішної ро-

боти певною мірою залежить успіх наступальної операції. Березняк намагався тверезо оцінити обстановку і не панікувати. Якщо навіть щось трапиться з радисткою «Грушею», то є ще одна — «Комар». Він навіть сам зможе організувати роботу й добувати інформацію. Головне — без перешкод дістатися до Кракова і знайти радистку. Потім все налагодиться. Дещо заспокоївшись, він вирішив трішки перепочити. У лісочку сів під деревом, обперся спиною на масивний стовбур і закрив очі. Йому достатньо було 30–40 хвилин, щоб відновити сили й рушати далі. Він неодноразово так робив у минулому. Але на цей раз нервове напруження і втома зморили швидко й надовго.

Відкрити очі змусив сильний удар у бік. Перед ним стояли жандарми з направленими у його бік автоматами. Під час обшуку знайшли у сумці пістолет «ТТ», фінку, долари, марки, злоті, батареї для радіоживлення і документи. За розробленою у розвідвідділі легендою, кожен з них мав свою біографію. Його заступник «Гроза» — житель Львова, нібито працював на одному із заводів, потім утік від більшовиків. Радистка «Груша» — вихованка дитбудинку, була відправлена у Рейх, нібито працювала у Берліні на військовому заводі, звільнена за станом здоров'я, тепер добирається додому. У «Комар» було німецьке посвідчення на справжньому бланку, не підкопашся. Він же, за легендою, — безробітний бухгалтер. Але це ніяк не в'яжеться з вилученою зброєю і батареями для рації. Потрібно було щось швидко придумувати, якусь правдоподібну історію, яка б дала шанс потягнути час і можливість звільнення.

Про це він постійно думав, коли його вели у жандармерію і тримали зв'язаного у підвалі. Вилучені предмети однозначно вказували на його причетність до розвідки. Можна було все заперечувати, тягнути час. Тоді — катування і розстріл. А що, як затіяти гру, сказати, що він лише марш-агент, свого роду зв'язківець. Приніс гроші, батареї для рації, забрав інформацію і пішов. Більше, мовляв, нічого і нікого не знає. Лише місце зустрічі і гасло. Цю ідею він почав ретельно продумувати і зважувати всі «за» і «проти». Хапався за будь-яку соломинку, яка дозво-

ляла б здійснити втечу і продовжувати виконання завдання, до якого його так ретельно готували, вірили в нього, доручили керівництвом розвідгрупою.

Березняк згадав про своє перебування у підпіллі на Дніпропетровщині. Стільки там було небезпечних моментів, не раз навіть був за крок від провалу і арешту. Та ніби якась невидима сила відводила від нього небезпеку й охороняла. Потім було навчання у спеціальній школі військової розвідки. У всьому, за що він колись брався, намагався досягти максимального результату. Тут навчили стріляти з різних видів зброї, орієнтуватися за азимутом, плигати з парашутом, виявляти за собою стеження і відриватися від співробітників ворожої контррозвідки. Він також освоїв непросту науку агентурної справи, шифрування, передачі повідомлень через тайники, детально вивчив структуру німецької армії, організацію її частин, озброєння, розпізнавальні знаки. Потрібно було навчитися за короткий проміжок часу уміти запам'ятати велику кількість прізвищ, адрес, паролів, особливих прикмет. На завершальному етапі йому було поставлене навчальне завдання: влаштуватися у Москві за підробленими документами на одне з підприємств і добути відомості військового характеру, які б становили певний інтерес для розвідки. І з цим він справився успішно. Як не хотілося, щоб отримані знання й навички пропали даремно, а з ними і добра слава про самого нього.

Він вирішив триматися вигаданої легенди, але зізнаватися не одразу, щоб у гестапо не виникло ніяких підозр. Знав, що доведеться певний час терпіти побої і катування. Але іншого виходу не було. Через певний час, коли й кати вже притомилися вибивати з нього зізнання, і він ледве тримався на ногах, нарешті видавив із себе:

— Досить, я все скажу. Я марш-агент. Посланий у Краків для зв'язку.

Гестапівець, який вів допит, жестом показав підлеглим, щоб припинили побої.

— Якщо здумаєш нас водити за ніс, — процідив у обличчя, — про це швидко пожалкуєш. А тепер назви адреси і прізвища, з ким маєш зустрітися.

— Ніяких адрес і прізвищ я не знаю, — спокійно вів далі Березняк, — зустріч має відбутися на краківському ринку Тандета.

— Коли, з ким? Розповідай про все.

— До мене має підійти чоловік, якого я не знаю. Він мене повинен упізнати по темно-синьому костюмі. З верхньої кишені піджака у мене має виглядати рожева хустинка. Гасло: «Коли ви виїхали з Києва?» Відповідь: «У середу».

— Коли зустріч?

— З двадцять четвертого по двадцять сьоме серпня.

— Де десантувалися, з ким, де проходили підготовку, прізвища викладачів?...

Питання сипалися одне за одним, часто повторювалися, уточнювалися, перевірялися відповіді. І так по кілька разів. Зрештою, нібито повірили. Напередодні 24-го серпня розклали перед ним карту і попросили показати місце, де має відбутися зустріч.

— Це не Тандета, а Головний ринок, — одразу зреагував Березняк, зрозумівши, що його продовжують перевіряти.

І ось він на зазначеному місці, яке сам і обрав. У темно-синьому костюмі з рожевою хустинкою і годинником «Омега» для продажу. Поряд — два охоронці, які також стоять з годинниками, імітують продавців, а самі не зводять з нього очей. На певній відстані помічає ще кілька пар пильних очей. Отже, так легко звідси не втечеш. Обклали з усіх боків. Що ж, потрібно чекати слушної нагоди. А час швидко спливав.

Нарешті настав останній день визначеного терміну. Для себе він остаточно визначився: тікати за будь-яку ціну, і що не трапалося б — назад у в'язницю не повертатися. Краще загинути при спробі втечі, ніж нові допити та тортури. Уже під вечір трапилася слушна нагода: на ринку пролунали якісь постріли, крики, когось ловили, люди в паніці бігли до виходу. У цей момент розвідник мерщій кинувся у юрбу, розштовхуючи ліктями оточуючих. Охоронці — за ним. Розгублені очі, в руках пістолети... Але

тиснява й паніка заважала їм. Березняк на ходу скинув свій синій піджак, схопив у когось капелюха й натягнув собі на голову. З натовпом винесло на широку вулицю, мерщій кинувся провулками до околиці. Озираючись: переслідувачів не видно. Стишив хід. Згодом уперся в огорожу монастиря, переліз через неї, забрався у якісь хащі, нагрів сухого листя, зарився в нього і затамував подих. Ще довго так непорушно лежав, аж поки не стемніло.

Прокинувся на світанку, обтрусився і подався з міста у напрямку Рибни — там була запасна явка. Потрібний будинок знайшов швидко. На подвір'ї зустрів селянина з люлькою.

— Чи має пан для продажу сливи? — запитав у нього.

— Слив, паночку, вже немає, є яблука, — почув потрібний відгук на пароль і на душі стало легше.

Згодом на зустріч прийшли обидві радистки — «Груша» і «Комар». «Груша» вже п'ять днів перебувала на конспіративній квартирі. Заступник Олексій Шаповалов дістався сюди пізніше. Як з'ясувалося, під час десантування він підвернув ногу, тому добирався довше. Про свої пригоди і перебування у гестапо Березняк вирішив поки що нічого не говорити. Розсудив так: у підлеглих одразу виникне недовіра до нього і підозра. Переконати у зворотному, у тому, що він не пішов на співпрацю з гітлерівцями, було непросто. У свідомості багатьох, сформованій тогочасною пропагандистською машиною, однозначно закладалася нібито неспростовна теза: потрапив до рук гестапо і вирвався на свободу — однозначно після цього ти зрадник і завербований гестапівський агент, якому не може бути віри. Інші варіанти просто не розглядалися. У щасливий випадок ніхто не хотів вірити.

«Голос» про це прекрасно знав, тому не хотів спокушати долю і ставити під удар зриву виконання поставленого завдання. Підлеглі будуть коситися на нього, перешіптуватися за спиною, а це негативно позначатиметься на роботі. У гіршому випадку, надішлють радіограмою повідомлення у Центр про свої підозри, а там довго розбиратися й ризикувати всією резидентурою в бойовій обста-

новці ніхто не буде. Надійде наказ про ліквідацію і нічого не вдієш. Такі суворі розвідувальні будні.

З перших же днів він з головою поринув у вивчення оперативної обстановки та збір розвідувальної інформації. Спочатку робили це за допомогою польських патріотів, які добре знали місцевість, мали розгалужені контакти. За їх сприянням вдалося влаштувати Олексія на будівництво оборонних споруд уздовж Вісли. Після цього інформування Центру значно зросло, але все ж було недостатнім і не повністю задовольняло потреби штабу фронту. У зв'язку з цим у черговій радіограмі надійшли додаткові вказівки: «Завербуйте агентів на найбільш важливих об'єктах. Посильте збір відомостей про гарнізон міста Кракова. Потрібні точні дані про дислокацію та пересування військ противника. Перенесіть свою радіостанцію до Кракова. Повідомте, де точно перебуваєте, у кого мешкаєте, як розставлені сили».

Виручили польські партизани та підпільники. Вони вивели «Голоса» на контакт зі своєю співвітчизницею, яка працювала у штабі німецької групи армії «Центр». Після цього інтенсивність радіозв'язку зросла. Бувало, що в день відправляли по дві-три радіограми. Ася Жукова їх шифрувала, а Ліза Вологодська сідала за рацію. Така активність насторожувала командира. Добре, що апаратура розміщувалася в одному з приміських сіл на горіщі. Якби безпосередньо у Кракові, на чому наполягали у розвідвідділі фронту, то вже давно б їх запеленгували. Але й тут, у будинку гостинного Михайла Врубеля, потрібно було поводитися обережно. Як могли, маскувалися, виставляли спостереження навкруги. Та все ж не вбереглися.

16 вересня 1944 року до будинку несподівано вдерлися німецькі солдати. Обшукали всі приміщення, залізли на горище і там побачили Лізу, яка не встигла сховати рацію. Дівчину схопили прямо з текстом щойно переданої радіограми. Господаря дому з розтрощеною прикладом головою повалили додолу. Більше нікого й нічого не знайшли. Тут же влаштували попередній допит. Березняк усе це чув і бачив. Від затриманих його відділяла дерев'яна стінка

схованки, облаштованої між дахом і однією зі стін кімнати другого поверху. Простір там був невеликий, заповнений сіном. Один із солдат кілька разів поштурхав там штиком і пішов. Лезо пройшло поряд з тілом. Але Євген навіть не поворухнувся. Він бачив, як били його друзів, допитувалися, де інші, загрожували страшними тортурами і смертю, але нічого вдіяти не міг. Лише у безсилій люті стискавав кулаки.

Про арешт одразу дізналися навкруги, долетіла звістка й до місцевого партизанського загону. Туди запропонували перебратися врятованому «Голосу», обдумати план можливого врятування колег і продовження розвідувальної роботи. Скориставшись рацією партизан, він передав повідомлення про їхнє пеленгування гітлерівцями і затримання радистки «Комар». А згодом і вона сама подала Центру сигнал провалу. На зарані визначеній частоті через деяку перерву стали надходити повідомлення з підписом «Омар». Лише прибрана одна літера, а на «великій землі» одразу зрозуміли: радистка в руках у ворога, працює під контролем, передає дезінформацію.

Поки партизани збирали інформацію про місце утримання Вологодської і Врубеля, пройшло більше тижня. І ось в один із днів вона сама з'явилася у партизанському загоні. Її поява здивувала усіх. Березняк уважно вислухав розповідь радистки про перебування у німців та про обставини втечі й спочатку не повірив. Найбільшу підозру викликало те, що допоміг їй утекти заступник начальника гітлерівської абверкоманди Курт Гартман. Спершу її били і вимагали розповісти про тих, з ким вона працювала. Ліза стояла на своєму: діяла одна, сама збирала й передавала за лінію фронту необхідну інформацію. Потім обіцяли зберегти життя в обмін на співробітництво. Після відмови — знову допити й побої. Далі перейшли до шантажу. Мовляв, ми знаємо шифр, позивні, а цього достатньо, щоб і без неї передавати дезінформацію. Вирішила все ж спробувати взяти участь у цій грі і передати сигнал провалу.

Безпосередньо нею опікувався Курт Гартман, який говорив російською мовою майже без акценту. Як з'ясувало-

ся, він народився і виріс у Прибалтиці, вчився у російській гімназії, потім уже під час війни потрапив до німецької розвідшколи, де продовжував вивчати праці Леніна, Сталіна, Горького, Шолохова. «Щоб уміти ворога бити, — говорив він, — потрібно його добре знати». При цьому якимось додав: «Та, напевне, німці все ж погано вивчали вашу країну, бо зараз програють війну». Їй було дивно чути такі висловлювання, і дивною була його поведінка, несхожою на дії і вчинки інших гітлерівців. Згодом все прояснилося.

— Я хочу вам допомогти, — якимось запропонував він. — Я організую вам втечу, а потім ви допоможете мені.

— Як саме? — поцікавилася радистка.

— Ви розкажете про мене своєму командирові і передасте, що офіцер абверу пропонує свої послуги радянському командуванню в обмін на поблажливе ставлення після закінчення війни. Ми домовляємося про час і місце зустрічі з вашим шефом. Після цього я влаштую все як годиться.

— Я вам не вірю, — рішуче промовила на це Вологодська. — Де гарантії, що все так відбудеться.

— Гарантією буде ваше звільнення, — спокійно сказав Гартман. — Хіба цього замало?

Обмірковуючи почуте, Березняк ловив себе на думці: якби щось подібне відбулося якийсь місяць тому, він ні за що б не повірив жодному слову підлеглої. Але, пройшовши через гестапівські застінки і щасливу втечу, він тепер і не знав, що робити. Не виключено, що організована радистці втеча — початок хитро задуманої і спланованої комбінації німецької контррозвідки. Закинувши наживку і пожертвавши однією особою, вони можуть накрити всю розвідувальну мережу. А якщо не провокація? У тому, що Гартман запропонував свої послуги, була своя логіка. Усім було зрозуміло, що війна гітлерівцями програна, Рейх доживає останні місяці. Кожен розсудливий чоловік у цій ситуації думає про своє майбутнє, як врятувати власну шкіру. Можливо, абверівець хоче скористатися своїм шансом. А чому б і собі не ризикнути? І Березняк прийняв рішення.

На зустріч з Гарманом він відправив свого заступника. Все продумали до дрібниць: спостереження, охорону, можливі шляхи відступу. Розмова відбулася на березі Вісли у лісовому масиві. Гартман прибув на легковій машині з мисливською рушницею і у відповідній екіпіровці, ніби на полювання. Розповів про свої наміри, при цьому повідомив: збором відомостей буде займатися разом зі своїм помічником — колишнім радянським військовополоненим, який хоче спокутувати провину перед батьківщиною. Одразу в Центр була відправлена радіограма: «Завербовані представники військової контррозвідки фронту Курт Гартман (псевдонім «Правдивий») і росіянин Володимир Ромахов (псевдонім «Блискавка»). Дані будуть перевірятися «Грозою». Є підстави їм вірити. «Голос».

Одержані згодом від Гартмана відомості про 17-ту гітлерівську армію, розташовану перед 1-м Українським фронтом, ділянки оборони окремих частин, кількість особового складу, танків, артилерії були надзвичайно корисними для радянського командування. Після додаткових перевірок вони підтверджувалися, і це давало підстави вірити у щирість залучених до співробітництва. Тепер в одному з важливих гітлерівських підрозділів були вуха й очі розвідників. А згодом туди вдалося впровадити і «Грозу».

В обов'язки Гартмана входили добір і перевірка кадрів для зарахування на службу в абвер на різні допоміжні посади. Він запропонував влаштувати на роботу Олексія Шаповалова, з яким регулярно тепер зустрічався. Центр дав на це згоду. Потрібно було лише роздобути надійні документи. За новою легендою, він тепер був колишнім поліцаєм, який утік від більшовиків. Гартман оформив усі необхідні документи на нього і подав на доповідь своєму керівництву. Через тиждень він у своєму кабінеті вже вітав «Грозу» зі вступом на службу в абвер. Йому видали пістолет системи «вальтер», перепустку з правом проїзду цілодобово по всіх зонах краківського укріпрайону, визначили зарплатню у п'ятсот марок. Тепер вони з Гартманом зустрічалися ледве не щодня. Не потрібно було критися і зайвий раз ризикувати.

Нова інформація, що надійшла від Гартмана, надзвичайно зацікавила Центр. До Кракова прибув майор німецького генерального штабу екзаменувати агентів німецької розвідшколи перед відправкою у радянський тил. Що це за школа і де вона розміщена, ніхто не знав. Пощастило, що майор з Берліну був давнім знайомим Гартмана, і той запропонував йому для прискорення роботи взяти ще одного перекладача. Так Ромахов-«Блискавка» опинився в абверівській розвідшколі в містечку Скавіна. З дозволу берлінського гостя він звалив на себе всю чорнову канцелярську роботу: старанно переглядав справи курсантів, доповідав короткі характеристики на них, залишав відповідні помітки у матеріалах. А паралельно на клаптиках цигаркового паперу робив необхідні нотатки для передачі відомостей через Гартмана і Шаповалова. Згодом на «велику землю» вдалося передати відомості на більшість німецьких агентів, яких групами по десять осіб з раціями готували до закидання в тил радянських військ.

Але головне завдання все ж стосувалося добування відомостей про дислокацію німецьких військ і оборонних споруд в районі Кракова. Збираючи такі дані, розвідники за допомогою польських патріотів згодом одержали вражаючу інформацію: у самому місті спеціальні команди вдень і вночі підвозять вибухівку до великих споруд, у тому числі Ягеллонського університету, театру Словацького, замку польських королів Вавель, Маріацького костельу, Ратушної вежі та інших старовинних пам'яток. Складалося враження, що хочуть під час відступу та входу радянських військ у місто одночасно все підірвати, поховавши під уламками сотні наступаючих, а заодно з ними — старовинні архітектурні шедеври колишньої польської столиці. Дізнавшись про це, польські підпільники переживали справжній шок. Вони навіть не могли уявити собі, що історичних пам'яток їхнього рідного міста, на які до війни приїздили любоватися охочі з усієї Європи, може не стати.

Березняк надав надзвичайно важливого значення цій інформації і поставив завдання додатково збирати

будь-які відомості, які можуть стосуватися цієї справи. Згодом від партизан Армії людової, які тримали під своїм контролем залізницю і шосе Краків — Катовіце надійшли нові дані: від кінцевої міської зупинки в західному напрямку ведуться роботи з прокладання кабелю на півметровій глибині. Поляків до цього не залучають, риють лише німці з організації «Тодт». Згодом вдалося одержати інформацію про це і Гартману: у передмісті Кракова у форті Пастернак нібито розташований підривний пункт, від якого прокладається кабель назустріч тому, який зафіксували партизани.

Тепер Центр вимагав інформування у щоденному режимі. «Ваші дані надзвичайно важливі, — зазначалося в одній з радіограм. — Всіма силами зосередьте увагу на оборонних обводах Кракова та інженерних спорудах вздовж лівого берега Вісли». В ідеалі потрібна була цілісна карта оборони Кракова з необхідними позначками, а її у розвідників не було. Не залишалося іншого виходу, як захопити у полон обізнаного у цьому німецького офіцера. Через деякий час зупинили свій вибір на головному інженері укріпрайону майорові Курту Пеккелю. За ним безперестанку стежили упродовж трьох діб. Вивчали маршрут пересування, звички, режим дня. З'ясували, що майор — великий любитель шнапсу і жіночої статі. Щодня в обідню пору він заглядав до однієї вдовиці, де обідав і розважався. Тут його після любовних утіх зненацька й застали. Поставили пістолет під ребра, у рота влили півлітра шнапсу, скрутили, накинули на нього плаща і на підводі, закривши різним збіжжям, так і довели у ліс.

Пеккель спочатку удавав із себе поважну персону, заявив, що він старий партієць і за членським квитком, виданим ще у 1925 році, мав право вільного входу в рейхсканцелярію самого фюрера та в резиденцію генерал-губернатора Франка. У такий спосіб набивав собі ціну, бо хотів, щоб з ним добре поводитися й зберегли життя. Але його ніхто й не збирався ображати. Вимагали лише відтворення на карті плану оборонних споруд. Зрозумівши це, він швидко пішов на співпрацю. Радистки ледве встигали передавати коорди-

нати оборонних споруд по квадратах. Паралельно у загальних рисах вимальовувався план мінування Кракова.

Коли радянські війська наблизилися до міста, Березняк послав назустріч їм свого заступника. Олексію вдалося встановити зв'язок з командуванням головних частин і передати свіжу інформацію про мінування та місце прокладки кабелю. Як з'ясувалося, фронтова розвідка мала інформацію про підготовку до висадження Кракова у повітря й від інших груп, що діяли в цьому районі. Та найточніші відомості були від розвідгрупи «Голос». До форту одразу послали саперів, які знайшли кабель і перерізували його у кількох місцях. Німці у цей час вичікували зручного моменту. Обслуговуючий персонал розміщувався у підвалах і мав за сигналом увімкнути струм. Але, раптово атаковані передовою групою, вони навіть не встигли нічого зробити. Місто було врятовано.

Так завершилась одна з найуспішніших операцій радянської військової розвідки в роки Великої Вітчизняної війни. А на Березняка чекало несподіване продовження. Усіх членів розвідувальної групи «Голос» розмістили в окремих квартирах і поставили завдання написати детальний звіт про здійснену роботу в тилу ворога. Після завершення роботи над документом Євген Степанович написав ще один рапорт. Вранці прийшов з ним до начальника розвідвідділу. Той радісно привітався, повідомив, що порушується клопотання про представлення учасників групи до урядових нагород за успішне виконання завдання. І тут почав читати рапорт, в якому вперше викладалися обставини арешту і втечі з гестапівських затінок командира. З кожним рядком його обличчя кам'яніло.

— Чому не доповів одразу? — промовив сухо і суворо.

— Я знав, що після цього групу можуть відкликати, заморозити явки, зв'язки. Для створення нової мережі знадобилося б багато часу, а його не було. Думав не про себе, а про кінцевий результат.

— Хто в групі знав про арешт? — полковник перейшов на офіційний тон.

— Ніхто.

— А хто зараз потягнув за язик?

— Я ще там вирішив, що повернуся і про все чесно розповім, — зізнався Березняк. — Мені нічого приховувати і нічого боятися. Моя совість чиста. Так я звик завжди поступати.

— Що ж, рапорту я хід дам, — підсумував начальник, — будь готовий до того, що буде ретельно перевіряти «Смерш», з нагородами доведеться зачекати. Можливо, надовго, можливо, назавжди. Одне можу сказати: знай, що я в тебе вірю.

— Я готовий до всього, — сказав на прощання Березняк.

Його зізнання викликало справжній шок в усіх офіцерів розвідувального відділу. При цьому всі розуміли, що в складних умовах військового часу потрібен час і серйозні докази для підтвердження й розуміння того, що сталося з ним і радисткою Вологодською. Зрештою, радистку Асю Жукову залишили в резерві розвідвідділу, Олексія Шаповалова направили для подальшого проходження служби в запасний полк, а їх — у Подольський перевірконо-фільтраційний табір НКВС, де вони зустріли День Перемоги, розвантажуючи під посиленою охороною вугілля на залізничній станції.

Величезна машина дізнання, яка роками створювалася й шліфувалася тоталітарним режимом, ретельно й поступово почала розмотувати цей непростий клубок подій. Невідомо, як би все завершилося, якби не щасливий збіг обставин. Курт Гартман, закинутий гітлерівцями наприкінці війни у тил радянських військ, детально розповів у своїх поясненнях про обставини своєї співпраці з групою «Голос», про те, як він сприяв утечі радянської радистки. Його показання надійшли і до Подольського табору. У цей час в іншому місці радянською контррозвідкою був затриманий начальник абверкоманди, яка у 1944 році вела справу заарештованого Березняка. З нього скрупульозно витягували свідчення про всі справи, якими він займався упродовж війни. Дійшла черга і до подій на ринку Тандета в Кракові. Цупка пам'ять гітлерівського офі-

цера відтворила всі обставини того провалу і втечі радянського розвідника. І ця інформація якимись шляхами надійшла до Подольська. Крім цього, Березняку вдалося передати листа своєму колишньому викладачу з розвідувальної школи, який для нього став незмінним авторитетом у розвідці. Той згадав свого талановитого учня і подав своє вагоме слово на його захист.

Зібравши все до купи й проаналізувавши, слідчі дійшли висновку, що Березняк і Вологодська можуть бути звільнені. Але ще багато років вони перебували під наглядом органів держбезпеки. Євген Степанович стійко зносив усі підозри, намагався не звертати на це уваги, бо за характером був оптимістом і завжди вірив у торжество справедливості. Він з головою поринув у педагогічну діяльність і досяг тут значних успіхів. Став начальником Управління шкіл міністерства освіти УРСР, заслуженим учителем, кандидатом педагогічних наук. До нього прийшло заслужене визнання на освітянській ниві.

А шлях до іншого визнання був важчим. Спочатку польський уряд за участь у врятуванні Кракова нагородив його найвищим військовим орденом — «Віртуті Мілітарі», пізніше — Золотим хрестом партизанської слави. Його ім'я навічно занесли у списки почесних громадян міста. Згодом отримав орден Вітчизняної війни I ступеня на батьківщині. Потім було запрошення до Головного управління розвідки Генштабу Радянської Армії. Там у залі Слави він побачив свій портрет поряд із портретами Зорге, Маневича, Вершигори та інших визначних розвідників. А потім був фільм «Майор «Вихор» і всенародне визнання. Яким же тривалим був шлях до нього... Не раз він розмірковував над цим, подумки повторюючи слова: «Правда сама лікує біль, якого вона завдає...»

МИСЛИВЦІ ЗА АТОМНИМИ СЕКРЕТАМИ

Із досьє зовнішньої розвідки

У сорокові роки минулого століття радянська розвідка здійснювала масштабні заходи, спрямовані на добування інформації про ядерні дослідження у США, Англії та їх використання у військових цілях. Важливого значення надавалося своєчасному отриманню відомостей, що стосувалися створення атомної бомби. Співробітники розвідки привернули увагу керівництва держави до цієї проблеми й одержали матеріали, що дозволили радянським ученим не лише прискорити роботи над власними дослідженнями у цій сфері, а й зекономити значні кошти. Завдяки зусиллям розвідки вдалося у стислі терміни ліквідувати монополію США у галузі ядерної зброї, зміцнити оборонний потенціал країни та досягти певного стратегічного паритету.

Серед розвідників, які зробили вагомий внесок у цю справу, значаться росіяни Леонід Квасніков, Володимир Барковський, Олександр Феклісов, удостоєні в 1996 році звання Героя Росії, уродженець Нахічевані вірменин Гайк Овакім'ян, американка Леонтіна Коен (Петке) із сім'ї польських емігрантів, якій також було присвоєно звання Героя Росії, та багато інших.

У дослідженнях стосовно участі розвідників у добуванні атомних секретів простежується і «український слід». Чоловік Леонтіни Коен — відомий радянський розвідник-нелегал Герой Росії Моріс Коен у своїй автобіографії пише: «Мої батьки — емігранти. Мама родом з Вільно, батько з містечка Таращі, що під Києвом». Інший учасник тих подій Яків Голос (Рейзен) народився і виріс у Катеринославі (нині Дніпропетровськ). У буремні революційні роки він утік із заслання й емігрував до США, де згодом став одним з найрезультативніших на той час розвідників-груповодів радянської зовнішньої розвідки, самостійно створивши досить розгалужену агентурну мережу. Активно відстежував упродовж 1938-1944 років у США проблему створення ядерної зброї одесит Семен Семенов. Згодом деякі свої напрацювання та джерела інформації він передав своєму земляку, уродженцю Аккермана

(нині Білгород-Дністровський), що на Одещині, Анатолію Якукову, який у дев'яності роки приєднався до когорти Героїв Росії. А їхнім куратором у той час був виконуючий обов'язки резидента радянської розвідки у Нью-Йорку Павло Пастельняк, який народився у місті Ізюмі Харківської губернії.

Виконуючий обов'язки резидента радянської розвідки у Нью-Йорку Павло Пастельняк, відклавши на край столу поточні документи, узявся за перегляд матеріалів на щойно прибулого нового співробітника резидентури. Перед співбесідою потрібно було хоч побіжно ознайомитися з його біографією і послужним списком. Протерши червоні від безсоння очі й відпивши ковток кави, він заглибився у читання.

Після арешту ФБР резидента Гайка Овакім'яна та його висилки зі США він тимчасово прийняв за вказівкою Центру усі справи. І лише тепер повною мірою усвідомив, наскільки складне, багатогранне й відповідальне господарство йому дісталось. Досвідчених співробітників не вистачало, щоб перекрити всі ділянки роботи. Та йому й самому було лише тридцять п'ять. З них два роки припадало на роботу в розвідці. Економіст за освітою, він кілька років працював за фахом у колгоспах на Харківщині, потім — у Всеукраїнській торговельній палаті та в Наркоматі землеробства СРСР. Навесні 1939 року несподівано для нього самого йому запропонували перейти на роботу в розвідку й поїхати до США, де обійняти посаду начальника сільськогосподарського відділу радянського павільйону на Всесвітній виставці.

Звісно ж, це була посада прикриття для здійснення розвідувальної діяльності. Згодом його підвищили по службі, він став старшим співробітником резидентури та помічником головного представника СРСР на виставці, а після завершення роботи виставки — віце-консулом Радянського Союзу у Нью-Йорку. Розвідувального досвіду було обмаль. Він це розумів, як і те, що так звані «чистки» 1937-1938 років добряче вдарили по кращих досвідчених

кадрах розвідки. Тому всіма силами уже в реальній обстановці намагався надолужити те, чого не встиг отримати в Центрі. Стук у двері вивів його з роздумів.

— Дозвольте, — до кабінету зайшов новий співробітник у добре підігнаному по фігурі костюмі, з акуратно зачесаним нагору волоссям і представився: — Анатолій Яцков, прибув для подальшого проходження служби.

— Проходьте, товаришу Яцков, він же — Яковлев, оперативний псевдонім «Олексій», — зацітував Пастельняк з документа, який щойно переглядав. Як добралися?

— Дякую, нормально.

— З одержаних матеріалів я зрозумів, що ви тільки закінчили розвідувальну школу особливого призначення і ще не встигли закріпити знання на практиці.

Яцков дійсно почував себе у цій ситуації як вчорашній студент, який після закінчення інституту щойно прийшов влаштуватися на роботу. І хоч йому виповнилося уже 28 років і за плечима був певний життєвий досвід, у розвідці він ще тільки робив перші кроки. До цього закінчив Московський поліграфічний інститут, працював інженером-технологом на столичній картографічній фабриці. У розвідувальній школі його готували до роботи у Франці, відповідно, він і вивчав французьку мову. Але життя внесло свої корективи. В червні 1940 року Франція капітулювала перед Німеччиною, і всі радянські закордонні заклади там були закриті. Анатолія направили у п'яте відділення зовнішньої розвідки (англо-американське) з перспективою виїзду у тривале закордонне відрядження до США. Для вивчення азів англійської мови йому дали три місяці. «Доучувати будете вже на місці», — зазначили в Центрі.

— Головне для вас зараз, — продовжував виконуючий обов'язки резидента, — облаштуватися, вивчити місто, оперативну ситуацію та підтягнути мову. Без досконалого знання мови ви не зможете ефективно працювати й вербувати іноземців. Допомогати вам у цьому буде Семен Семенов. Це найдосвідченіший і найрезультативніший співробітник нашої резидентури. Він уже погодився взяти

на себе функції вашого наставника. Сподіваюся, ви швидко знайдете спільну мову, адже Семенов — одесит, а ви, якщо не помиляюся, також з-під Одеси.

— Та я лише народився у Белгород-Дністровському, — зауважив Яцков, — пізніше батьки перебралися до Тамбовської губернії.

— Як би вас доля не кидала по світові, а малою батьківщиною залишається місце, де ви народилися, — удався до філософських роздумів Пастельняк. — Там зарита ваша пуповина, там народилися й вирости ваші батьки, на те місце кожного притягує якась незрима сила, щоб хоч іноді ненадовго навідатися туди, підживити себе життєдайною енергетикою. Це знаю по собі, мене завжди тягнуло в рідні місця на Харківщину. А Семенов так взагалі не може й дня прожити, щоб не розповісти щось про свою Одесу. Самі в цьому переконаєтесь.

Семен Семенов народився в Одесі у 1911 році. Так сталося, що він ріс без батьків і виховувався у дитячому будинку. Трудовий шлях розпочав після закінчення школи на місцевій канатній фабриці. У двадцятирічному віці вступив до Московського текстильного інституту. Вчився непогано, а ще захопився опануванням англійської мови й досяг при цьому значних успіхів. Мабуть, саме це привернуло до нього увагу представників зовнішньої розвідки, які запропонували йому стати розвідником. А ще — природжена кмітливість, допитливість, якась потужна внутрішня енергія, яка так і проривалася назовні й запалювала оточуючих, і справжній талант легко сходиться з людьми, зав'язувати з ними міцні тривалі контакти й робити ледве не своїми найкращими друзями.

З урахуванням схильності до опанування природничих наук Центр організував йому навчання у престижному Масачусетському технологічному інституті. Після його закінчення й одержання диплома бакалавра Семенов залишився в США і став працювати на посаді інженера американо-радянської торговельної фірми «Амторг». Він обрав собі оперативний псевдонім «Твен», запозичивши його у свого улюбленого письменника Марка Твена. Як і його

го літературні герої, він завжди був активним і непосидючим. А приятельські стосунки з випускниками інституту, які працювали у важливих сферах виробництва США, дозволяли успішно виконувати найрізноманітніші завдання Центру.

Якось надійшла вказівка роздобути рецепт виготовлення пеніциліну — ефективного антибіотика, який був у край необхідний у великій кількості військовим госпіталям під час війни для лікування тяжко хворих і поранених бійців. Американські союзники готові були надавати ліки за гроші або в кредит, але технологією виробництва ділитися не поспішали. Семенову вдалося познайомитися з одним із керівників лабораторії, де виготовлявся очищений пеніцилін, і деякими вченими-біохіміками. У результаті розвитку у потрібному руслі контактів йому вдалося одержати термос із штамами жаданої желеподібної рідини. Для його безпечного транспортування в резидентурі терміново виготовили необхідний контейнер і відразу з дипломатичною поштою відправили у Москву.

Це сталося вже ближче до завершення війни. Але цей розвідувальний результат був фактично нічим у порівнянні з тими відомостями, які йому вдалося добути раніше. Семенов і резидент радянської розвідки у Сан-Франциско Хейфец практично одночасно одержали інформацію про те, що американська влада намагається залучити видатних учених, лауреатів Нобелівської премії, до розробки особливо секретної проблеми під умовною назвою «Манхеттенський проект». Дослідження спрямовувалися на створення нового надпотужного виду зброї, який базувався на використанні ядерної енергії. Для цього уряд виділяв двадцять відсотків від загальної суми витрат на військово-технічні розробки. Хейфец повідомляв, що видатний фізик Опенгеймер разом з колегами покидають Каліфорнію і переїзять на нове місце в Лос-Аламос, де проводитимуться секретні роботи.

Центр доручив перепроверити цю інформацію Семенову через його наукові зв'язки і, зокрема, через агента «Млада» — молодого фізика-атомщика з лабораторії Енріко

Фермі в Чикаго. Розвіднику вдалося з'ясувати, хто з видатних учених залучений до цього проекту, і встановити контакти з деякими наближеними до Опенгеймера фізиками. Значну допомогу резидентурі по науково-технічній лінії надавав у цей час Яків Голос зі своєю агентурною мережею. Якось Пастельняк, передаючи Семенову на зв'язок одного з ключових агентів, залучених до роботи на радянську розвідку Голосом, розповів історію життя самого Якова.

— За своїм характером, поведінкою, здібностями Голос є просто знахідкою для розвідки, — говорив він. — Народився у 1889 році в Катеринославі у сім'ї робітника. Після закінчення школи працював у місцевій друкарні, вступив до лав РСДРП, брав участь у революції 1905 року. Згодом царською владою був заарештований і засуджений до 8 років каторги, яку йому, як неповнолітньому, замінили довічним засланням у Якутію. Звідти він утік до Китаю, потім ще два роки прожив у Японії. До США прибув під іменем Джекоба Рейзена. Влаштувався на роботу у друкарню. Згодом став одним з організаторів допомоги політичним в'язням у Росії. Після революції 17-го року приїхав уже в радянську Росію, де вступив до лав РКП(б). Потім за згодою партії знову мешкав у США, брав участь у створенні американської комуністичної партії, а в подальшому був головою її центральної контрольної комісії. У двадцяті роки знову приїздив до СРСР, працював керуючим справами відомої індустріальної комуни «Кузбас» у Кемерово, потім — заввідділом газети «Москоу Ньюс». Повернувшись у США, заснував туристичне бюро «Уорлд Туріст», під прикриттям якого здійснював розвідувальну роботу.

— А коли він став працювати на радянську розвідку? — поцікавився Семенов.

— У 1930 році його залучив до розвідувальної роботи наш розвідник Ейнгорн. До речі, також одесит, як і ти. У США він перебував на нелегальному становищі під прикриттям бізнесмена, який займався вивченням ринку, можливої закупівлі машин та обладнання нібито з метою відкриття свого представництва десь на Близькому Сході. Результати його роботи високо оцінювалися Центром,

особливо по лінії науково-технічної розвідки. Чого вартий лише добутий ним повний комплект креслень одного з літаків Сікорського.

— Здається, я щось чув про цю історію, — зауважив Семенов. — Якщо не помиляюся, мова йде про проект першого стратосферного літака.

— Ні, то був інший літак. А інформацію про стратосферний літак якраз добув через свої зв'язки Голос, як і про кисневі маски для висотних польотів, і про використання гліцерину у воєнних цілях, і про початок дослідницьких робіт з розщеплення ядра урану. У нього досить широка агентурна мережа в різних урядових закладах, військових відомствах, крупних промислових компаніях. Він має унікальні можливості з добування оригіналів документів для нашої розвідки. Ось тільки я хвилююся в цій ситуації за інше. Як член комуністичної партії США він, судячи з усього, перебуває під наглядом ФБР. У разі провалу може розсипатися вся створена ним мережа. Тому зараз ми хочемо ряд його джерел передати на зв'язок співробітникам нашої резидентури. Заодно і він дещо розвантажиться, а то останнім часом виглядає якимось замученим і замореним.

Яків Голос передав на зв'язок Семенову, якого він знав лише як «Сема», групу Юліуса Розенберга, якого вже після війни у США разом з дружиною визнали чи не головними винуватцями у розголошенні секретів розробки атомної бомби та засудили до смертної кари на електричному стільці. Насправді, як засвідчили подальші розслідування, їхня провина була перебільшеною. Вони були не основною ланкою у цій справі, а лише допоміжною. Іншим агентом був Гаррі Голд. Семенов був єдиним співробітником резидентури, який мав вищу технічну освіту і міг кваліфіковано й результативно працювати з таким цінним джерелом, яким був Генріх Городницький. Таким було справжнє прізвище Голда. Його батьки в пошуках кращої долі перебравалися з України до Швейцарії. Там, у Берні, і народився Генріх у 1910 році. Згодом сім'я перебралася до США, де змінили прізвище й імена на американський манер.

Співробітництво Гаррі з радянською розвідкою почалося так плавно й невимушено, що він і сам спочатку не зрозумів, як все це відбулося. Один зі знайомих, який виручив його у час фінансової скрути і допоміг влаштуватися на роботу, якимось звернувся до нього з несподіваним проханням. Він запропонував передавати йому закриті, по суті, таємні, відомості компанії, де на той час працював Гаррі, про нові технології виробництва цукру. Знайомий не став приховувати, що, у свою чергу, передаватиме цю інформацію представникові Радянського Союзу для налагодження в далекій і не чужій йому державі робітників і селян сучасної цукрової промисловості.

Цим знайомим був молодий чоловік, завербований раніше Гайком Овакімяном — співробітником «Амторгу», який пізніше став резидентом радянської розвідки у Нью-Йорку. Згодом з Гаррі Голдом почав підтримувати зв'язок Яків Голос, який познайомився з ним в Американському хімічному товаристві, назвавшись бізнесменом Джоном, який має відношення до хімічної промисловості. Розвідка проявила далекоглядність, вчасно помітивши перспективність молодого чоловіка. Проплативши його навчання в університеті, Центр отримав дипломованого спеціаліста, який досить кваліфіковано розбирався в новинках науки і техніки й умів грамотно відбирати цінну інформацію.

Завдяки його зусиллям були одержані відомості про виробництво високооктанового бензину, натурального і штучного каучуку, органічних хімічних сполук, нових авіаційних турбін, нейлону, нових вибухових речовин та багато іншого. А під керівництвом Семенова Гаррі Голд брав участь в операції зі збирання матеріалів про розробку біологічної зброї в Німеччині, Японії, а також США та Великобританії. Гаррі мав феноменальну пам'ять. Він легко, практично дослівно запам'ятовував численні питання, які потрібно було передати під час чергової зустрічі, а потім майже стенографічно відтворював відповіді. Через кілька років він міг розповісти про конкретну зустріч, про точні дату, місце і час її проведення, по-

рушені питання тощо. На жаль, це зіграло свою негативну роль, коли Голд згодом пішов на співпрацю з ФБР і почав розповідати про обставини свого співробітництва з радянською розвідкою та з конкретними її співробітниками.

Але це сталося пізніше. Поки ж він брав активну участь у найважливішій й найбільш відповідальній роботі з добування атомних секретів. Різнопланові відомості від його джерел надходили постійно, і Семенову іноді доводилося виходити на зустріч ледве не щодня. В один з моментів у резидентурі зрозуміли, якщо розвідника не розвантажити, то він потоне в суцільному інформаційному потоці і просто не зможе якісно працювати з усіма своїми джерелами. Деякі контакти та напрацювання було вирішено поступово передати щойно прибулому з Центру Анатолію Яцкову.

— Спочатку я так зрадів, — почав знайомство з новим співробітником Семенов, — що у нас з'явився ще один одесит. А потім мене Пастельняк розчарував, уточнивши, що ти топтав землю босими ногами десь далеко під Одесою, і то це було давно й неправда.

— Чому неправда? — парирував Олексій. — Я дійсно народився на Одещині. Хоча виріс у Тамбовській губернії. Так що одеська кров у мені присутня.

— Е, ні, земляче, — категорично почав заперечувати Семенов. — Ти не знаєш, що таке одеська кров. Одеська кров — це кров, просякнута морським прибоем на Лузанівці, гарно здобрена дешевим вином з Привозу і приправлена сушеними бичками з пивом. Твоя ж по конкурсу не проходить. Але ти не переживай, незважаючи ні на що, я тебе все ж приймаю в наше земляцтво. Для початку будеш старшим, куди пошлють. А поки що розслабся і розкажи про себе.

— Та тут особливо нічого й розповідати, — Яцков був готовий до такої тональності свого наставника. — Ніяких подвигів я ще не здійснив і жодного суперагента не завербував.

— І не завербуєш, — повчально продовжував Семенов, — якщо не знатимеш мову. Пастельняк вірно говорив, що

потрібно починати з цього. Але оскільки часу лише на лінгвістику нам ніхто окремо не виділяє, то будемо суміщати приємне з корисним.

Поступово у Анатолія справи почали налагоджуватися. Він став все більше обростати потрібними контактами, і кількість, як любив повторювати Семенов, поступово переростала в якість. Згодом він познайомився з американцем, у якого були непогані контакти з фізиками-ядерщиками. Новий знайомий із симпатією ставився до Радянського Союзу, був непримиримим противником нацизму, і на цій основі дав згоду допомагати радянській розвідці у з'ясуванні деяких питань. Потім Яцков завербував фахівця у сфері радіоелектроніки. Йому присвоїв псевдонім «Блок» — по аналогії з поетом Олександром Блоком, поезію якого американець дуже любив. Від «Блока» надходила надзвичайно важлива інформація стосовно нових радіоприладів, які використовувалися в авіації та протиповітряній обороні. А згодом через нього вдалося налагодити і надходження вже готових зразків авіаційних приладів, що дозволило швидко створити відповідні вітчизняні аналоги.

Центр високо оцінював такі здобутки, але на той час уже було сформоване головне стратегічне завдання для резидентур радянської розвідки у США — добування інформації про хід робіт над створенням ядерної зброї. Тому і від Семенова, і від Яцкова, як фахівців з технічною освітою, вимагали в першу чергу результатів у цій сфері. Згодом до них приєднався Олександр Феклісов. А наприкінці 1942 року до Нью-Йорку на посаду інженера «Амторгу» прибув Леонід Квасніков. Він очолив спеціалізовану групу розвідників, які займалися науко-технічною розвідкою і, зокрема, атомною проблематикою.

Семенова у зв'язку з оперативною необхідністю перемістили з «Амторгу» у групу нафтовиків, які працювали за контрактом і займалися питаннями закупівлі обладнання. Нова посада дозволяла йому вільно пересуватися країною і зустрічатися з потрібною агентурою.

— Як від серця відриваю кращих своїх помічників, — промовляв він неодноразово, передаючи свої джерела

інформації на зв'язок Яцкову, який на той час виріс уже до 3-го секретаря Генконсульства СРСР у Нью-Йорку.

Серед таких був відомий вчений-фізик Клаус Фукс, який у 1943 році прибув до США у складі групи англійських фахівців для спільної роботи над «Манхеттенським проектом». Фукс був німецьким політичним емігрантом, членом компартії Німеччини. Раніше він займався дослідженнями у сфері швидких нейтронів Бірмінгемського університету і був завербований Головним розвідувальним управлінням (ГРУ) Генерального штабу Червоної Армії, а згодом переданий на зв'язок зовнішній розвідці.

З самого початку Центр не дозволяв підтримувати з ним контакт безпосередньо, щоб навіть випадково не розшифрувати його перед місцевими спецслужбами. Для зв'язку з Фуксом був виділений спеціальний кур'єр — перевірений вже на інших серйозних справах вчений-біохімік Гаррі Голд. Через них Семенов отримав важливу інформацію про основні атомні об'єкти США в Ок-Ріджі, де будувався завод з виробництва урану-235, в Хенфорді, де вироблявся плутоній, у Клінтоні і Чикаго. Фукс передавав розрахунки і креслення, пов'язані з конструкцією атомної бомби, відомості про виробництво, технологічний процес та багато іншого.

Найбільш важливим об'єктом була лабораторія в Лос-Аламосі, де існував особливий режим секретності. Там працювало 45 тисяч цивільних і кілька тисяч військовослужбовців. Створенням першої у світі атомної бомби займалося дванадцять лауреатів Нобелівської премії з фізики. Але навіть на їхньому тлі Клаус Фукс виділявся своїми феноменальними знаннями, йому доручали вирішення найважливіших фізико-математичних розрахунків. Крім Фука в Лос-Аламосі були й інші джерела радянської розвідки. Самому Яцкову вдалося у 1944 році завербувати молодого вченого з металургійної лабораторії Чикагського університету, який одержав запрошення працювати на закритому ядерному об'єкті. Йому дали псевдонім «Персей». Але виникло непросте питання, як з ними підтримувати зв'язок. Адже в Лос-Аламосі був ство-

рений суворий поліцейський режим і кожен новий приїжджий відразу підпадав під підозру. Співробітникам ядерного центру дозволялося покидати місто лише раз на місяць, в один із вихідних. Після пошуку різних варіантів Семенов запропонував доручити цю непросту місію агенту «Леслі».

— Вона має саме такі якості, які потрібні у цій ситуації, — переконував він Кваснікова і Яцкова. — Вона здатна перевтілюватися і вдало грати відведену їй роль. А це надзвичайно важливо, бо доведеться придумувати якусь легенду, чому вона з'явиться саме в тому районі. Крім того, вона гарна, розумна, смілива, вміє легко встановлювати контакти зі сторонніми. Все це стане в нагоді.

Семенов, як ніхто інший, знав «Леслі» — Леонтіну Коен та її чоловіка Моріса Коен («Луїса»), завербованого ще в 1938 році в республіканській Іспанії резидентом радянської розвідки Олександром Орловим. Після повернення добровольця-інтербригадівця до США з ним поновив зв'язок саме Семен Семенов. У них склалися добрі робочі і дружні стосунки. І коли згодом Моріс залучив до розвідувальної роботи свою дружину, вона стала надійною помічницею їхнього куратора Семенова. Так сталося, що у 1942 році Моріс був мобілізований до американської армії й направлений для участі в бойових діях у Європі. Весь цей час Леонтіна продовжувала плідно співпрацювати з радянською розвідкою, неодноразово ризикуючи життям і свободою. Згодом Семенов передав її на зв'язок Анатолію Яцкову, який уже безпосередньо до деталей розробляв план її поїздки для зустрічі з працівниками ядерного центру.

Леонтіна виїхала нібито для лікування на курорт Альбукерк, розташований поблизу Лос-Аламоса. Заздалегідь вона отримала у Нью-Йорку всі необхідні рекомендації від лікарів про те, що їй рекомендовано пройти курс лікування легенів у цій курортній зоні. Це на випадок її можливої перевірки органами контррозвідки в оточенні атомного об'єкту. Поселилася вона на околиці міста і стала готуватися до запланованої зустрічі з «Персеєм», яка була при-

значена на неділю в центрі Альбукерка. Вже тричі вона приходила на обумовлене місце, але агент і цього разу не з'явився. Леонтіна починала вже серйозно хвилюватися, адже вона не знала причини такої затримки. Її уява малювала різноманітні картини можливого подальшого розвитку подій. Найгіршим їй здавався провал «Персея», у результаті чого ФБР могло вийти і на її слід. На чергову зустріч вона йшла як на останню. У кожному перехожому, який зупиняв на ній погляд, вона бачила співробітників зовнішнього спостереження. Лише неймовірними зусиллями волі примушувала себе не хвилюватися і поводитися вільно й невимушено.

У той же час невпинно спливав термін перебування на курорті. Вона не могла там знаходитись нескінченно довго. Цим могла напевно привернути до себе зайву увагу. Нарешті, у четверту неділю «Персей» таки з'явився. Як з'ясувалося, він переплутав дату зустрічі. А що у цей час довелося пережити Анатолію Яцкову у Нью-Йорку! Не отримуючи ніяких звісток від Леонтіни, він теж уже готувався до найгіршого. Вона ж, одержавши від агента пакунок з цілком таємними документами стосовно виробництва атомної бомби, збиралася в зворотній шлях.

Чергове випробування очікувало її на вокзалі під час посадки у вагон. Співробітники ФБР ретельно оглядали речі усіх від'їжджаючих. Вона тягнула до останнього і пішла на перевірку, коли до відходу потягу лишалися лічені хвилини. Після того, як черга дійшла до неї, вона виставила свої валізи, а сама дістала пакунок з паперовими серветками, вміло імітуючи нежить. Потім почала копатися в своїй сумочці нібито у пошуках квитка. При цьому чималий пакунок з серветками, який їй заважав, попросила потримати одного з перевіряючих. Квиток «знайшовся» перед самим відправленням потягу. Їй ще встигли повантажити у вагон речі і передати пакунок, в якому були заховані секретні документи. Яцков з полегшенням зітхнув лише тоді, коли пакунок опинився у резидентурі. Відразу ж його переправили у Центр. Там були справді безцінні матеріали.

Подальша доля «мисливців за атомними секретами» — вихідцями з України склалася по-різному. Павло Пастельняк у 1943 році був переведений у резидентуру радянської зовнішньої розвідки у Мехіко, де працював під прикриттям посади другого секретаря повноважного представництва СРСР. Яків Голос раптово помер після серцевого нападу у листопаді 1943 року.

Анатолій Яцков у 1945 році був призначений виконуючим обов'язки резидента зовнішньої розвідки у Нью-Йорку. Через рік він був переведений до Парижу для створення там агентурного апарату науково-технічної розвідки. У першу чергу Центр був зацікавлений у впровадженні радянської агентури в «Акрополь» — на так звані французькі ядерні об'єкти. З цим завданням він успішно впорався. Пізніше займав керівні посади у підрозділах науково-технічної розвідки в центральному апараті. Після випробування першої радянської атомної бомби його нагородили орденом Червоного Прапора. Крім цього він був удостоєний двох орденів Червоної Зірки, орденів Вітчизняної війни II ступеня, Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора. У 1996 році, через три роки після поховання, йому було посмертно присвоєно звання Героя Російської Федерації.

Семена Семенова після того, як він потрапив під щільну опіку ФБР, перевели у 1945 році у Францію і доручили займатися політичною розвідкою. І хоч він більше тяжів до науково-технічної лінії, та накази не було прийнято обговорювати. Зі своєю слабкою французькою мовою, але з пробивною активною натурою йому й на новому місці вдалося добре себе зарекомендувати. У результаті до ордена Червоної Зірки, одержаного за роботу з добування атомних секретів, у нього додався орден Трудового Червоного Прапора. Здавалося, блискуча кар'єра після повернення у Центр йому забезпечена. Але раптом у відділі, де він працював, у 1953 році стався крупний провал. Прямого відношення до цього Семенов не мав, але з-поміж інших потрапив під «роздачу» і був звільнений з лав розвідки без усіляких почестей і пенсії.

Нове життя колишній професійний розвідник, випускник престижного Масачусетського технологічного інституту починав із сім'єю у московській 14-метровій кімнаті біля Калузської застави. На роботу його нікуди не брали, бо мав страшне тавро: звільнений за статтею з органів безпеки. Якось давній інститутський товариш, ще по спільному навчанні в Московському текстильному інституті, почувши про його проблеми, запропонував піти працювати в котельню на ткацьку фабрику, де сам займав посаду технічного директора. Платня була досить скромною, але він одержав інші переваги — мав досить часу, щоб спробувати себе у перекладах з англійської. Трудився і вдома, і безпосередньо в котельні, що називається, з краплями поту на чолі. Перша спроба була не досить вдалою. Він узявся за художній переклад книги про військових льотчиків в роки Другої світової війни. Давалася вона складно, ціною величезних зусиль і численних безсонних ночей.

— Я зрозумів, що письменника з мене не вийде, це не моє ремесло, — говорив він друзям, які зібралися привітати його з виходом першої книги і хвалили за виконану роботу.

Але все ж на цій справі він не поспішав ставити хрест, вирішив спробувати себе у технічних перекладах. Спочатку взявся за каталог якоїсь зарубіжної фірми, заробивши на цьому досить пристойну на ті часи суму грошей. Потім з-під його пера вийшов довідник з енергетики та підручник з кібернетики, які користувалися попитом. На одержані гроші вдалося вступити до житлового кооперативу і згодом стати власником невеликої двокімнатної квартири. Для них з дружиною і двома синами це було справжнім святом.

Семенов звільнився з котельної і став займатися виключно технічними перекладами. Через деякий час він став одним з кращих перекладачів Москви. До нього прийшло визнання у зовсім іншій сфері діяльності. Але на душі свята все не було. Подумки він постійно повертався у ті давні часи, згадував свої ризиковані розвідувальні операції, але нікому про свої потаємні думки й спогади не

розповідав. Лише близькі друзі відчували його стан і неодноразово наполягали:

— Семене, а чому б тобі не звернутися до нинішнього керівництва зовнішньої розвідки, щоб переглянули старі справи. Адже ти постраждав незаслужено і навіть без заробленої чесною працею пенсії залишився.

Він довго відмахувався від таких пропозицій, але якось таки зібрався з духом і написав листа. Через три місяці прийшла офіційна суха відповідь: підстав немає. До горла відразу зрадливо підступив зрадливий клубок і різкий біль пронизав серце. Друзі відчули його стан і вже у лікарні, куди мало не щодня навідувалися й сприяли швидшому одужанню, умовили написати ще одного листа — особисто Андропову.

Через деякий час його запросили у кадровий підрозділ розвідки, вручили всі необхідні пенсійні документи, посвідчення персонального пенсіонера республіканського значення, сказали слова, які мали прозвучати у таких випадках, похвалили за старі заслуги, вибачились за своїх попередників, за бюрократизм і т.д. Важко передати, що він відчував у той момент. Але образи у його серці не було. Було змішане почуття ностальгії за минулими роками і гордості за причетність до особливої сфери діяльності, куди лише небагатьом вдається бути допущеними. Він знову відчував себе у одній обіймі з визнаними професіоналами розвідки, знав, що ця обійма була завжди заряджена на серйозний результат і ніколи не давала холостих пострілів.

ДОЛЯ РЕЗИДЕНТА

— *Із досьє зовнішньої розвідки*

Хілько Федір Ілліч, 1925 року народження, уроженець села Дармиштадт Мелітопольського району Запорізької області. Упродовж 17 років перебував на нелегальній роботі по лінії Першого головного управління КДБ СРСР. Виконував відповідальні завдання в кількох країнах Європи. У 60-ті роки керував однією з нелегальних резидентур.

За збігом обставин і додатково ретельно відпрацьованою у зв'язку з цим легендою він виявився власником спадщини на Заході, далеким родичем багатого промисловця довоєнної Німеччини, а також знатного в минулому члена нацистської партії, штандартенфюрера, який успішно продовжував свою кар'єру у післявоєнний період. Завдяки наполегливості й природній обдарованості він сам став процвітаючим бізнесменом, встановлював і підтримував контакти з високопоставленими вченими, міністрами й навіть із першими особами деяких держав та їхніми близькими родичами, які й не підозрювали, що мають справу з радянським розвідником-нелегалом. На зв'язку мав цінні джерела з числа співробітників посольств, міністерств оборони й закордонних справ. Після повернення на батьківщину він відмовився від московської квартири, скромно жив на одну полковницьку зарплату й потім пенсію в Києві, у той час як на його закордонному банківському рахунку залишилася лежати велика сума грошей в іноземній валюті, які не стали більше чіпати через підозру, що вони можуть перебувати під контролем спецслужб.

За успішне виконання розвідувальних завдань нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «За бойові заслуги» і вже в роки незалежності України — орденом «За заслуги» III ступеня. Крім того, удостоєний трьох бойових орденів та багатьох медалей за участь у Великій Вітчизняній війні. До останніх днів життя брав участь у підготовці майбутніх українських розвідників. Помер у 1999 році.

Індивідуальна робота з підготовки чергового розвідника-нелегала, що тривала близько двох років, підходила до завершення. Він помітно вирізнявся з-поміж інших

знанням мов, інтелектуальним рівнем розвитку, всебічними знаннями, легко засвоював спецдисципліни. Але один з керівників його практичної підготовки, як завжди, придумував нові й нові завдання і ситуації, аби ще раз перевірити його у конкретних справах. Однак чергова пропозиція була зустрінуто категоричним неприйняттям навіть досвідченого начальника одного з відділів 1 Управління КДБ УРСР.

— Федоре Іллічу, ну де це бачено, щоб зарплату кадровому співробітникові передавати через тайник, — дивувався він. — А якщо її випадково хтось забере, хто буде компенсувати? Нас же з вами по перевірках затягають.

— Подумаєш, яка втрата, — не вгамовувався Ф. Хілько, — мені за кордоном доводилося в десятки разів більші суми через тайники одержувати. Зате він зрозуміє, що таке небезпека в реальній обстановці, адже потім доведеться щодня ризикувати. А там, на чужій території, зовсім інша ситуація буде, і ніхто підстраховувати, як тут, не стане. Зрозумійте, багато кандидатів все ж сприймають навчальні оперативні заходи як гру. Небезпечно, захоплюючи, перевіряючи, але все ж гру. Зробив все добре — молодець, допустив прокол — «двійка», перездавай ще раз. А я пропоную не тільки зарплатою ризикувати, але піти далі. Нехай після вилучення з тайника грошей закладе в інший тайник, підбраний ним у центрі Києва, розписку такого змісту: мною, таким-то, отримано зарплату за такий-то місяць у такий-то сумі і поставив підпис.

— Так це ж грозить можливою розшифровкою особливо цінного кандидата в розвідники-нелегали, — категорично стояв на своєму керівник підрозділу. — Такої санкції я дати не можу.

— Пройде випробування, стане ще більш цінним, — продовжував умовляти Ф. Хілько. — Ми все продумаємо так, що несподіванки будуть виключені. А що стосується грошей, то навіть якщо випадково й пропадуть, я йому зі своєї кишені все компенсую.

Через якийсь час керівництво Управління з поваги до авторитету Федора Ілліча все ж санкціонувало цей захід.

Найцікавіше, що при його реалізації більше труднощів викликало не вилучення грошей, а залишення розписки потрібного змісту. Спочатку співробітник не зазначив у ній необхідних реальних вихідних даних на себе, не ризикнув, що в кінцевому підсумку не було зараховано. І лише наступного дня при повторній закладці все зробив, як і належало бути. Гостроту ситуації підігрівали додаткові умови, придумані досвідченим розвідником.

— Якщо ти на вилучення грошей зі схованки приведеш за собою «хвоста», — сказав кандидатові Ф. Хілько, — там же будеш умовно затриманий, а от зарплати позбудеся по-справжньому.

Як розповідав пізніше кандидат, такої напруги він не переживав за весь період навчання. Зате пізніше не раз добрим словом згадував свого наставника.

Федір Хілько неспроста приділяв таку пильну увагу цьому питанню. Він чітко пам'ятав свою першу тайникову операцію за кордоном. Тоді Центр також вирішив влаштувати йому перевірку, але він про це довідався пізніше. Завдання полягало в тому, щоб передати через підібраний ним тайник важливі документи. Хільку здавалося, що місце закладки він вибрав дуже вдало. По-перше, його легко можна було знайти за коротким описом. По-друге, начебто забезпечувалася скритність закладки. З одного боку практично безлюдної вулиці пролягала довга напівзруйнована стіна якоїсь фабрики, що у роки війни була розбомблена й дотепер не відновлена. З протилежної — дво-триповерхові старі житлові будинки. У цокольному поверсі одного з будинків він заздалегідь примітив вентиляційну нішу, розташовану в сорока сантиметрах від землі. У неї легко входила горизонтально рука по лікоть, потім отвір опускався вертикально вниз, судячи з усього, у підвал. Зім'явши газету й заштовхавши її понадійніше в місці зламу ніші, він гарантував, що майбутній згорток не впаде кудись униз. Але, як з'ясувалося, передбачив не все.

Коли Ф.Хілько в призначений день увечері прийшов закладати підготовлений пакет у схованку, то побачив там цілу низку машин, припаркованих і поруч, і навпроти

підбраного ним місця. Лише тоді зрозумів, що мешканці цих будинків працювали в інших частинах міста, оскільки фабрика була зруйнована, а на вечір з'їжджалися сюди. Він же вибирав місце для закладки тайника вдень, коли там було безлюдно. І от він із хвилюванням наближається до потрібного місця, намагаючись знайти визначити, чи є люди в автомобілях. За зачиненим склом не вдається все як слід розгледіти. А ніша ось уже зовсім поруч. Але почуття можливої небезпеки переважає, і він проходить повз неї. Метрів через двісті розвертається і йде назад, буквально кожною клітиною шкіри відчуваючи на собі чийсь незримий погляд. Можна було, звичайно, скасувати операцію, поставивши в обумовленому місці відповідну мітку, і потім повторити її наступного дня в іншому місці. А раптом колеги сприймуть це як нерішучість або боягузтво?

За лічені хвилини в голові розвідника промайнув не один десяток таких думок. І все ж він зважився. Порівнявшись з нішею, він як би випадково упустив на землю заздалегідь узятую з собою парасольку, нагнувся за нею і відразу миттєво поклав в отвір приготовлений пакет. Хілько не знав, що за кожним його рухом стежать три пари очей наших співробітників, яких спеціально направили на підстрахування. У своєму звіті вони звернуть увагу на помічені недоліки, але він і сам уже зробить необхідні висновки. Після повернення на квартиру він сяде за написання звіту в Центр, у якому попросить анулювати всі підібрані ним раніше три десятки місць для проведення тайникових операцій як таких, що не відповідають необхідним вимогам. А зранку піде в місто для пошуку нових.

Завдяки вжитим заходах у подальшому він почувався впевненіше у таких ситуаціях і лише одного разу непередбачені обставини змусили похвилюватися, як і першого разу. Було це взимку. Співробітники нашої легальної резиденції, відірвавшись від «хвоста», виїхали за місто й біля однієї з ферм залишили для нього магнітний контейнер, прикріпивши його до однієї з металевих рейок, призначених для забору з колючого дроту. От тільки хто міг

подумати, що саме напередодні трапиться якась крадіжка на фермі, і її хазяїн здумає організувати приховане спостереження за територією зі своєю вівчаркою на випадок повторного візиту нежданих гостей.

У цей час, близько дев'ятої години вечора, Хілько вже підходив до відомої йому металевої рейки. Ще раз озирнувшись і не помітивши нічого підозрілого, він легко зняв невеликий контейнер зі зворотного боку стійки. Потім, під видом того, що витирає від бруду черевки, став знищувати сліди, залишені ним і його колегою на снігу. І в цей час зненацька почув поруч окрик: «Стояти на місці! Що тут робите?» Можна собі лише уявити стан розвідника, по суті захопленого зненацька з компрометуючими матеріалами із Центра. А в контейнері були засоби для тайнопису й інші матеріали, що явно вказували на сферу діяльності їхнього власника. Перша думка, що спадає багатьом у таких випадках: «Це провал». Перед ним був незнайомиць із вівчаркою, яка гарчала і поривалася до нападу, позаду — колючий дріт. Але замішання тривало лише якесь секунди. Швидко опанувавши себе й збагнувши, що перед ним не представник контррозвідки або поліції, а місцевий житель, який охороняє із собакою свою приватну власність, Хілько почав жартома пояснювати своє перебування там потребою сходити в туалет.

Віддаляючись на машині від ферми, він мимоволі зловив себе на думці: «Війна вже давно закінчилася, а я начебто знову на передовій. Знову колючий дріт, гавкіт вівчарок, замітання слідів...»

Коли почалася війна, Федору Хілько було шістнадцять років. У той час він був секретарем комітету комсомолу однієї з Мелітопольських шкіл. Як і більшість з його однокласників, він рвався на фронт, писав заяви в різні інстанції. У результаті з таких же, як він, 16-літніх хлопців, був сформований добровольчий Комсомольський інженерний полк у складі Південного фронту, що після кількох переформувань дійшов майже до Берліну як штурмова комсомольська інженерно-саперна бригада. Хілько в ній був рядовим червоноармійцем, командиром відділення, помком-

взводу, заступником політрука роти, командиром взводу розвідки, брав участь у налагодженні переправ, підриві мостів, інших саперних роботах, шість разів ходив з розвідувальними завданнями в глибокий тил супротивника.

Поверот у його подальшій долі настав після того, як командуванню дивізії стало відомо про те, що він досконало володіє німецькою мовою. Якось раніше на низовому рівні цьому не надавали особливого значення. Лише після чергового рейду в тил ворога, коли йому з товаришами вдалося захопити в полон цінного німецького генерала, а потім брати участь у його допиті у якості перекладача, ним зацікавилися представники військової контррозвідки. Майор Коленко дотошно, навіть якось підозріло, почав розпитувати його біографію. Довелося детально про все розповідати, починаючи ледве не з діда-прадіда.

Село Дармштадт, в якому народився Федір, було засновано німцями-колоністами, котрі наприкінці 18-го століття переселилися у північну Таврію з району міста Дармштадт Швабген (нині земля Баден-Вюнтенберг). У післяреволюційний час там мешкало лише дві українських сім'ї — Ілля Хілька і його брата Терентія. Батько Федора був відомим у краї майстром цегляного і гончарного виробництва. Він працював на місцевому цегляному заводі Шатца. Тікаючи з України у 1918 році з відступаючими німецькими військами, власник заводу Шатц поставив батька управляючим виробництвом і як плату за це залишив йому свій добротний кам'яний дім. Протягом кількох років Ілля Хілько, який радо зустрів революцію і одразу вступив до партії більшовиків, був так званим «червоним директором» заводу. Разом з колишніми будьонівцями Дерько і Шлехтом вони утворили місцеву партячейку. Комуніст Шлехт — в минулому командир «німецького» ескадрону кінної армії Будьонного і єдиний на той час з німців, нагороджений орденом Червоного Прапора — очолив один з перших в північній Таврії колгосп. Згодом батька Хілька перевели в селище Балабіно під Запоріжжям на посаду директора заводу будівельних матеріалів, який в основному працював на спорудження Дніпрогесу.

Коли стало питання про те, в яку школу віддавати Федька, батько авторитетно настоював на тому, щоб він учився в Дармштадтській німецькій школі, де були сильні викладачі і давалися хороші знання. Викладання, щоправда, там відбувалося лише німецькою мовою, та в цьому не було ніяких проблем для хлопця, котрий змалку виріс в німецькому оточенні і без особливих труднощів розмовляв не гірше за дітей місцевих колоністів. Проблема виникла у 1938 році, коли помер батько, а мати вийшла заміж за далекого батькового родича і переїхала на проживання до нього в Мелітополь. Федору тоді було 14 років, і він ходив у сьомий клас. Він дуже сумував за батьком, котрий був для нього авторитетом, гордістю і прикладом в усьому, тому спочатку навіть відмовився переїздити до Мелітополя, і залишився один в Дармштадті на господарстві. Та надовго його не вистачило. Мати все ж умовила перебиратися до міста та йти в нову школу. Але тут виникли деякі проблеми. Справа в тому, що в німецькій школі він був відмінником, а в російськомовній мелітопольській школі спочатку навіть перетворився на двієчника. Згодом, щоправда, швидко надолужив упущене й незабаром став одним з кращих учнів школи. Так що німецька мова для нього була як рідна, і володів він нею вільно. Під час війни полонені німці нерідко сприймали його за свого.

Майор Коленко цьому відкриттю несказанно зрадів, бо питання про необхідність пошуку людини з хорошим знанням німецької вже давно гостро стояло перед керівництвом особливого відділу. І ось у травні 1945 року Хілько стає військовим перекладачем у підрозділах військової контррозвідки Групи радянських військ у Німеччині. Але така доля його не зовсім задовольняла. Він мріяв закінчити десятирічку, вступити до інституту. Лише після четвертого рапорту, в 1950 році, його прохання задовольнили й звільнили з органів держбезпеки. Чи думав він, що через сім років він знову повернеться в органи, але вже в новій якості?

Тим часом він пішов працювати на Мелітопольський моторний завод, вступив на заочне відділення місцевого

інституту механізації та електрифікації сільського господарства, одружився, у родині з'явилися син і донька. На роботі справи склалися більш ніж успішно. Незабаром його обрали головою профкому заводу, а згодом — секретарем парткому. Але одного разу відбулася розмова, що кардинально змінила всю його подальшу долю. Людина, що представилася співробітником органів держбезпеки, запропонувала йому працювати за кордоном у якості розвідника-нелегала.

— А що мені потрібно буде робити — знову підривати мости, мінувати дороги, брати «язика»? — напівжартома-напівсерйозно поцікавився Федір Ілліч. — Адже я більше нічого не вмю.

— Усьому, що буде потрібно, вас навчать, — співрозмовник був налаштований на серйозний лад. — Головне, що ви зарекомендували себе справжнім комуністом, відданим нашій батьківщині товаришем, раніше протягом деякого часу попрацювали в органах контррозвідки, умієте зберігати державну таємницю, у чому ми вже переконалися. А ще ви досконало володієте німецькою мовою й цілком можете за кордоном зійти за свого. Саме зараз багато німців по репатріації повертаються з Радянського Союзу додому. Під виглядом одного з них плануємо послати й вас.

У цій ситуації найскладнішим при ухваленні рішення було те, що їхати йому належало одному, без дружини й дітей, які німецької зовсім не знали. Проте після деяких сумнівів він все ж дав згоду. Остання умова, яку він висунув перед представниками розвідки — дати йому можливість завершити навчання в інституті. Рішення приймалося на рівні Голови КДБ УРСР Нікітченка. Він дав таку команду: зарахувати в кадровий апарат і поставити завдання, щоб за рік закінчив четвертий, п'ятий і шостий курси та захистив диплом. Паралельно мала здійснюватися підготовка по програмі роботи в особливих умовах. Не дивлячись на величезні навантаження, Хілько встигав скрізь. На «відмінно» він захистив диплом і з випередженням графіку пройшов спеціальну підготовку в Києві:

оперативну, правову, країнознавчу. Учився приймати радіограми, розшифровувати й зашифровувати повідомлення, підбирати місця для тайників, виконувати тайнописні звіти, фотографувати, виявляти зовнішнє спостереження й багато чого іншого. Зранку до вечора вживався в новий образ людини, під виглядом якої йому належало перебувати на першому етапі в проміжній країні.

Проміжною країною для Хілька стала Німецька демократична республіка. Тут йому довелося прожити більше року, ретельно закріплюючи серед оточуючих свою нову легенду. Відповідно до неї він виступав у ролі втікача на Захід, що проривався через «залізну завісу», щоб «дихати повітрям волі». А ще він мав одержати спадщину, залишену йому далекою родичкою у вигляді рахунку в одному із західнонімецьких банків і довічної частини доходів від роботи великої фірми. Він мав на руках рекомендаційні листи від «тітоньки» до конкретних впливових людей із проханням допомогти облаштуватися на новому місці й біографію зі знатним у минулому родоводом.

Ця легенда склалася сама собою за зовсім несподіваним збігом обставин. У минулому Хілько був непоганим профспілковим та партійним працівником, і у новій для себе якості залишався турботливою й чуйною людиною. Якось він проявив щиру зацікавленість до долі парубка — колеги по новій роботі, що почав спиватися, втратив інтерес до життя й поступово деградував як особистість. Федору Іллічу вдалося повернути його до нормального життя, за що мати хлопця була йому несказанно вдячна. У знак подяки, знаючи, що Хілько налаштований перебиратися на Захід — а він ці наміри спеціально озвучував у своєму оточенні, — вона зробила йому несподівану пропозицію.

— У мене в ФРН є спадщина, — якось сказала вона йому. — Її можна одержати тільки за умови проживання там. Але ми із сином не хочемо звідси їхати. Я можу переоформити цю спадщину на вас. Це допоможе швидше облаштуватися на новому місці.

— Але для одержання спадщини я повинен бути хоча б якимось вашим родичем, — виразив сумнів Хілько.

— Нехай це питання вас не турбує, — відповіла жінка, — я вже все продумала й знайшла для вас місце в нашому великому розгалуженому родоводі.

— Однак я не можу прийняти гроші, які не належать мені, — у Хілько так і проривалися назовні моральні принципи.

— Те, що ви повернули до життя мого сина, коштує для мене дорожче за всі гроші на світі, — поставила крапку в дискусії мати його товариша.

Про цю розмову Хілько розповів під час контрольної зустрічі з уповноваженим КДБ СРСР при Міністерстві держбезпеки Німецької демократичної республіки генерал-майором Олександром Коротковим, якого розвідники про себе небезпідставно за величезний практичний досвід роботи у зовнішній розвідці називали «королем нелегалів». Коротков одразу збагнув: це та золота нитка, за яку треба надійно вхопитися і міцно тримати в руках, з її допомогою можна розплутати такий клубок...

— А тепер детально, з усіма подробицями розкажіть все, що стосується цієї історії, — попросив генерал.

Федір Ілліч повідав, що батько його нової знайомої у довоєнній Німеччині був промисловцем, співвласником десятка промислових підприємств і сколотив солідний капітал. Його компаньйоном і співвласником був рідний брат. Вони обидва були членами НСДАП із самого моменту виникнення цієї нацистської партії, входили в першу тисячу її членів і у зв'язку з цим були носіями так званого великого золотого значка. Батько помер ще до початку війни. Перед смертю він зробив заповіт, згідно з яким їй належала значна сума прибутку однієї з промислово-торговельних фірм, яка продовжувала успішно діяти і після війни. Однак вона цим правом так і не скористалася.

Запропонувавши Хільку стати її родичем і спадкоємцем, вона не зупинилася на цьому і пішла далі. Під час однієї з поїздок до Західного Берліну вона спеціально знайшла старого досвідченого нотаріуса, який працював у юридичній канцелярії фюрера і пам'ятав про заповіт батька. Свого часу як заслужений ветеран партії її батько мав

низку пільг і привілеїв, у тому числі право безкоштовно користуватися послугами цієї канцелярії. Нотаріус сказав, що він зможе переоформити заповіт, і це буде законно з юридичної точки зору.

Уважно вислухавши розповідь і уточнивши усі деталі, Коротков промовив:

— Досі ви вели себе, наскільки я можу судити, цілком природно. Однак надалі ви повинні зробити все максимально можливе, щоб не втратити такий шанс. При цьому вас не повинен турбувати моральний аспект цієї справи, адже ви не обманним шляхом дієте і не скоюєте інших якихось негідних вчинків. Ваша знайома зараз не може мати цих коштів. За великим рахунком, нам ці гроші також не дуже потрібні. Для нас важливіше сам факт законної наявності у вас солідного банківського рахунку. Тим більше за умови регулярного і офіційного джерела надходження на нього коштів. Для розвідника-нелегала це відкриває надзвичайно широкі можливості в роботі: вага в суспільстві, знайомства, пересування і багато-багато інших моментів. Вашій же знайомій ви зможете віддячити за таку послугу і грошима, і посилками, і ще якоюсь допомогою. Це ми продумаємо окремо. Зараз головне — нічого не зіпсувати і не дати приводу запідозрити вас у якихось корисливих намірах. Окрім хорошого знайомого ви тепер повинні стати для неї і для її родичів ще й близькою людиною, свого роду ріднею. Вам належить добре зіграти цю роль.

Участь у розробці нової легенди для Хілька так захопила Короткова, що він провів з ним ще три довгих зустрічі упродовж кількох наступних місяців. Він уважно стежив за ходом вирішення цього питання, давав поради, рекомендації, іноді суворо вимагав від підлеглих, щоб не зволікали і надавали цій справі першочергового значення. Поступово легенда, і паралельно оперативна справа на Хілька, обростали новими документами. Представники радянської розвідки ретельно відшліфували легенду прикриття й озброїли нашого нелегала всіма необхідними відомостями про його «родичів», у тому числі фотог-

рафіями, характеристиками, дрібними деталями й подробицями з минулого.

Серед близької рідні Хілька після нотаріального оформлення всіх необхідних документів тепер значився й колишній офіцер гітлерівської армії, що входив у першу тисячу членів нацистської партії, як і його рідний брат-промисловець. Він служив у штабі Герінга і вважався хорошим перспективним фахівцем. У самому кінці війни він здався англо-американським союзницьким військам. Там об'єктивно оцінили його здібності і запропонували продовжити військову кар'єру, але вже у новій якості. З притаманною йому німецькою педантичністю він почав службу на нових господарів і незабаром дослужився до генерала. Прийде час і Хілько ще має зустрітися з ним, чимало переживаючи через те, чи визнає він його за свого далекого родича.

Але це буде пізніше. А поки що він готувався до переходу кордону з НДР у Західну Німеччину. Коротков давав йому останні настанови. Ознайомившись детально з матеріалами справи Хілька і з ним особисто, генерал несподівано вніс пропозицію про перепрофілювання подальшого використання розвідника-нелегала. Справа в тому, що з самого початку, ще в Києві, його готували для проникнення в центри української політичної еміграції за кордоном і одержання інформації про їхні плани і наміри. Але з урахуванням нової легенди з'явилися широкі можливості і хороші перспективи добування Хільком інформації політичного і військово-стратегічного характеру, його входження зовсім в інші сфери життя і діяльності на Заході. Однак рішення Короткова не співвідносилися з планами КДБ УРСР. У зв'язку з цим до Берліну навіть приїздив заступник Голови українського КДБ генерал-майор Шульженко Б.С., який намагався відстояти задум. Але логіка розгортання подій показувала, що було б не зовсім розумно звужувати сферу використання розвідника-нелегала, варто повною мірою використати ті унікальні можливості, які дає нова легенда. Зрештою, на цьому всі й зійшлися.

Успішній легалізації Хілька на новому місці було приділено особливо серйозну увагу. Центр наполягав на тому, щоб все було прораховано до найменших дрібниць. Після переходу кордону він мав відразу звернутися в поліцію, одержати статус біженця і повною мірою пройти всілякі перевірки. Що і як будуть перевіряти, він уже знав, як і знав можливі прізвиська перевіряючих, їхній характер і вимоги. Не можна було допустити ніяких помилок і проколів. Все повинно виглядати природно. Від цього залежить вся подальша доля. Тому він сам вніс несподівану пропозицію своїм кураторам:

— Щоб усе виглядало правдоподібно, я вирішив переходити кордон по-справжньому, як на війні.

— Це неможливо, — відразу заперечив йому співробітник, відповідальний за його переправу. — Навіщо дарма ризикувати? Ми вас переправимо через наявне «вікно», а там ви розповісте, як переходили в обумовленому місці.

— Не піде, — стояв на своєму Хілько. — Вони адже не дурні, стануть розпитувати деталі переходу, подробиці, аж до того, що підуть сліди мої шукати на тому місці й звіряти з реальними. На якихось дріб'язках можу проколотися й тоді увесь задум — котіві під хвіст.

— Але тоді доведеться якось «світити» вас або сам факт переправи нашої людини перед колегами із НДР, щоб ніяких несподіванок не виникло на кордоні. А нам цього не хотілося б. Жодним чином не можна допустити вашої навіть найменшої розшифровки ні перед ким. Це найсуворіша вказівка Центра.

— Ось і добре, — не вгамовувався Федір Ілліч, — тобто приймаємо мій план. Ви тільки не бійтеся, я в роки війни неодноразово успішно це проробляв. Як бачите, живий-здоровий.

— Вам добре говорити, а якщо по вас вогонь відкриють. Он за рік відбулося більше двох десятків випадків, коли прикордонники відкривали вогонь на ураження. Що у вашій дружині, дітям потім скажу?

Загалом, дискусія тривала ще довго, поки Хілько на решті не вмовив керівництво погодитися з його доводами. Він ретельно прорахував усе до дріб'язків. Продумали, звісно ж, і всі питання з підстрахуванням.

Уже третій день він із схованки спостерігав за кордоном. На відстані в 300-350 метрів добре проглядалася навколишня територія, маршрут патрулювання прикордонників, суміжна сторона. І ось він уже підповзає до першого ряду колючого дроту. Звично клацнувши кусачками, зробив зручний прохід й обережно направився далі. На одну з колючок спеціально начепив шматок видертого дощовика — як речовий доказ. Уже на іншому боці в лісі зненацька натрапив на старі дротові загородження ще часів війни. Перелазячи через них, звалився в глибокий яр, втративши при цьому кусачки. Але це вже було на суміжній території, де кордон так не охоронявся.

У таборі для біженців, куди його тимчасово помістили, перевірка підходила до завершення. Залишалося пройти співбесіду з одним з найприскіпливіших співробітників. Хілько про це знав і ретельно готувався. Коли він побачив на столі в нього загублені раніше на кордоні свої кусачки, мимоволі вигукнув:

— Ви й кусачки мої знайшли?

Як з'ясувалося, описаний ним маршрут перетинання кордону детально вивчили й переконалися, що переміжчик говорить правду: він дійсно сам перейшов кордон, а не був переправлений якимось іншим способом. Йому дали добро на проживання й роботу, видали тимчасові документи. Але очей з нього ще довго не спускали.

Завдяки рекомендаційним листам і залишеній «спадщині» Хільку вдалося порівняно швидко обзавестися необхідним колом знайомств, знайти пристойне житло й влаштуватися на роботу у фірму, що давала можливість у перспективі вільно роз'їжджати країною й бувати за кордоном, мати виходи на підприємства військової промисловості. Фірма, в якій він спочатку обійняв посаду начальника технічного бюро, виконувала на постійній основі деякі замовлення міністерства оборони, і Хільку доводилося

регулярно у справах бувати в головному військовому відомстві, на офіційній основі спілкуватися з його представниками. З двома із них, які займали відповідальні посади і були ключовими фігурами в укладанні контрактів з його фірмою, стосунки завдяки зусиллям розвідника склалися настільки довірливими, що вони вже без будь-якого остраху один раз на квартал приймали від фірми конверти з кількома тисячами марок. Під час неофіційних обідів чи вечерь вони ставали говіркими, і це давало змогу додатково отримувати необхідну інформацію.

Основне завдання, поставлене перед ним Центром, полягало в добуванні інформації військово-політичного характеру. На це були спрямовані й цінні джерела, яких він як новий резидент нелегальної розвідки прийняв на зв'язок від свого попередника. Це були співробітники міністерств оборони й закордонних справ, працівники деяких дипломатичних місій та інші. Хороша інженерна хватка, цілеспрямованість, контактність, широка ерудиція й колосальна працездатність сприяли швидкому його просуванню у комерційній сфері. Незабаром він одержав репутацію солідного й процвітаючого бізнесмена. А після зустрічі з далеким закордонним дядьком, що уперше через 17 років вирішив провідати свою батьківщину, його ставки ще підвищилися.

...В аеропорту було багатолюдно. Для Хілька наступав своєрідний момент істини: визнає або не визнає дядько його за свого родича? Адже в реальному житті його «двійник» і дядько бачилися дуже давно, той ще був у дитячому віці. Федір Ілліч у пам'яті перебирав ті відомі йому біографічні дані, які повинні були запам'ятатися його дядькові. Але ж він багато чого не знає. А що як не зможе належним чином відреагувати на елементарні питання? Тоді — прокол і можливий провал. Вся легенда, так ретельно продумана, може прогоріти. Можна було, звичайно, ухилитися від цієї зустрічі. Але втрачати таку можливість не хотілося. Занадто великою була спокуса заручитися таким контактом і прикриттям. А для початку

потрібно було ще самому впізнати дядька, якого він бачив лише на довоєнній фотокартці.

— Як долетіли? Як самопочуття? — ці перші слова й обійми ще нічого не значили.

— У вас сивини помітно додалося, — продовжував Федір Ілліч. — А пам'ятаєте, як у дитинстві я сидів у вас на руках і рахував перші сиві волосини на голові, які щойно з'явилися?

Дядько дуже смутно пам'ятав свого племінника. Звичайно, знайти схожість між дорослим чоловіком і тією дитиною було дуже складно. Але такі реальні деталі, про які знали лише близькі люди, розчулювали й не залишали ніяких сумнівів. Та ще й артистичні здатності Хілька зробили свою справу. У всіх відношеннях ця зустріч була корисною й цікавою. Потім була ще одна. Але на більший розвиток і поглиблення контакту Центр через якісь побоювання не пішов. Тому поїздки у гості з його боку не відбулося.

Тим часом від нашого розвідника продовжувала надходити на обумовлену адресу дуже важлива інформація. Відкритий текст листа мав нейтральний характер і містився на двох-трьох складених учетверо стандартних аркушах. На них же уперек рядків наносився тайнописний текст. Дрібним розбірливим почерком висотою букв у 3–4 міліметра він щоразу за багатьма пунктами детально викладав усе про пророблену роботу. При роздрукуванні й розшифровці окремих місць послання щоразу виходило 8–10 сторінок машинописного тексту. Такі звіти він надсилав щотижня. Від Центру приймав 5–6 радіограм у місяць.

Деякі повідомлення, особливо в більш пізній період роботи розвідника, доповідалися керівництву Першого головного управління КДБ СРСР. На підставі окремих готувалися доповіді Голові КДБ і навіть Генеральному секретареві ЦК КПРС. Якось Л.І.Брежнев під час зустрічі з лідером однієї з європейських країн, скориставшись наданою розвідкою інформацією, дуже успішно провів переговори й легко парировував багато питань, до яких був зазда-

легідь готовий. Після зустрічі він поцікавився в Ю.В.Андропова, від кого надійшла така цінна інформація, і запропонував нагородити причетних до її здобування осіб. Пам'ятаючи минулі ситуації, коли з подачі М.С.Хрущова були вираховані деякі наші законспіровані джерела, Юрій Володимирович дипломатично відійшов від згадування імені Ф.Хілька. А до нагородження його подали вже пізніше серед інших, щоб окремо не засвічувати.

Здавалося б, усе йшло успішно, але одного разу Федір Ілліч знову, як і в перший період перебування на Заході, помітив за собою «наружку». «Можливо, випадковість», — подумав він. Але наступного разу, направляючись на вилучення тайника, він знову помітив за собою «хвіст». Спробувати відірватися в жодному разі не можна було. Тим самим він міг повністю себе видати. Довелося операцію відкласти й непомітно повідомити про це співробітникам легальної резидентури.

— Що це може бути? — не раз ставив він перед собою це питання. — Чергова перевірка? Розшифровка? Чиєсь зрадництво?

Вся пікантність ситуації полягала в тому, що йому ні з ким було порадитися й «прокачати» це питання. Така особливість роботи розвідника-нелегала. Потрібно покладатися лише на себе, свій досвід, знання, інтуїцію. Постійний самоконтроль у роботі — понад усе. Кожен крок, кожне слово й дію потрібно ретельно аналізувати з усіх боків, «просвічувати» кожне нове знайомство. Звичайно, про сумніви потрібно доповідати в Центр. Але поки там усе зважать, надішлють відповідь, пройде час. А приймати рішення потрібно відразу.

У ситуації, що склалася, Хілько вже почав, було, готуватися до згортання всієї роботи й приступати до запасного варіанту на випадок небезпеки. Але в результаті зовсім несподіваного повороту подій все прояснилося. Якось до нього в ресторані за обідом підсів представницького вигляду чоловік і запропонував продовжити бесіду в більш затишному місці. Він виявився ... співробітником західнонімецької розвідки (БНД). Зізнався, що давно за

ним спостерігають, розділяють його погляди, підтримують глибоко патріотичні переконання і в ім'я процвітання великої Німеччини пропонують йому працювати на зовнішню розвідку. У разі згоди йому належало повернутися назад у НДР на тривале осідання для виконання важливих завдань.

Такого розвитку подій він явно не очікував. Для початку, як міг, відмовлявся, затулював час. Але за першою зустріччю відбулася друга, потім третя. У Центрі також не на жарт стривожилися. Дати згоду — означало обрубати всі напрацювання, зв'язки, позиції, створювані з такими труднощами. З іншого боку, заманливо було затіяти гру з іноземною розвідкою, але чи коштує вона того. Відмовитися — також викликати настороженість, додаткові підозри й перевірки.

В остаточному підсумку Центр вирішив перестрахуватися й задіяти додаткові можливості для внесення ясності в цю ситуацію. Як кажуть, ні війни, ні миру. А тим часом надійшла команда потихеньку звертати всю оперативну роботу, щоб не піддавати непотрібному ризику агентуру, і тимчасово виїхати куди-небудь подалі у відпустку. Потім все ж довелося змінити місце проживання й роботи і, ретельно замітаючи сліди, повернутися до Радянського Союзу.

Детальний звіт про виконану роботу, «розбір польотів», пропозиція осісти в Москві і його відмова від цього, одержання квартири в Києві, пережиті в недалекому минулому численні стресові ситуації — всі ці події нанизалися водночас і спровокували глибокий інфаркт. Ставав на ноги після цього Федір Ілліч у санаторії в Конча-Заспі під Києвом, подовгу гуляючи сосновим лісом і розмірковуючи про своє перебування за кордоном, будуючи плани на майбутнє. Згодом з новими силами та ідеями прийшов до керівництва української зовнішньої розвідки.

— Готовий продовжити виконувати завдання за кордоном, — із упевненістю відрепортував він.

— Про що ви говорите, Федоре Іллічу, — спробував приземлити його начальник підрозділу. — Вам туди вже не можна.

Але Хілько навів стільки переконливих доводів і позицій щодо його подальшого використання в минулій якості, що зумів похитнути сумніви не тільки українського керівництва, але й Москви. І, як з'ясувалося пізніше, був абсолютно правий. Отримані ним під час останнього відрядження статус, напрацювання, документи, банківські рахунки — все це «працювало». Лише підлегувавши тимчасову відсутність і дещо скорегувавши, можна було продовжувати почату раніше справу.

У 1966 році Хілько за рішенням Центру здійснив тримісячну пробну поїздку на Захід, користуючись старими документами. Вона пройшла благополучно. Після цього почали готувати план його повторного виведення за кордон і документальне забезпечення тривалої відсутності. Але коли вже все було готове, несподівано надійшла тривожна звістка: колишній резидент, від якого він свого часу отримав на зв'язок агентуру, став на шлях зради. Раніше він був підібраний для роботи в радянській розвідці з числа німців в НДР, пройшов відповідну підготовку і був зарахований до кадрового складу, мав військово-не звання підполковника. Через кілька років після повернення, перебуваючи на території НДР, він утік через Західний Берлін. Невдовзі майже всіх агентів резидентури було заарештовано. Повернення Хілька до ФРН після цього стало неможливим. Але залишалося багато інших місць, де він міг знаходитись і виконувати завдання розвідки, користуючись в тому числі і старою легендою.

Новий етап розвідувальної діяльності він починав уже в іншій країні. Характер праці і додатково створювані умови дозволяли йому регулярно роз'їжджати Європою для виконання завдань радянської розвідки. У деяких країнах доводилося затримуватися з особливими місіями на термін до трьох місяців.

Одного разу за особистою вказівкою тодішнього начальника ПГУ КДБ СРСР В.Крючкова йому потрібно було з'ясувати позицію старої гвардії військових однієї із країн з конкретного питання. Зачіпок ніяких. Працюючи у вільному пошуку, Хілько вийшов на сина одного із впли-

вових офіцерів і під час спілкування заінтригував його своїм відомим «дядьком». І ось тут зіграв свою роль його величність випадок. З'ясувалося, що батько цього молодика був знайомий із цим дядьком і сам побажав зустрітись з Хільком. Контакт, як кажуть, одержав подальший розвиток, і в результаті вдалося з'ясувати всю необхідну інформацію.

В іншому випадку за дорученням Ю.Андропова йому було поставлене завдання з'ясувати долю колишніх гестапівських архівів, захованих наприкінці війни біля містечка Штеховіце, що в 30 кілометрах від Праги. Ця історія більше відома через нескінченні пошуки штеховіцького скарбу. Справа в тому, що за деяким даними в 1945 році нацисти нібито сховали в глибоких штольнях біля Штеховіце багато золота, предметів мистецтва й старовини, а також архіви з важливими документами третього рейху та протекторату Чехії і Моравії. В 1946 році невелику частину архіву знайшли й вивезли американці. Потім неодноразово місцевими органами на офіційному рівні вживалися спроби відшукати інше, але безуспішно. В один з періодів пошуки активізувалися, у тому числі представниками з-за океану. Американці спорядили велику експедицію для зйомок фільму про Другу світову війну саме в цих місцях і під прикриттям цього мали намір продовжити пошук старих архівів. Ця інформація стала відома Центру, який прийняв рішення спрацювати на випередження, але так, щоб не злякати іноземних шукачів скарбів, що мали якусь інформацію про місце схованки.

Хілько довелося діяти під виглядом представника іноземної фірми, який збирався закріпитися на чехословацькому ринку. І знову його величність випадок (а чи випадково?) допоміг йому познайомитися з потрібними людьми, які не тільки дали йому ключ до пошуку скарбу, але й самі взяли в цьому активну участь. Цьому знайомству передувала невелика комбінація, проведена Федором Іллічем. Нашій розвідці стало відомо, що родичі однієї особи, яка володіла інформацією про місце схованки, проживають в іншій країні як емігранти і щотижня на міжнародному пе-

реговорному пункті спілкуються між собою, але не про все можуть говорити по телефону. Познайомитися, зацікавити собою, увійти в довіру й повезти із собою в Чехословаччину «привіт» від них уже було справою техніки.

Для ефективніших пошуків наша розвідка навіть закупила за кордоном суперсучасний міношукач і таємно переправила його для Хілька, сподіваючись, що колишній військовий сапер знайде йому потрібне застосування. Користі від нього, щоправда, було небагато, лише довелося поморочитися з підбором схованки для його зберігання. В іншому ж справи просувалися успішно. Уже на завершальній стадії радянською стороною до операції були підключені представники чехословацької партнерської спецслужби, які й закінчили її вдало. Багато ящиків з документами гестапо були знайдені в усіх зазначених місцях. Ось тільки деяких документів, які сподівалися там побачити, на жаль, не виявилось. Не було й ніяких цінностей. Очевидно, фашисти їх вивезли кудись ще в 45-му.

Але легенда про скарб продовжує жити й понині, і його шукають. На цей рахунок Хілько у своєму звіті написав так: «...Що ж стосується Штеховіце, то там є місце, де можна шукати що завгодно не те, що десятиліттями, а століттями. І, як бачимо, періодично шукають». Детальна розповідь про цю операцію зайняла майже три десятка рукописних аркушів, які зберігаються в Центрі професійного і патріотичного виховання співробітників СЗР України.

Як розвідник, він був досить успішним. Дехто вважав, що йому часто в житті щастило. Але, за твердженням професіоналів, везіння, удача, випадок — далеко не банальні поняття в розвідці. Це важливо для розвідника-нелегала, тому що вся його робота проходить у складній і непередбачуваній ситуації, коли він постійно вступає в конфлікт із діючим в іноземних державах законодавством, працює в умовах жорсткої протидії з боку контррозвідувальних служб цих держав. І в подібній обстановці не менше значення, ніж знання, вміння, здатність правильно організувати свою роботу мають також везіння й удача. Але при цьому потрібно пам'ятати, що удача

сприяє тим, хто не втрачає голови, не опускає руки в критичних ситуаціях, хто шукає й знаходить вихід із найбезвихіднішої ситуації. Частіше вона посміхається тим, хто здатний її заслужити. Федір Хілько був одним із таких.

Якось він розповідав у колі близьких колег таку історію. Ще під час роботи в органах військової контррозвідки у Групі радянських військ у Німеччині він залучався до оформлення відповідних документів громадянам, які мали намір виїхати на постійне місце проживання в інші країни.

Потрібно мати на увазі, що тоді вирішувати такі питання людям не завжди вдавалося легко. Скажімо, один місцевий житель лише з третьої спроби, і то завдяки Хільку, який проявив чуйність і по-людському поставився до нього, одержав дозвіл на виїзд. Щиро завдячуючи Федору Іллічу за допомогу й на чому світ стоїть паплюжачи в душі встановлені порядки, він незабаром виїхав на помешкання в іншу країну.

Через багато років у тій же країні під виглядом процвітаючого бізнесмена з'явився із завданням і наш розвідник-нелегал. І потрібно ж було такому статися, що на одній з неформальних зустрічей вони опинилися разом за спільним столом. Звичайно ж, колишній емігрант відразу впізнав людину, що посприяла йому раніше у вирішенні непростого питання. Деякий час вони непомітно для інших красномовно мовчали і дивилися один на одного. «Я зараз не той, за кого себе видаю, — говорив погляд Хілька, — але ти ж не станеш про все це розповідати. Який тобі від цього сенс? Я тобі ж свого часу зробив послугу, тепер ти зроби мені, і ми будемо квиті». «На відміну від інших чиновників ти виявився набагато поряднішим тоді, — читалося в погляді старого знайомого. — Без твоєї допомоги я, можливо, не сидів би зараз тут. І мені зовсім байдуже, хто ти насправді й чим тепер займаєшся. Хоча я приблизно здогадуюсь... Але ти можеш не боятися, я нікому нічого не скажу».

Так вони, багатозначно періодично поглядаючи один на одного, підтримували загальну тему бесіди. Хілько зму-

шений був, з урахуванням легенди, грати свою роль і дотримуватися відповідної лінії поведінки. Заодно він обмінявся кількома фразами зі своїм колишнім знайомим, при цьому нарочито демонструючи йому, що вони нібито побачилися вперше. Той повністю прийняв правила гри. На прощання Хілько ще раз пильно подивився йому в очі, намагаючись виразити своїм поглядом подяку.

Звичайно ж, після цього йому про все довелося доповісти в Центр, посилити конспірацію й вжити інших додаткових заходів. Але все обійшлося благополучно. Старий знайомий виявився мовчуним у кращому розумінні цього слова.

Схожа історія трапилася з розвідником ще раз. Під час виконання ним завдання в одній із країн відбулося ДТП з його участю. Він не був винуватий, тому вирішив відстоювати свої права й зайшов у якусь адвокатську контору. Там йому порекомендували звернутися в кабінет до людини, що спеціалізувалася на подібних питаннях. Коли він відчинив двері, очима зустрівся із чоловіком, якого свого часу допитував, працюючи перекладачем в управлінні військової контррозвідки у післявоєнній Німеччині. Той його також, зважаючи на все, впізнав. Але, за словами Хілька, ті компрометуючі матеріали, які спливали тоді під час допиту, не дуже налаштували старого знайомого на спогади про минуле й посвячення в них оточуючих. Федору Іллічу теж ні до чого було, щоб той довідався про його нинішній статус. Вибачившись і щось видумавши на ходу, він швидко ретирувався, щоб ні документи з його новими даними, ні номер автомобіля ніде не фігурували.

Після повернення на батьківщину Федір Ілліч ще довго працював на ділянці підбору й підготовки кандидатів у нелегали. Навіть перебуваючи на заслуженому відпочинку, продовжував передавати свої знання й досвід майбутнім українським розвідникам. У його пенсійному посвідченні є запис: «60 років вислуги» (це з урахуванням військових років і всіх пільгових нарахувань). Таке рідко щедесь можна побачити. Робота для нього значила все. Ті, хто його близько знали, могли наочно переконатися,

наскільки в нього було розвинене почуття відповідальності, які в нього були самоконтроль і самоорганізація. Безперечно, що він є одним із яскравих розвідників сучасності, Розвідником з великої літери, свого роду генералом від розвідки, хоч і мав звання полковника.

— Як тільки в нас у будинку збиралися колеги батька, а це траплялося нерідко, — згадував Юрій Хілько, син Федора Ілліча, — обов'язково звучали фрази про «слов'янську шафу», спогади про роботу в розвідці, про різні курйозні випадки. Запамяталася розповідь батька про те, як його з навчальною метою в ролі іноземного диверсанта направили в район Запорізької АЕС із завданням її умовного виведення з ладу. Було це ще в радянські часи. А всім відповідним органам дали про це орієнтування й поставили завдання: знайти і знешкодити. Але в них нічого не вийшло. Батько два тижні знімав квартиру в однієї бабусі прямо біля наміченого об'єкта, вивчив усі підходи, побачив, через який лаз робітники проникають, щоб минути прохідну, проникнув на територію, заклад «вибухівку», повернувся в Центр і надав схему мінування. Тоді добряче дісталася на горіхи всім відповідальним за забезпечення безпеки атомної станції. Взагалі ж, батько був дуже хорошим співрозмовником і міг підтримати й розвинути будь-яку тему. А як наскрізь бачив і відчував людину! З півслова, з одного погляду. Він, як магніт, притягував до себе інших...

Десь у сімейних архівах зберігається трубка, особисто вирізана і подарована розвідникові майбутнім президентом однієї з європейських країн. Про обставини їхнього знайомства Хілько особливо детально не розповідав для широкого загалу. А ось про дружні стосунки і неодноразові зустрічі з батьком керівника іншої країни згадував неодноразово.

В особовій справі розвідника збереглися і фрагментарні записи про знайомство з діючим лідером іншої держави. Тоді, в 70-ті роки, він одержав особливо важливе завдання Центру з'ясувати особисту позицію того з одного із ключових політичних питань. Ламаючи голову над

вирішенням цього непростого питання, Хілько звернув увагу на фундаментальні захоплення керівника цієї держави історією виникнення і розвитку племен, що пов'язувалося глибокими коріннями з часом утворення країни і викликало певні дискусії на міждержавному рівні. Довелося самому йти в бібліотеку й заглиблюватися в цю проблематику. Паралельно аналітики ПГУ КДБ СРСР разом із ученими Московського державного університету в терміновому порядку підготували солідну наукову працю на цю тему на сімдесяти друкованих аркушах. Видаючи все це за свої дослідження, Хілько зумів зацікавити собою помічника глави держави, з яким він знайшов можливість познайомитися на якійсь нейтральній основі. Надалі помічник сам організував зустріч зі своїм патроном, який дуже позитивно відгукнувся про наукові пошуки свого нового знайомого, зняв ксерокопію з його роботи, попросив прийти ще раз для продовження цікавої розмови. В остаточному підсумку протягом декількох годин бесід Хільку вдалося порушити, крім історичного минулого, ще ряд питань і з'ясувати все, що цікавило Центр.

На думку багатьох, хто знав Хілька, у нього всередині начебто був якийсь стрижень, що не дозволяв йому ні розслабитися, ні зігнутися перед будь-якими життєвими проблемами й випробуваннями. Він вважав, що не буває завдань, які не можна було б виконати. Питання для нього полягало лише в тому, скільки знадобиться для цього часу. Про таких людей зазвичай кажуть: «З ним я б пішов у розвідку».

СВІТЛАНА І ЖАН

Із досьє зовнішньої розвідки

На початку 70-х років минулого століття після зради радянських розвідників Олега Гордієвського й Олега Ляліна та висилки з Великобританії 105 радянських дипломатичних і торговельних працівників англійська контррозвідка вийшла на слід подружньої пари розвідників-нелегалів Жана й Світлани Діденків. Вони упродовж кількох років успішно діяли, добуваючи інформацію у важливій галузі суднобудування та військово-морських планів Англії — однієї з ключових країн НАТО. Розвідники були досвідченими, мали серйозну підготовку, яку пройшли в Києві та Москві, виконували завдання у кількох країнах Європи. Жан за фахом був інженер-кораблебудівник, закінчив Миколаївський кораблебудівний інститут, Світлана закінчила інститут іноземних мов. На той час вона виховувала півторарічну доньку і була на сьомому місяці вагітності. Однак, відчуваючи небезпеку та знаходячись у стані величезного нервового напруження, Жан серйозно захворів. Світлані довелося докласти неймовірних зусиль, щоб законсервувати всю оперативну роботу, взяти необхідних заходів для введення в оману контррозвідки, і нарешті, подолавши численні пригоди, вивести сім'ю через треті країни на батьківщину.

Серпень 1973 року в Києві видався сухим і спекотним. У пошуках прохолоди Світлана щодня під вечір прямувала з доньками на прогулянку до озера під розлогі верби. Неподалік в тіні дерев ховалися від сонця кілька подружніх пар пенсіонерів, поодаль плескалися у воді дітлахи, раз за разом порушуючи тишу веселим сміхом та вигуками. Світлана насолоджувалася краєвидом, Києвом, своїм нинішнім становищем, вона відчувала себе майже щасливою. Ледь помітна посмішка все частіше з'являлася на її красивому обличчі, і лише якась незрозуміла поволока тривоги та настороженості ще віддзеркалювалася у виразних сіро-зелених очах.

Вже кілька місяців вони жили з Жаном тут, на Березняках, у новій трикімнатній квартирі, яку отримали як своєрідну плату за напружену роботу і пережиті поневір'яння за кордоном. Під час однієї з останніх зустрічей з керівництвом зовнішньої розвідки у Москві якийсь генерал прямо задав їм питання: «Що б ви хотіли отримати за свою роботу?» «Квартиру в Києві на березі Дніпра або озера», — попросила Світлана, для якої Київ був рідним містом, тут мешкали батьки, родичі та знайомі. Прохання задовольнили одразу. Так для них, двох дівчаток-близнят і дворічної Марійки, яка народилася в Англії, чула лише англійську та німецьку мови й дещо вже пробувала лопотіти по-іноземному, починалося нове життя.

— Светочка, поїхали вже додому, — погукала сусідка баба Ліда, — а то не встигнемо на «Сімнадцять миттєвостей весни». Вчора перервали на самому цікавому місці, як наша радистка Кет з двома дітками заховалася в каналізаційному люці. Такі ж манюні, як і в тебе зараз. Тільки ти ось спокійно можеш гуляти з ними, а вона ж бідолашна як настраждалася. Не дай Боже комусь таке пережити.

«Ех, бабо Лідо, — про себе подумала Світлана, — знала б ти, що довелося пережити мені...»

Ще під час навчання на п'ятому курсі Інституту іноземних мов до Світлани якось у коридорі підійшов інтелігентного вигляду солідний чоловік у костюмі й краватці та запропонував переговорити стосовно майбутньої роботи. Коли вони у сквері сіли на скамейку, яка була розміщена в глибині між густими кущами бузку, незнайомиць представився співробітником розвідки Комітету державної безпеки. Розмову почав з того, що розвідка постійно шукає серед молодих серйозних освічених, патріотично налаштованих юнаків та дівчат, які добре володіють іноземними мовами, тих, хто хотів би принести користь Батьківщині, виконуючи відповідальні завдання державного значення, у тому числі за межами країни.

Із цієї вступної завуальованої тиради Світлана практично нічого не зрозуміла. Лише те, що про неї добре

відгукуються викладачі та однокурсники, що вона непогано опанувала німецьку та англійську, що їй можуть посприяти у здійсненні поїздки за кордон для одержання мовної практики. В цілому ж співрозмовник більше розпитував про її життя, навчання, батьків. Особливий інтерес виявляв до особистого життя: чи має хлопця, які плани щодо одруження. Але на той час її серце було вільним. Іноді за характером поставлених запитань у неї навіть складалося враження, що він уже про неї багато знає і лише деталізує якісь окремі моменти. Але це жодним чином її не насторожувало, оскільки розмова плинула якось невимушено, цікаво, у довірливій атмосфері. На завершення бесіди новий знайомий попросив добре подумати над сказаним, все зважити і під час наступної зустрічі, призначеної через кілька днів, продовжити розмову. А ще акцентував увагу на тому, щоб про їхню зустріч нікому не говорила.

Потім була ще одна зустріч, і ще одна, і ще... Зрештою Світлана, порадившись з батьками і одержавши остаточне благословіння від тата — кадрового військового, який був для неї авторитетом у всьому, дала згоду на роботу в розвідці. Хоч їй так конкретно й не сказали, чим же вона займатиметься. Лише зазначили: поки що треба зосередити всі зусилля на успішному завершенні навчання, складанні іспитів, захисті диплому, удосконаленні розмовної практики, а потім про решту поговорять окремо. І Світлана з новими силами взялася за навчання, подовгу пропадала в лінгафонному кабінеті. Подругам ледве вдавалося витягувати її на танці, студентські гуляння, різноманітні зустрічі.

— Ти так можеш старою дівою залишитися, — жартома говорили їй.

— Ще встигну, — відбивалася вона від надокучливих пропозицій познайомити її з хорошим хлопцем. Світлана сама знала собі ціну. Дарма, що невелика на зріст, вона була досить вродливою з гарною фігуркою, стрункими ніжками, красивою посмішкою і виразними очима. Тільки чомусь останнім часом їй особливо ніхто не подобався з однокурсників та інших знайомих. Але одного разу на

новорічній дискотеці вона познайомилася з хлопцем, який одразу запав їй у душу. На перший погляд здавалося, що нічого особливого в ньому немає: низенький на зріст, десь під метр шістдесят, ледь чи не нижчий за неї, але щось видавало в ньому внутрішню силу, цікаву особистість, шалену енергію і якусь загадковість. А ще у нього було незвичне романтичне ім'я — Жан.

Жан назвався аспірантом Київського політехнічного інституту. Ніякої французької крові в його жилах не текло. Народився він на Дніпропетровщині, а це ім'я чомусь батькам сподобалось, так і назвали. На момент знайомства він посилено штудіював німецьку мову. Це, зрештою, їх ще більше зблизило. Світлана навіть взяла шефство над ним і жартома змушувала під час деяких побачень розмовляти лише німецькою. Коли вперше запросила його до себе в гості, попередила:

— З татом про політику не сперечайся, краще погоджуйся з ним у всьому, інакше спільної мови не знайдете. А ще не вигравай у нього в шахи, він дуже не любить програвати.

Однак ввечері Світлана з жахом спостерігала, як Жан уперто дискутував на різноманітні політичні теми, наполегливо відстоюючи свою точку зору, начисто вигравав усі партії в шахи. Їй навіть довелося вгамовувати пристрасті, коли Жан з татом ледве не посварилися, потім вони випили мирову, помирилися. Коли Світлана провела його на вулицю й верталася до квартири, вона з острахом очікувала почути від тата резюме про свого нового знайомого. Так сталося, що усі попередні кавалери йому не сподобалися, і він їх просто забракував. Ще в коридорі вона допитливо подивилася йому в очі.

— Що я тобі скажу, доню, — багатозначно промовив той. — Він гідний бути твоїм нареченим. Справжній чоловічина, з сильним характером і переконаннями.

Жан зачарував собою не лише Світланиного тата, а й усіх її родичів. Крім освіченості, а він на той час вже успішно закінчив Миколаївський кораблебудівний інститут, усі були приємно вражені тим, що він серйозно зай-

мається спортом і має солідні результати. Жан був чемпіоном України з вітрильного спорту, уже мав багато медалей і кубків. Ніхто тільки не знав, у тому числі й Світлана, що він на той час був ще й кадровим офіцером Першого головного управління (розвідка) Комітету державної безпеки СРСР і на той момент проходив посилену підготовку для роботи за кордоном у якості розвідника-не-легала. Він не був ніяким аспірантом. Це була легенда для сторонніх осіб, щоб не розкривати його справжню сутність. Несправжнім було й аспірантське посвідчення. Але його ім'я і почуття до Світлани були справжніми.

На тому етапі підготовки Жана Діденка до роботи за кордоном виникла така ситуація, що виводити його потрібно було в парі. В ідеалі роль помічниці зазвичай виконувала законна дружина розвідника. Для цього вона повинна була відповідати всім необхідним вимогам, пройти перевірку, оперативну підготовку, знати мову країни, де належало разом працювати. Зрештою, вся легенда розроблялася для обох, і її потрібно було разом опановувати і тривалий час вживатися в нову роль. Це вимагало багато зусиль і часу. Іноді такий процес підготовки тривав до двох років і більше. Траплялося й так, що на момент виведення за кордон розвідник не мав дружини. Тоді в якості напарниці з ним посилали підготовлену співробітницю. За кордоном вони жили як подружжя і дуже часто спільна робота та інтереси їх настільки зближували, що між ними виникало справжнє кохання, і після повернення на Батьківщину вони довго і щасливо жили у законному шлюбі. Деколи, щоправда, після виконання завдання шляхи розходилися.

З Жаном ситуація склалася таким чином, що йому заборонили одружуватися на дівчині, яку він кохав. Вона була хвора на сухоти, тому й мови не було про те, щоб її разом з ним готувати для роботи за кордоном. Він хоч і дуже переживав через це, але об'єктивно усвідомлював, що такі вже реалії його професії, і нікуди від цього не подінешся. Кадровики із самого початку кожного попереджають, що може виникнути така ситуація. Але в розвідці все проду-

мується і передбачається до найменших дрібниць. І робиться так, щоб все виглядало природно. Так було і з Жаном. Його куратори настільки ретельно розробили комбінацію, що його знайомство на вечірці зі Світланою виглядало цілком звичним. Ніхто з них на той момент навіть не здогадувався, що знайомство було спланованим.

Коли Жан доповів своєму керівництву про серйозність своїх намірів до Світлани, його попросили почекати і згодом, звісно ж, схвалили вибір. Світлана, яка на той час уже перебувала на стадії оформлення для роботи в розвідці, також поставила до відома оперативного співробітника про свого нареченого. З хвилюванням в очікуванні спливали дні. Якось під час чергового романтичного побачення з Жаном він пильно подивився їй в очі і загадково промовив:

— Світланко, я хочу тобі сказати дещо дуже серйозне. Від цього залежить наше майбутнє. Ти тільки не хвилюйся і не поспішай робити ніяких висновків. Я не зовсім той, за кого себе видавав увесь цей час.

Як було не хвилюватися від почутого. У неї від несподіванки все аж завмерло в грудях і серце мимоволі закалатало.

— Я не міг тобі раніше про це сказати, — продовжував Жан, — але тепер, коли наші стосунки стали вже настільки серйозними і близькими, далі приховувати цього не можна. Я не аспірант, як говорив весь цей час, і постійні затримки мої й зайнятість пов'язані не з навчальним процесом в інституті. Я хочу тобі нарешті відкрити величезну таємницю: я працюю в розвідці, зараз старший лейтенант держбезпеки.

— Жане, як ти мене налякав, — тільки й промовила вона з полегшенням, міцно обійнявши його і пригорнувшись до щоки.

Весілля зіграли у серпні 1962 року. Медовий місяць минув досить швидко, і для Світлани почалися нові напружені будні, нові враження, відкриття і нові хвилювання.

За легендою, згідно з якою їм належало жити і працювати за кордоном упродовж кількох наступних років, вона була німкеню, уродженкою Берліну, він — австрійцем.

Кілька місяців напруженої праці пішло на вдосконалення німецької мови, вивчення історії «рідного» краю, звичаїв, буквально заучування напам'ять нового родоводу. На деякий час навіть довелося виїхати до Німецької Демократичної Республіки і на практиці закріпити всі ті знання, які досі опановувала теоретично. З кожним днем вчителі і наставники із задоволенням відзначали: її мова ставала майже бездоганною, акторські здібності допомагали швидко перевтілюватися в нову роль, не кажучи вже про успіхи в опануванні зовсім нових для неї справ — шифрування, радіозв'язку, правил конспірації, виявлення зовнішнього спостереження.

Але несподівано в легенду довелося вносити корективи. Перед самим виведенням за кордон посилене медичне обстеження виявило в Світлани порок серця. Жана довелося відправляти одного, а її залишили для лікування. «Не хвилюйтеся, ми вас швидко підлікуємо», — заспокоювали її лікарі, намагаючись відволікати від невеселих думок. А думки все роїлися в голові і не полишали ні вдень, ні вночі. Романтика роботи розвідником за кордоном, якою Світлана так і не встигла по-справжньому захворіти, в черговий раз давала пробіону. Вперше ж це сталося тоді, коли під час підготовки куратори дізналися про її вагітність.

— Розумієте, — почав делікатно здалеку пояснювати керівник їхньої підготовки, для якого ця звістка виявилася несподіваною і зовсім не вписувалася в ретельно продумані й прописані плани, — у такому положенні ми вас не можемо виводити за кордон. З маленькою дитиною на руках також. Це викличе величезні труднощі в роботі. Ні ви, ні ваш чоловік не зможете повноцінно працювати. Адже перший етап осідання за кордоном найважчий для розвідників. А на вас покладаються значні функції в нелегальній роботі. І взагалі, ви хоч уявляєте собі, як будете народжувати за кордоном?

— Як і всі жінки, — мимоволі вихопилося у Світлани.

— Ні, ви таки дійсно реально не усвідомлюєте, з якими проблемами все це пов'язано, — нервував начальник, добираючи потрібні слова й аргументи. Він ще довго нама-

гався її переконати і в той же час боявся переходити до головного питання: «Що робити у цій ситуації? Який може бути вихід?»

— Я все зрозуміла, — несподівано рішуче промовила Світлана, — дозвольте йти.

Наступного дня вона зробила аборт. Пізніше вона не раз про це шкодувала, бо вже за кордоном черговий плід виносити не змогла. Потім тривалий час взагалі не могла завагітніти. І лише в Англії вдалося народити доньку.

А між цими подіями вмістилося кілька років напруженого, насиченого подіями та враженнями життя. Лікування нарешті лишилося позаду, і вона отримала дозвіл на виїзд. Незабутня зустріч з чоловіком у Данії. Під контролем радянської розвідувальної резидентури там відбулося їхнє весілля — по суті ще одне в житті, але вже за легендою. Відчуття ж були як тоді уперше в Києві. І такий же бурхливий емоційний медовий місяць. Потім — два роки в Швейцарії. Тут їй вдалося здобути фінансово-економічну освіту і навіть влаштуватися секретарем-стенографісткою в одне з іноземних дипломатичних представництв з метою добування розвідувальної інформації.

І нарешті довгоочікуваний переїзд до Англії. Це було головне, задля чого їх тривалий час готували та відшліфували легенду в проміжних країнах. Вони зняли невеличку квартиру поблизу військово-морської частини. Жан влаштувався креслярем в одну з фірм, пов'язану з суднобудуванням. Ця обставина, а також хороша підготовка в Миколаївському кораблебудівному інституті, практика на військових кораблебудівних заводах й оперативна робота в Миколаївському управлінні КДБ давала йому можливість легко і вмотивовано встановлювати знайомства з тими, хто мав відношення до будівництва і експлуатації британського королівського флоту. Його джерела інформації не займали високих посад, але все ж надавали відомості, які в комплексі з одержуваними радянською розвідкою матеріалами давали цілісну картину у важливій галузі суднобудування і військово-морських планів однієї з ключових країн НАТО.

...Баба Ліда допомогла занести дитячу коляску в квар-

тиру і побігла дивитися фільм про Штірліца. Світлана також увімкнула телевизор, схилилася над доньками, які вже проснулися і щось лопотіли. На екрані радистка Кет заспокоювала двох немовлят, щоб не плакали і не виказали місце її схованки. Світлана згадала, як вона народжувала Марійку в англійській лікарні. Пологи були важкими, зрештою їй зробили кесаревий розтин. Коли вона вже приходила до тями під крапельницею і починала відчувати радість материнства, їй чомусь страшенно захотілося поговорити з кимось рідною мовою, виплеснути емоції і свої відчуття. Але цього навіть наодинці не можна було робити. Це було одним із табу розвідника-нелегала. У цей час приїхав щасливий Жан з квітами. І вона все боялася, щоб у неї мимоволі не вирвалася якась фраза російською.

— Гаразд, іди вже, — промовила вона через деякий час здивованому чоловікові. — Я хочу побути наодинці.

Відтоді як вона народила доньку і згодом переконалася, що знову вагітна, Світлана відчула, що у ній самій, в характері, в її ставленні до всього того, чим вона весь цей час займалася, відбулися зміни. Вона стала більше думати про долю дитини, чоловіка, їхню безпеку, майбутнє. Напевне, цілком природно проявився абсолютно нормальний інстинкт самозбереження, який і для розвідника відіграє надзвичайно важливу роль. У неї загострилися відчуття, сприйняття, підозри. І мабуть не випадково саме в цей момент своєю жіночою інтуїцією вона вловила та зрозуміла, що з чоловіком коїться щось неладне.

Жан весь цей час працював дуже напружено. Він тимчасово перебрав на себе практично й всі функції дружини. Центр ставив все нові й нові завдання, для виконання яких потрібно було шукати інші шляхи добування інформації, залучати до роботи нові джерела. Давалися взнаки наслідки шпигунських скандалів, якими рясніли британські газети. Зрада співробітника радянської резидентури Олега Ляліна спричинила згодом висилку до Радянського Союзу 105 дипломатів за підозрою у їхній причетності до шпигунської діяльності. У суспільстві панувала обстановка підозрілості, посилювався поліцейський режим. Кожна

зустріч, яку проводив Жан з англійцями, супроводжувалася величезною нервовою та психологічною напругою. Додавали нервовості в роботі й деякі невдачі.

В якийсь із моментів під нагромадженням і тиском цих факторів Жану здалося, що за ним стежать. Збуджена від напруги і безсоння уява малювала непривабливі картини. Страх за долю вагітної дружини та маленької доньки додавав до цього темних фарб. У разі провалу це могло стати тими слабкими місцями, на яких обов'язково зіграє контррозвідка. Своїми думками і тривогами він з дружиною не ділився, все носив у собі. І хоч Світлана намагалася відволікати його, заспокоювати, підтримувати атмосферу доброзичливості й оптимізму, процес невпинно розвивався й поглиблювався. І нарешті проявився найнесподіванішим чином.

— Мадам, вам необхідно терміново з'явитися в поліцейську дільницю, — почула вона одного дня суворий офіційний голос у телефонній трубці, — тут у нас знаходиться ваш чоловік. Ми чекаємо на вас.

Серце у Світлани на мить завмерло, а потім почало невпинно калатати. «Жана затримали. За що? Що їм відомо про їхню роботу? Чому вони зателефонували, а не приїхали за нею самі на квартиру з обшуком? Щось тут не в'яжеться, — такі думки роїлися у неї в голові, коли вона з Марійкою на руках майже бігла до поліцейської дільниці. Перше, що вона побачила, це очі Жана. З неприродно розширеними зіницями, які постійно бігали, і якісь далекі й чужі.

— Ваш чоловік заявляє, що він радянський розвідник і прийшов до нас здаватися, — промовив констебль, лукаво поглядаючи на Жана.

— Та він такий же розвідник, як я королева Англії, — одразу зреагувала Світлана. — А він вам не розповідав, що приїхав із завданням викрасти надсекретний підводний човен? А от нашої сусідці він уже голову заморочив, що у нього вже є план викрадення і що він її обов'язково покає на тому човні.

Світлана видала цю тираду так швидко і невимушено, що констебль мимоволі навіть посміхнувся крізь вуса і

вже більш серйозно зі співчуттям промовив, покосившись на її вже помітно випуклий живіт:

— Забирайте його додому.

Тепер вона остаточно зрозуміла, що у Жана психічний розлад і що потрібно вживати якихось кардинальних заходів. Часу для того, щоб інформувати Центр і чекати вказівок, уже не було. Невідомо, що встиг розповісти Жан у поліції чи десь на роботі в колі своїх знайомих, або чого від нього у такому стані можна чекати завтра. Не виключено, що після цього випадку за ними можуть встановити спостереження. А може вже встановили? У радянське посольство за захистом не звернешся. Вони тут повноправні іноземні громадяни. Це буде розшифровка з усіма негативними наслідками. Цього робити у жодному разі не можна.

Вдома вона дала чоловікові подвійну дозу заспокійливого. Після того, як він заснув, вийняла з тайників усі засоби розвідувальної діяльності — пристосування для виготовлення мікроточок, тайнописних повідомлень, шифри, коди, описання тайників тощо. Частина із цього знищила одразу, решту надійно загорнула і закопала. Потім написала на підставну адресу листа, в якому у заздалегідь обумовленій формі проінформувала Центр про небезпеку. Зі схованки в щітці для одягу витягнула, так звану, аварійну суму грошей. Це були гроші, які завжди зберігаються розвідниками на подібні непередбачувані випадки. А потім тричі подзвонила. Спочатку — на роботу до чоловіка, сказавши, що він захворів і його кладуть до лікарні. Потім — хазяйці квартири, попередивши, що вони всією сім'єю від'їжджають на відпочинок. І нарешті — в аеропорт з проханням забронювати для них квитки на вечірній рейс до... З небагатьох вечірніх рейсів Світлана обрала Каїр.

Відправивши додому Світлану з «чоловіком-шпигуном», констебль ще кілька разів насміхався над ними, переповідаючи історію своїм колегам та знайомим. А на-прикінці робочого дня він все ж зробив запис про цей епізод у щоденному звіті про надзвичайні події. Наступного дня звіт, як і сотні йому подібних, потрапив до центрального офісу Скотланд-Ярду. Після опрацювання в

різних підрозділах згодом він потрапив на стіл аналітика зі Спеціального відділу. У його обов'язки входило звертати особливу увагу на незвичні затримання, підозрілу поведінку осіб під час затримання, дії і вчинки іноземців, які могли нести загрозу національній безпеці, сигнали про надмірний інтерес громадян до таємної інформації та закритих об'єктів й багато іншого. Таку вказівку було дано після масової висилки радянських дипломатів.

Перечитавши інформацію про прихід до поліцейської дільниці особи з ознаками психічного розладу, яка зізнавалась у шпигунстві, аналітик поставив біля неї великий знак питання. Наступного дня керівництво Спеціального відділу надіслало до поліцейської дільниці запит з вимогою надати детальну інформацію про Жана. Бюрократичне колесо почало крутитися ретельно, наповнюючи папку все новими й новими відомостями. Але поки що ніяких цікавих зацепок знайти не вдалося. Єдине, що насторожувало, відсутність самих підозрюваних. За словами сусідів, вони поїхали на відпочинок і оздоровлення. Але, з іншого боку, у ситуації з таким захворюванням це виглядало цілком нормально.

Уже збираючись поставити крапку в цій справі, яка затягнулася на кілька тижнів, начальник Спеціального відділу для перестраховки зв'язався з представниками МІ-5 (контррозвідка) і попросив подивитися на фото Жана і Світлани. Ті у свою чергу показали фотознімки Олегу Ляліну та Олегу Гордієвському — радянським розвідникам, які стали на шлях зради. Результат був приголомшливий: подружню пару розвідників-нелегалів упізнали.

Одразу на ноги була поставлена вся поліція та контррозвідка. Пошукова система запрацювала на повну потужність і досить швидко видала на гора інформацію: зазначені особи покинули Англію. Пошуки треба було продовжувати в Єгипті.

Тим часом Жан перебував в одній з каїрських клінік. Скільки сил доклала Світлана, щоб умовити його лягти на лікування, відомо тільки їй. Жан нізащо не визнавав своєї хвороби, він сердився, нервував, навіть звинувачував у

всіх невдачах дружину. Лише її терпіння, м'якість, гнучкість, жіноча хитрість і безмежна любов до Жана, яку вона пронесла через усе своє життя, дозволили взяти гору над сильною, вольовою, упертою натурою чоловіка.

Світлана розуміла, що англійська контррозвідка може йти у них по п'ятах. Тому вона поспішала. Прискорений курс лікування приніс лише незначні зрушення. Лікарі відверто казали, що хвороба може протікати непередбачувано, її ускладнення можуть відбуватися тривалий час. Треба було робити серйозне обстеження, мати значні кошти та велике терпіння. Реально це можна було зробити лише на батьківщині. Але туди ще треба було дістатися.

Іноді їй здавалося, що вона не витримає всієї напруги, яка так несподівано звалилася на неї. Світлана вже перебувала на сьомому місяці вагітності та сама потребувала спокою й догляду. Але спокою не було. Якось із Жаном, якого вона забрала з лікарні, у номері готелю в присутності швейцара знову стався психічний напад. Він почав кричати російською мовою, що є радянським розвідником. Добре, що працівник готелю симпатизував Світлані і, судячи з усього, навіть був закоханий у неї. Після всього він підійшов до неї і сказав:

— За всіма нашими законами я повинен заявити про почуте в поліцію. Але я відчуваю, що ви нічого поганого моїй країні не робите і перебуваєте тут тимчасово. Я бачу, що у вас серйозні проблеми, тому нікому нічого не скажу.

Це була остання крапля, після якої Світлана вирішила припинити лікування чоловіка і взяла квитки на літак до Болгарії. Але долі потрібно було підкинути їй ще одне випробування. У процесі пакування речей і розрахунку за готель вона в останню мить помітила, що чоловік з донькою пропали. До відправки рейсу залишалось якихось дві-три години, а їх ніде не було. Не заявляти ж про це в поліцію. Світлана в розпачі бігала по готелю на межі істерики, але, як могла, тримала себе в руках. Коли вже усі терміни пройшли, літак полетів без них і квитки пропали, знайомий швейцар знайшов Жана сплячим поряд з донькою на одному з диванів.

Наступним рейсом вони все ж вилетіли з Єгипту. І досить вчасно. Бо через день до Каїру прибули представники англійської контррозвідки. У Болгарії Світлана, вже не криючись, пішла до радянського посольства, і згодом їх зустрічали колеги в Москві. Через два місяці вона народила доньок-близнят. А чоловік після лікування звільнився зі служби за станом здоров'я у званні підполковника і влаштувався завідувачим відділом перекладів Центру науково-технічної інформації в Києві.

Світлану Дмитрівну Діденко ще деякий час залучали до мовної підготовки майбутніх розвідників-нелегалів. Вона працювала відповідальним випусковим німецької редакції мовлення українського радіо на закордон, виїздила за кордон у якості перекладача з різними делегаціями, до останніх днів життя викладала німецьку мову в Інституті Гете.

— Про те, що наші батьки були розвідниками, ми вперше дізналися у старших класах школи, — розповідають доньки Марія і Антоніна. — Спочатку ми в це просто не повірили. Як, наша мама, така скромна, крихітна, домашня й спокійна за вдачею, і несподівано розвідниця? (Батька ми знали менше, він помер у 1978 році). Ніяких підтверджуючих документів про належність до розвідки дома не було. Навіть у трудових книжках період перебування за кордоном був записаний як робота у якомусь закритому закладі — «поштовій скриньці». А з приводу пенсійного посвідчення батька, де значилося, що він є підполковником запасу органів держбезпеки, мама пояснювала, що він працював на військовому оборонному заводі. Лише деякі фотознімки, зроблені за кордоном, і вільне володіння мамою німецькою та англійською мовами говорило про достовірність її слів. Змішане почуття розгубленості, подиву, гордості, поваги переповнювало нас. Але мама з усією серйозністю попросила нікому про це не говорити. І навіть сама своїм колегам нічого про роботу у розвідці не розповідала. Лише з уривчастих спогадів ми знали про неймовірні й дивні епізоди останнього етапу їхньої закордонної «одисеї». Досі це здається якимось нереальним сном. Але це ж було таки насправді.

ПІД «ДАХОМ» ЕЛІТНОГО САЛОНУ КРАСИ

Із досьє зовнішньої розвідки

Борис Бейм, 1923 року народження, уродженець м. Києва, з родини службовців (батько в громадянську війну воював у дивізії Щорса і був нагороджений орденом Червоного Прапора), учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Київський педагогічний інститут, факультет перекладачів. Працював учителем англійської мови, директором школи. З 1959 по 1974 рік перебував на нелегальній роботі в країнах Європи й Африки по лінії Першого головного управління КДБ СРСР. Вільно володів англійською, німецькою, польською мовами. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки, медалями. Помер у 2005 році.

Олена Бейм (Брайловська), 1923 року народження, уродженка м. Києва, з родини військовослужбовців (дід до революції служив у Києві в чині генерала медичної служби, батько — завідувачем військовою кафедрою інституту). Закінчила Київський педагогічний інститут, факультет перекладачів. Працювала вчителем англійської мови у школі. З 1959 по 1974 рік перебувала на нелегальній роботі в країнах Європи й Африки. Вільно володіла англійською, німецькою, польською мовами. Померла у 1992 році.

Розвідники-нелегали діяли під оперативними псевдонімами «Фрам» і «Вікторія». У 60-ті роки минулого століття у столиці однієї з крупних африканських країн були господарями елітного салону краси, який швидко завоював популярність у представників дипломатичного корпусу, дружин членів уряду, крупних бізнесменів. Керівництво розвідки високо оцінювало добуті ними відомості по колишній англійській колонії, яка щойно одержала незалежність і за вплив на яку СРСР наполегливо боровся з Англією та США.

Співробітники зовнішньої розвідки придивлялися до подружжя як до можливих кандидатів на роботу ще під час їхнього навчання в Київському педінституті. Вірніше, тоді вони ще не були одружені. Після війни, демобілізувавшись

із Далекосхідного фронту у званні старшого лейтенанта й маючи за плечима лише вісім місяців навчання на прискорених курсах у танковому училищі, Борис Бейм вирішив одержати вищу освіту. У педінституті, де він хотів учитися на факультеті перекладачів, заняття вже почалися. Але, як виняток, оцінивши велику наполегливість і бойові нагороди фронтовика — два ордени Червоної Зірки, його все ж зарахували на перший курс і прикріпили до нього з шефських міркувань двох кмітливих студенток. Одна з них — Олена і стала згодом його дружиною.

Першою звернула на себе увагу співробітників зовнішньої розвідки Олена. І не тільки красою й умінням швидко знаходити спільну мову з іншими, а в першу чергу своїм прекрасним знанням англійської мови. Воно й не дивно, адже під час відсутності підручників дівчина студіювала мову за книгами Діккенса. Їй запропонували працювати за кордоном, але самій. Вона рішуче відмовилася. Про це Олена зізналася чоловікові пізніше. Незабаром, у день здачі останнього державного іспиту, вони з Борисом розписалися й, незважаючи на те, що були киянами, поїхали за призначенням до Донецька. Викладали в школі англійську, потім Борис став директором школи.

Як з'ясувалося пізніше, увесь цей час співробітники розвідки тримали їх у полі зору, ретельно перевіряючи. Напевно, викликав якісь сумніви той факт, що батько дружини — завідувач військовою кафедрою одного з інститутів, у 1937 році був репресований і розстріляний. Тоді йому згадали і дворянське походження, і діда — генерала царської армії, статського радника. У Бориса ж по лінії батьків питань не виникало. Батько, хоч і служив до революції в царській армії, потім перейшов до червоних, у громадянську воював у дивізії Щорса, був нагороджений орденом Червоного Прапора. У 30-ті роки був першим директором центрального гастроному на Хрещатику.

Цього разу співробітники зовнішньої розвідки розмовляли з ним. Суть та ж — пропозиція працювати за кордоном. Тільки тепер вже удвох. Про характер майбутньої роботи — нічого конкретного. Проте він дав згоду.

Але спочатку була спецпідготовка в Москві. Треба було засвоїти премудрості конспірації, оперативної роботи, виявлення зовнішнього спостереження. Їх учили приймати радіограми й розшифровувати їх, підбирати місця для проведення тайникових операцій, закладати мініатюрні контейнери у схованки й вилучати з них передачі, інструктували, як поводитися під час провалу.

Все це для них було новим і незвичайним, викликало великий інтерес і трохи лякало. Не те, щоб вони чогось боялися, просто невідомість постійно тримала їх у своїх обіймах. Вони вже усвідомлювали, що за кордоном будуть наодинці з усіма проблемами і на випадок непередбачуваних обставин викручуватися доведеться самотужки. У радянське посольство вже не підеш. З перетинанням кордону ця «пуповина» буде відрізана, і лише незримі нитки будуть зв'язувати зі своєю країною.

До моменту виїзду в Африку вони вже чотири роки мешкали в Європі, змінили дві країни, виконали чимало завдань і, що дуже важливо, закріпили свою легенду й залишили реальні сліди, що підтверджували їхнє існування за новими документами. За легендою, його батьки колись емігрували з Європи в Латинську Америку, там Борис і народився. Коли йому виповнилося п'ять років, повернулися назад. У роки війни батьки Бориса й Олени загинули або пропали безвісти.

Разом із дружиною з перших же днів складання легенди вони прагнули максимально пристосувати її до своїх характеристик та індивідуальних особливостей. Вони наповнювали легенду реальними подіями зі свого життя, переносячи їх у побут тієї країни, в якій вони нібито проживали раніше, перевіряли природність її звучання на своїх співрозмовниках. Під час перебування у Швейцарії Борис навіть записався на курси вивчення іспанської мови, щоб у пам'яті закріпився хоча б якийсь мінімальний словниковий запас. У спілкуванні між собою вони придумували різні каверзні питання й обговорювали найбільш природні відповіді на них, відшліфовували легенду й вживалися в неї, поки вона не стала частиною кожного з них.

Зрештою вони вже іноді самі заплутувалися, де легенда, а де реальність.

Борис на все життя запам'ятав випадок, що стався з ним ще на початку розвідувальної кар'єри. Тоді він перебував у, так званій, проміжній країні, де мав прожити два роки, звикаючи до життя за кордоном, здобуваючи певні навички, кваліфікацію, обзаводячись новими знайомими. За визначеною йому легендою, він виступав у ролі польського єврея. Якось з ним трапилася історія, котра засвідчила, що дрібниць у цьому питанні не буває. У синагозі розговорилися вони з місцевим євреєм і, як водиться в таких випадках, почалися питання: хто і звідки родом, про родичів, знайомих. Чим більше розповідав Бейм про свою легенду, тим більше пошваблювалися очі в співрозмовника.

— А в якому районі Вільнюса ти жив? — запитав він.

Бейм відповів, назвав вулицю, будинок. Добре, що він задалегідь спеціально з'їздив на це місце, ретельно вивчив усе довкола, узнав необхідні відомості про сусідів. Будинок, щоправда, у роки війни був повністю зруйнований, це спеціально так підбирали.

— Так я добре знав твоїх батьків, — вигукнув новий знайомий, — а тебе ще маленьким тримав на руках.

І він почав у подробицях розповідати про його «батьків і родичів». Добре, що Борис тоді був ще дуже маленьким і всього нібито не пам'ятав. На щастя, усе обійшлося й ніяких підозр не виникло.

У визначену їм для тривалого осідання африканську країну подружжя приїхало в перші ж дні одержання нею незалежності після англійського колоніального правління. Ще навіть не були встановлені дипломатичні відносини з СРСР. Центр цікавила будь-яка інформація про настрої у вищих урядових колах, зовнішньополітичні плани, орієнтацію конкретних високопоставлених чиновників на США, Англію або Радянський Союз. Радянський уряд мав намір всіляко підтримувати подальшу боротьбу країни за свою політичну та економічну незалежність, тоді як інші намагалися перешкодити цьому процесу. Для

цього треба було мати достовірну й регулярну інформацію про розгортання подій у країні. Саме на це націлили розвідників-нелегалів.

Перед від'їздом з ними зустрівся начальник африканського відділу ПГУ і спробував остаточно розставити акценти на тих питаннях, які вимагали особливої уваги.

— Про те, що це новий напрямок роботи для зовнішньої розвідки, — ми з вами вже говорили раніше, — зауважив він. — Наші позиції в Африці ще досить скромні. У 50-ті роки невеликі резидентури радянської розвідки були лише в Єгипті, Ефіопії, Судані, Гані та Гвінеї. Тепер, коли на карті африканського континенту з'явилося одразу 17 незалежних держав, ми також розширюємо свою присутність. На цьому етапі ми рекомендуємо здійснювати роботу з великою обережністю, обмежуватися для початку, можливо, лише довірчими стосунками. Діяльність нашої розвідки не спрямована проти африканських країн, навпаки, вона зорієнтована на підтримку національно-визвольних рухів. Тут наші з ними інтереси співпадають. Для нас важливо ретельно аналізувати ситуацію в кожній африканській країні — залишиться вона в орбіті старої системи чи піде іншим шляхом, шукати серед африканців друзів і союзників. А ще треба уважно стежити за політикою колишніх і нинішніх колонізаторів: Англії, Франції, Бельгії, Португалії, а також спрямувань США.

Прагнучи надати більшої вагомості їхній майбутній місії, начальник відділу продовжував:

— Не виключено, що ви можете стати учасниками державних переворотів, які там нерідко відбуваються за участі західних держав та їхніх спецслужб, супроводжуються громадянськими війнами, міжособистими й плеємінними суперечками. У цій ситуації для нас важливо знати, які сили здійснили переворот, хто прийде до влади, яким шляхом вони збираються вести країну далі. Може так статися, що радянські дипломатичні й торговельні представництва будуть евакуйовані і тільки ви, розвідники-нелегали, зможете дати відповіді на ці та багато інших питань.

Помітивши в очах Олени тривогу й занепокоєння та зрозумівши, що він, можливо, захопився змалюванням проблем і труднощів, він спробував перейти на більш не-офіційний тон у спілкуванні:

— А взагалі, ви не бійтеся. Все буде нормально. Єдине, що незвичні там кліматичні умови, жаркувато буде після помірного теплого клімату України, та й санітарні умови не на висоті. Так що бережіться, запасайтесь необхідними ліками для профілактики. А спільну мову ви з африканцями знайдете, я в цьому не сумніваюся. Щоправда, у них зовсім інший менталітет, колоніальні часи привчили їх не довіряти білим людям, підозріло ставитися до кожного європейця. Але з вашими відкритими характерами і талантами ви і в пустелі друзів знайдете.

Начальник відділу спробував, було, ще жартувати, але все виходило якось недоречно і натягнуто, тому наостанок просто побажав удачі та щасливої дороги.

Перед їхнім приїздом було здійснено чотири спроби осідання розвідників-нелегалів у цій країні, і всі вони з різних причин закінчувалися невдало. Тому й готувалися дуже серйозно. Відповідно до легенди, вони сюди приїхали як туристи, у країні їм нібито дуже сподобалося, і вони вирішили залишитися, почавши якусь свою справу. Але це легко сказати, а як реально зробити? На облаштування й організацію бізнесу Центром було виділено всього 10 тисяч доларів, які привезли у схованці в подвійному дні сумки. На таку суму можна було ще в Радянському Союзі розгорнутися, але аж ніяк не за кордоном.

Частина грошей одразу пішла на оплату готелю. Потім виникли проблеми з імміграційним департаментом, який вимагав у якості гарантії внести чималу грошову суму на зворотний виліт у Латинську Америку, громадянами однієї з країн якої вони були за паспортами. Це на той випадок, коли бізнес у них не залагодиться і доведеться їх відправляти назад. Допоміг адвокат-англієць, до послуг якого вони звернулися у перші ж дні перебування на африканському континенті. Він був досвідченим фахівцем, мав широкі зв'язки, і так склалося, що виявив щирю

участь у долі щойно прибулих європейців. Вислухавши Бориса, він одразу підняв слухівку та зателефонував до свого приятеля — директора крупної страхової компанії.

— Не хвилюйтеся, є інший вихід з цієї ситуації, — промовив він за хвилину. — Ідіть зараз у цю страхову компанію, заплатіть 900 шилінгів і вам нададуть необхідний гарантійний лист. Віддасте його в імміграційний департамент і можете розпочинати свою справу.

Згодом стосунки з адвокатом переросли у приятельські. Завдяки цьому у них з'явився не лише компетентний порадник, а й цінне джерело корисної інформації про події в країні. Потім почалися термінові пошуки окремого житла й роботи. У готелі вони не могли довго знаходитись, тому що буквально з перших днів перебування в країні два рази на тиждень повинні були одержувати радіограми із Центру. У певний час доводилося налаштовувати радіоприймач на відому їм хвилю й записувати шифроване послання. Однак з урахуванням того, що готель знаходився в діловому центрі столиці, навколо було багато світлової реклами та інших радіоперешкод, приймати повідомлення було справжньою мукою. Приймач слухали тільки в навушниках, щоб ні прослуховуючи пристрої, ні випадкові перехожі не зафіксували звук азбуки Морзе.

Незабаром їм вдалося недорого зняти котедж і підшукати офіс для бізнесу. З організацією своєї справи, або прикриття, як це називали в Центрі, подружжю деякою мірою пощастило. Вони точно вгадали зі сферою прикладання знань і навичок, отриманих в останній країні перебування. Там Олена навчалася на курсах лікувальної косметології й мала необхідну практику, а Борис освоїв премудрості масажу. Нетривале знайомство з діловим життям столиці молодій африканській держави показало, що тут існує всього п'ять-шість досить посередніх салонів краси. Так що відкриття нового салону на європейський манер обіцяло як непоганий прибуток, так і гарні можливості для швидкого встановлення необхідних контактів.

Незабаром у центрі міста в престижному районі відкрився салон краси «Хелена» (на честь Олени Володи-

мирівни). Його господарка — чарівна, ерудована, сучасна, товариська й привітна жінка дуже швидко завоювала популярність у місцевій діловій й політичній еліті, а її чоловік здобув репутацію умілого масажиста та неперевершеного оповідача анекдотів.

Місце для офісу обрали у фешенебельному будинку, що належав одному з багатіїв цієї країни. Зібравши про власника необхідні відомості, розвідники-нелегали досягли помітних успіхів у налагодженні з ним добрих ділових стосунків. Згодом вони стали чи не єдиними з усіх клієнтів-орендарів, для яких він знаходив привітну посмішку й обов'язково щоразу під час зустрічей зупинявся, щоб поцікавитись, як ідуть справи, чи задоволені приміщенням, іноді запрошував на каву. Це при тому, що з іншими орендарями він навіть не вітався.

Секрет такого успіху був не тільки в тому, що «Вікторія» і «Фрам» за найвищим розрядом обслуговували його доньку. Завдяки своєму адвокату, який добре знав власника і сам рекомендував йому подружжя, як своїх добрих знайомих, вони так уклали договір оренди, що в нього не можна було вносити ніяких змін до закінчення терміну. З іншими ж клієнтами постійно виникали конфлікти через те, що власник періодично підвищував орендну плату, а вони висловлювали своє невдоволення. Крім цього, вони завжди вчасно оплачували всі рахунки за оренду приміщення та стоянку для автомобіля, а також постійно користувалися послугами бюро подорожей, що належало власнику будинку. Це зміцнювало їхню репутацію в його очах, як людей поважних і забезпечених.

Таке своєрідне «загравання» з ним було не випадковим. Адже крім того, що він був мільйонером і входив до бізнес-еліти країни, він ще й був членом парламенту. А це давало неоціненні можливості вивідувати через нього важливу інформацію суспільно-політичного та економічного характеру, про що періодично надходили запити від керівництва розвідки.

Успішно залагодивши всі формальності, Борис терміново вилетів у Швейцарію для закупівлі необхідного устатку-

вання й препаратів. Саме це згодом стало одним з головних факторів популярності їхнього салону. Ніхто в країні не мав такого сучасного обладнання. Хоча, звичайно ж, найбільшою запорукою успіху стала саме майстерність господарів салону і те, що вони були європейцями. В інших же салонах в основному працювали аборигени.

Щоправда, довелося витратити всі заощадження. Якби справа прогоріла, то й на зворотний квиток грошей не було б. Зате через кілька місяців у них пішла солідна клієнтура: представники дипломатичного корпусу, у тому числі послы, дружини членів уряду, крупні бізнесмени. Доводилося тримати планку високо, самим вести відповідний спосіб життя, давати рекламу в дорогі видання, відвідувати престижні клуби, запрошувати гостей. На території орендованої садиби у них був занедбаний, зарослий бур'яном тенісний корт. Вирішили привести його в порядок і не пошкодували. Незабаром у вихідні тут почали все частіше з'являтися американці, англійці, італійці й інші дипломати, у яких в невимушеній обстановці легше розв'язувалися язики.

Радіограми із Центра для «Фрама» й «Вікторії» надходили двічі на тиждень. Іноді вони не містили ніякої інформації, але досить часто, особливо в періоди загострень обстановки й надмірної активності інших країн у цьому регіоні, ставилися конкретні завдання. Для прийому було виділено три частоти, на яких повідомлення дублювалися у вечірній час. Олена одягала навушники й швидко записувала стовпчики цифр, передані азбукою Морзе. Вона це робила зі швидкістю 22 групи цифр за хвилину. Борис під час навчання в Москві встигав записувати тільки 16. Тому він виходив на подвір'я подихати свіжим повітрям або якимось іншим способом підстраховував від випадкових відвідувачів. Потім повідомлення розшифровували.

Все необхідне для цього зберігалось в схованках — в олівці, щітці для одягу й інших предметах. Дещо ховали у дверцятах холодильника, наприклад, пристосування для виготовлення так званих мікрокрапок. Саме в такому вигляді вони іноді відправляли свої послання в Центр — пи-

сали текст, потім його перезнімали й зменшували до розміру завбільшки із крапку, знебарвлювали цей шматочок плівки за допомогою спеціальних препаратів, потім брали поштову листівку, підрізали на ній якесь певне місце й під нього вклеювали. Тільки після завершення роботи й знищення всіх доказів лягали спати.

Це було незмінне правило упродовж усіх 15 років їхньої роботи за кордоном. Вони ніколи не нехтували заходами конспірації, можливо, були навіть занадто прискіпливими в цих питаннях, зате гарантували себе від зайвих неприємностей. Неодноразово, виходячи із квартири, вони залишали особливі мітки, запам'ятовували розташування речей, щоб перевірити, чи не здійснювався під час їхньої відсутності негласний обшук. Раз на місяць, а також після здачі в ремонт він ретельно оглядав машину, чи не встановлені в ній якісь підслуховуючі пристрої. Особливу обережність доводилося проявляти під час вилучення схованок. Лише переконавшись у цілковитій безпеці, він направлявся до місця виїмки, а дружина в цей час спостерігала за оточенням. Часто на такі операції він возив із собою щільну рукавичку із грубої шкіри, адже в Африці в дуплах дерев, ринвах, різних нішах, підібраних для схованок, могли підстерігати будь-які несподіванки. Засовуєш руку, а там — отруйна змія або тарантул.

Вони ретельно дотримувалося ще одного правила, обов'язкового для всіх розвідників-нелегалів, — між собою навіть за містом, далеко від сторонніх розмовляти тільки іноземною мовою, жодним чином не російською чи українською. А про справи, пов'язані з розвідувальною діяльністю, говорили або в безлюдних місцях, або в будинку, користуючись ручкою й аркушем паперу. Уголос нічого не промовляли, тільки писали питання й відповіді, а потім усе спалювали. Все це вимагало величезних зусиль і міцних нервів. Звичайній людині важко впоратися з таким колосальним навантаженням.

У «Вікторії» й «Фрама» були свої прийоми, як пережити важкі дні, як розслаблюватися. Вони із дружиною приблизно раз на два тижні намагалися давати собі пов-

ний відпочинок від всіх своїх оперативних справ і зв'язків, виїжджали за місто на природу, подалі від цивілізації, милувалися прекрасними африканськими пейзажами, тваринним світом. І тоді голова ставала легкою, і всі неприємні думки кудись зникали. Якось на території національного парку вони поблизу спостерігали за антилопами й жирафами, що вільно гуляли саваною.

— Де б ти ще в житті побачила таке видовище! — зазначив він.

— Якби ти знав, з якою радістю я б зараз опинилася в нашому київському зоопарку, — відповіла вона, її голос при цьому по-зрадницькому затремтів.

Він подивився в її очі, що зволожилися, одразу все зрозумів, міцно пригорнув до себе й вимовив:

— Потерпи ще трішки, незабаром усе зробимо й поїдемо додому.

Вони ще довго так стояли, міцно обійнявшись. Кожний із них знав, що бувають дні, коли туга за рідною землею стисне все зсередини і по-зрадницькому підступить до горла, і тоді здається, що втома, яка нагромадилася за роки, нервова напруга досягли критичної межі й ніяких сил більше немає. Але знали й те, що розвідник не може піддаватися емоціям, поганому настрою, не має права на такі думки, він має бути завжди у формі. Від цього залежить його безпека. І вони тримали себе в руках.

Якось подружжя серйозно стурбувалося своєю безпекою. Це трапилося після появи в пресі повідомлень про викриття в одній з південноафриканських країн радянського розвідника. Провал відбувся зовсім випадково. Його виводили в США через африканські країни, де він мав покласти в банк велику суму грошей на своє ім'я для її легалізації й подальшого використання під час облаштування на новому місці. Саме в цей час трапилося пограбування якогось великого банку, і поліція активно вела розшук, перевіряла кожного підозрілого. Його затримали прямо в банку, почали з'ясовувати особистість, джерело одержання грошей і якимось чином докопалися до істини.

З публікацій випливало, що він на якийсь час зупинявся й у країні перебування «Вікторії» та «Фрама». Вони одразу подумали, а чи не давали в Центрі йому про всяк випадок їхні координати для можливого зв'язку. А можливо він під час допитів під впливом психотропних речовин щось уже й розповів про них? Такі думки реально хвилювали їх на той час. І вони терміново надіслали запит у Центр, щоб з'ясувати, чи мав він якусь інформацію про них. Відповідь надійшла швидко і дещо їх заспокоїла.

Ще один випадок змусив їх уважніше придивлятися до оточення салону. Якось до них на прийом прийшла зовні дуже поважна англійка. Під час чергового сеансу Олена почула, як хтось тихенько зайшов на першому поверсі через двері. Вибачившись перед нею, вона спустилася вниз і побачила чорношкірого чоловіка, який розглядав вивіски й рекламу. Запитала, що йому треба. Він щось невиразно відповів і швидко пішов. Англійка дуже насторожено до цього поставилася, почала згадувати, чи не говорили вони в цей час про політику, своє ставлення до керівництва країни. Наостанок вона попередила їх бути обачнішими, бо скрізь вештається чимало агентів контррозвідки, які стежать за всіма європейцями, вивідуючи їхнє відношення до влади, розповіла про методи роботи місцевих спецслужб, про те, як виявляти таких агентів.

Після цього випадку розвідники повісили над вхідними дверима салону дзвіночок. Одна з постійних клієнок під час чергового відвідування щиро здивувалася від цього, вигукнувши: «Як мило. Прямо як у старій добрій Англії!» Вона також була англійкою, дружиною верховного судді країни. Довідавшись про причини, що спонукали поставити дзвіночок, звичайно ж, без деяких подробиць, вона похвалила за обачність і ще більше розповіла про роботу контррозвідки: про закупівлю в США новітнього обладнання для різних служб, включаючи спеціальні автомобілі, радіоапаратуру, про пошук комуністичних шпигунів, про те, хто з радянських представників викликає підозру. Наступного дня в обумовленому місці розвідники

поставили мітку, яка свідчила про те, що в них є термінова інформація для передачі через схованку.

Особливо корисною для «Вікторії» й «Фрама» стала поява в салоні нової постійної клієнтки. Нею виявилася особистий секретар президента країни, за сумісництвом — радник з питань етикету й вихователь його дітей, яка мешкала на території резиденції глави держави, відала облаштуванням його побуту й офіційних прийомів. Таке знайомство було величезною удачею для розвідників. Однак спочатку клієнтка трималася досить насторожено, майже нічого не розповідала ні про себе, ні про свою роботу. І взагалі, розвідники звернули увагу на те, що вона перебувала в стані постійної підозрливості й нервового зриву.

Аналізуючи деякі її уривчасті фрази і відповіді на заздалегідь підготовлені питання, Олена зробила висновок, що жінка дуже втомлюється на роботі, і навіть більше не фізично, а морально. Її нерви були в досить поганому стані, і вона потребувала, в першу чергу, співчуття й симпатії. Виступаючи в ролі психотерапевта, хазяйка салону поряд з рекомендаціями із лікувальної косметології намагалася давати якісь конкретні поради, бути щирою й ненав'язливою. До того ж Борис завжди прагнув бути привітним з нею, жартував, розповідав анекдоти, даючи розрядку її нервам. Довелось докласти чимало зусиль і вміння, щоб вона змогла розслабитися, відпочити, виговоритися, чого їй, судячи з усього, так не вистачало. Усе це, зрештою, зіграло свою роль. З кожним візитом відвідувачка ставала більш спокійною, відвертою й говіркою.

З'ясувалося, що вона походить із заможної англійської сім'ї, однак свого часу проти волі батька вийшла заміж, і на цій підставі родинні стосунки практично розірвалися. Батько категорично негативно висловився стосовно її обранця і сказав, що вона ще пошкодує про свій вибір. Так згодом і сталося. Через кілька років вони розлучилися, але горда донька не пішла на замирення з батьком і вирішила довести, що сама зможе всього досягти. Новий етап свого життя вона почала, так би мовити, з чистого аркушу далеко від дому. Жінка подалася до Африки в одну

з англійських колоніальних держав, де закінчила курси з діловодства, оформилася на роботу в комерційну фірму, стала активно вивчати місцеву мову і згодом досягла значних успіхів. Це стало в нагоді їй після здобуття країною незалежності та під час участі в конкурсі на заповнення вакантних посад у президентській канцелярії. Її знання та навички одержали найвищої оцінки, що зрештою дозволило посісти солідний пост. Однак це не принесло їй очікуваного задоволення.

— Вам навіть у найстрашнішому сні не можуть наснитися жахи, які я переживаю ось уже впродовж кількох років, — якось відверто зізналася вона. — А все через начальника особистої охорони президента, який усіх білих патологічно ненавидить. Мене так взагалі незлюбив з першого нашого знайомства. Його люди стежать за кожним моїм кроком. Мені дозволяється лише раз на тиждень зустрічатися зі своїм другом і раз на місяць провідувати подругу. А нещодавно після прийому в резиденції він, будучи напідпитку, підсів до мене за столом і, дивлячись прямо в очі, промовив: «Не знаю, чим ви приворожили нашого президента, але якби він не був вашим особистим покровителем, я б уже давно пустив вам кулю в лоба. Я відчуваю, що ви наш ворог, ворог нашої країни, хоч у мене й немає про це доказів». Я намагалася пожартувати, сказавши, що він випив зайвого, але у самої при цьому трусилася коліна.

— Так чому ви не покинете цю роботу? — поцікавилася Олена. — З вашим досвідом ви б могли влаштуватися в будь-якому місці і добре заробляти.

— Розумієте, — продовжувала жінка, — у мене ще не закінчився контракт. Крім цього, є ряд обставин, які змушують мене миритися з усіма негараздами. Мешкаючи в резиденції, я не трачу зайвих грошей на оплату квартири та харчування для себе й для свого сина. Зараз я збираю гроші на його навчання в якомусь престижному закладі в Англії. Заради цього я готова терпіти цей жах ще деякий час. А потім попрошу у президента про звільнення. Хоча це буде й непросто. От недавно один особистий його охоро-

нець — англієць, як і я, якому президент сповна довіряв, попросив, щоб його відпустили. На це почув відповідь у доброзичливому, на перший погляд, тоні, від якого віяло холодом: «Будеш зі мною, поки я живий. А якщо спробуєш піти, то не раз про це пожалкуєш».

Відчувалося, що відвідувачка одержує якесь полегшення від спілкування з «Вікторією» й «Фрамом», їй більше ні з ким було просто відверто поговорити. А розвідники, у свою чергу, мали змогу отримувати найсвіжішу інформацію про оточення президента практично з перших рук. Скажімо, Центр цікавили причини розбіжностей між президентом і лідером правлячої партії, між президентом і віце-президентом. Їм вдалося це з'ясувати. Або відомості про те, хто має найреальніші шанси перемогти на майбутніх виборах і на кого варто робити ставку. Не кажучи вже про те, що чимало найрізноманітнішої важливої інформації мимохідь потрапляло в їхні руки. Зокрема, важливими були відомості про методи роботи місцевої контррозвідки, що безпосередньо стосувалося питань їхньої особистої безпеки.

До деяких високопосадових клієнтів на їх вимогу Борису й Олені доводилося їздити додому. Одним з таких клієнтів був колишній аташе з питань торгівлі американського посольства, що звільнився зі служби й займався бізнесом. Чим більше з ним спілкувалися, тим виразніше складалося враження, що нелегали мають справу зі своїм колегою по ремеслу. Інформацію про американця, його минулу роботу в Європі й СРСР повідомили в Центр і незабаром одержали відповідь: «Будьте дуже обережні. Містер Н. має причетність до американських спецслужб».

Американець жив у розкішному двоповерховому особняку. Біля входу на величезну територію садиби знаходився вольєр із двома гарними гепардами. Поряд стояв ряд стародавніх автомобілів, які хазяїн колекціонував.

— Містер Н., — якось запитав у нього Борис, — а ви не боїтеся, що у випадку якихось хвилювань у країні або, не дай Боже, перевороту втратите все нажите майно?

— Ні, не боюся, — довірливо відповів американець. — У мене є гарантії, що на випадок непередбачуваних подій

все аж до меблів й одягу мені буде компенсовано в США. На таких умовах я погодився далі працювати тут.

Повертаючись до себе, подружжя, не змовляючись, думали про одне: а що чекає їх після повернення на батьківщину? Ні квартири, нічого в них там не було. А тут теж всі зароблені гроші йшли на орендну плату, закупівлю препаратів і підтримку такого рівня життя, який би забезпечував знаходження у високих колах суспільства й виконання завдань Центру. Тільки, так звана, аварійна сума грошей на випадок термінової непередбаченої «евакуації» була надійно захована вдома.

Незабаром, після закінчення шести років перебування в Африці, Центр ухвалив рішення про згортання роботи «Фрама» й «Вікторії» та їхнє повернення. У Москві їх чекав сюрприз — хоч і маленька, але окрема двохкімнатна квартира. У неї купили якісь меблі, холодильник, телевізор, транзисторний приймач і радіолу, а на гроші, що залишилися, — третю модель «Жигулів». У них після повернення було три тисячі доларів чеками. Все відразу й витратили. І тільки встигли поставити на вхідні двері новий замок, коли надійшла команда на виїзд в іншу країну.

Потім були нові поїздки, вихід на пенсію, переїзд у Київ. Єдине, що не встигли за роботою — завести дітей. Вечорами вони іноді діставали слайдоскоп і продивлялися власноруч зроблену в Африці колекцію слайдів. Тільки на них була мальовнича природа й визначні пам'ятки, а все життя в розвідці так і залишилося поза кадром.

40 РОКІВ У ЗОВНІШНІЙ РОЗВІДЦІ

— *Із досьє зовнішньої розвідки*

М'якушко Василь Омелянович народився 11 січня 1923 року на хуторі М'якушки Решетилівського району Полтавської області. Учасник Великої Вітчизняної війни. В органах держбезпеки з 1943 року. У зовнішній розвідці з 1952 року. Після закінчення 101-ї розвідшколи майже шість років працював у паризькій резидентурі радянської розвідки під дипломатичним прикриттям. З 1961 по 1984 рік був керівником розвідки в КДБ УРСР (заступник начальника, начальник 1-го управління, заступник Голови КДБ УРСР). У 1984–1991 роках — робота у представництві КДБ СРСР при МВС Болгарії. Генерал-майор у відставці. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни I ступеня, Трудового Червоного Прапора (двічі), Богдана Хмельницького III ступеня, «За заслуги» III ступеня та багатьма медалями.

З перших днів появи у паризькій резидентурі радянської зовнішньої розвідки у 1954 році Василь М'якушко відразу привернув до себе увагу колег. Недавній фронтовик, який не раз дивився на війні в обличчя смерті, і в новій якості був сміливим, винахідливим і надзвичайно працездатним. Швидкому входженню його в колектив і робочий процес певною мірою сприяло природне вміння легко встановлювати контакти з людьми, володіти ініціативою у спілкуванні та невимушено переводити звичайні знайомства у вигідне для розвідки русло. Він охоче брався за будь-яку, іноді навіть невдячну справу, і завжди витягував з неї максимальний результат.

Не боятися труднощів його навчило саме життя. Здебільшого, звичайно, війна, але насамперед все ж батьки — Омелян Аксентійович і Парасковія Іванівна, прості трудівники з Полтавщини, які з діда-прадіда працювали

на землі. Вони змалку вчили його селянській мудрості, як поводитися серед людей, як власними руками й розумом заробляти на прожиття і виживати в скруту. Їх родина пережила голодомор 1932–1933 років. Особливо тоді потерпали від голоду батько і старший брат Андрій. Мама, яка краще переносила недоїдання, ледве виходила «мужиків». А ще їх та інших односельців від голодної смерті рятував, як тільки міг, голова колгоспу. Навесні тридцять другого за рознарядкою згори надходила певна кількість посівного матеріалу. Голова на свій страх і ризик роздавав колгоспникам трохи зерна. Його варили й їли, як кутю. Яка ж вона тоді була смачна! Той смак йому добре пам'ятався.

Громадська робота в школі й, зокрема, в комсомольській організації, де він був серед лідерів, привчила його до самостійності та відповідальності, а ще — проявляти ініціативу й постійно генерувати ідеї. Війна загартувала в окопах, але не витіснила з душі добро і людяність. Усі ці риси характеру в ньому й побачила у повоєнні роки Зінаїда — викладач російської мови нахимівського училища, яка згодом стала його дружиною. Тоді училище знаходилося під Ленінградом, у Петергофі. А оперуповноважений військової контррозвідки Василь М'якушко займався на той час підбором кандидатів для служби в розвідці й контррозвідці з-поміж курсантів військово-морських училищ.

Упродовж певного часу він цілеспрямовано здійснював пошук, попереднє вивчення й перевірку осіб для роботи в нелегальній розвідці. Новий напрямок службової діяльності настільки його захопив, що на його результати звернуло увагу керівництво управління, яке безпосередньо займалося розвідниками-нелегалами. Згодом, після кількох бесід зі співробітниками цього управління, і йому запропонували піти вчитися на розвідника. Але для себе він визначився по-іншому: спочатку вирішив здобути вищу освіту. І лише після закінчення Московської вищої військової юридичної академії він повернувся до цього питання. З 1952 по 1954 рік довелося ще вчитися у 101-й

розвідувальній школі, що знаходилася в лісі під Москвою. Основну мову йому визначили французьку, а через деякий час назвали і місце майбутнього призначення — Франція.

Перед від'їздом з ним зустрівся керівник радянської зовнішньої розвідки Олександр Панюшкін. Розмова була відвертою та прямою.

— Я не буду від вас приховувати, що там буде важко, — говорив Олександр Семенович. — Я про це вам кажу відверто, бо знаю, що ви фронтовик, знаєте, що таке небезпека, ризик і бойова обстановка. А там, куди ми вас послаємо, іде «холодна війна». Там передній край цієї війни, можна сказати, що її епіцентр. У Франції знаходиться штаб-квартира НАТО, де розробляються плани військово-стратегічного протистояння Радянському Союзу і всьому соціалістичному табору, аж до його цілковитого знищення. Не можна виключати, що ця «холодна війна» може перерости і в «гарячу». Треба бути готовим і до такого розвитку подій. Тому я прошу вас бути максимально зібраними, обережними і відповідальними за доручену ділянку роботи. А визначена вам ділянка надзвичайно серйозна — добування військово-політичної інформації по блоку НАТО. Вам доведеться безпосередньо працювати з нашими розвідниками-нелегалами. Пам'ятайте, від того, наскільки це робитимете професійно, залежить їхнє життя і свобода. Ризикувати можна лише у крайньому випадку та в розумних межах. Не забувайте, що за кожним кроком і вчинком стоять долі інших людей, за яких ми всі разом відповідаємо головою.

Над цими словами Панюшкіна він ще довго розмірковував. Але лише опинившись за кордоном у реальній обстановці, сповна осягнув, що розвідка — дійсно важка, копітка, напружена праця, яка постійно тримає тебе у напрузі, вимагає докладання максимальних зусиль, наполегливості, витримки, волі, серйозних знань і майстерності.

І ось він у Парижі — місті, яке раніше знав лише з романів Гюго, Бальзака, Мопассана, зі спеціальних навчальних посібників і карт. Як хотілося просто походити старовинними вуличками й помилуватися містом, краще

вивчити його вже безпосередньо. Та доводилося все суміщати. Ситуація вимагала відразу включатися в роботу.

Париж він непогано вивчив ще в розвідшколі. Співробітник, який не один рік пропрацював у паризькій резидентурі, по карті і фотознімках показував маршрути пересування, місця для організації зустрічей, шляхи можливого відриву від зовнішнього спостереження, акцентував увагу на районах, де розміщені підрозділи поліцейських і спеціальних служб, яких потрібно уникати. На курсах водіїв вистачило всього восьми уроків, щоб згадати раніше отримані навички і засвоїти нові правила дорожнього руху. За кермом службового авто з кожним днем він відкривав для себе новий Париж.

Багато часу займала робота за посадою прикриття — секретарем консульського відділу посольства. Відвідувачів було чимало, і вони приходили з найрізноманітнішими питаннями та проблемами. Коли ж в емігрантських колах Франції стало відомо, що в консульстві з'явився співробітник-українець, який розмовляє українською мовою, відвідувачів значно додалося, зокрема, представників української еміграції. До М'якушка приходили з проханнями довідатися інформацію про родичів, що мешкають в Україні, про життя на історичній батьківщині, з іншими питаннями.

Якось з України до Парижу приїхав ансамбль під керівництвом Павла Вірського. Ажіотаж був неймовірний. Бажаючі потрапити на виступ приходили навіть у консульство за сприянням у придбанні дефіцитного квитка. А пізно ввечері звідкись із півдня Франції прибув повний автобус зі співвітчизниками й відразу до М'якушка: «Допоможіть потрапити на концерт!»

— Всі квитки вже продані, — почав пояснювати Василь Омелянович.

Але приїжджі ледве не зі слізьми на очах благали щось придумати. Робити нічого, розмістили їх на ніч прямо в консульстві. М'якушко сам з ними провів усю ніч у розмовах про Україну. А вранці відправився в готель до Вірсь-

кого, пояснив ситуацію й звернувся з проханням провести хоча б якийсь невеличкий концерт.

— Не можу, — відповів він. — Люди втомилися, дехто ноги до крові порозтирав, адже на совість танцювали, виклалися сповна. Та й день уже весь розпланований.

— А давайте разом поїдемо до приїжджих, ви подивитеся в їхні очі й усе це самі їм скажете, — запропонував М'якушко, як останній аргумент.

Зрештою, Вірський таки зустрівся із співвітчизниками, тепло поспілкувався й дав додатковий концерт, що також пройшов з аншлагом. Їхній вдячності не було меж.

З наполегливістю М'якушко взявся й до розвідувальної роботи. Спочатку його більше залучали до участі в заходах прикриття досвідчених співробітників резидентури, заодно, щоб він краще вивчив місто. Доводилося здійснювати відволікаючі маневри, проводити контрспостереження, страхувати колег на випадок якихось ускладнень. Та досить швидко він уже сам став першим номером під час проведення серйозних операцій.

Його можливості значно розширилися після переходу на роботу в представництво СРСР у ЮНЕСКО. Тут завдяки встановленню широких контактів йому вдалося обзавестися документом, який давав можливість безперешкодно пересуватися країною і не просити окремих дозвіл на виїзд у певні райони, як цього вимагали встановлені правила для іноземних дипломатів. А вміння віртуозно керувати авто зробило його незамінним фахівцем з проведення тайникових операцій або так званих моментальних зустрічей в різних містах країни — Марселі, Гаврі, Шербурзі та інших.

Нерідко упродовж двох діб він з напарником проїжджав близько двох тисяч кілометрів до Марселя й назад, плутаючи сліди й перевіряючи, чи немає «хвоста», щоб в обумовленому місці провести секундну зустріч з важливим агентом або розвідником-нелегалом, чи обробити тайник. При цьому з рук у руки непомітно передавали конверти з цінною інформацією, документами, фотокассетами. Часто ні імен, ні прізвищ своїх візаві він не знав,

лише прикмети й паролі. Перед проведенням таких операцій його терміново викликав резидент і довірливо, аж навіть якимось по-дружньому говорив:

— Василю, краще тебе цього ніхто не зробить. Ось шифровка з Центру, а ось альбом з описанням потрібного тайника. Часу обмаль. Уважно все прочитай, і в дорогу. Я на тебе цілком покладаюся.

У той період у Франції існував жорсткий контррозвідвальний режим. Політична ситуація була не дуже стабільною, тривали глибокі зміни у соціально-економічній сфері й починався процес краху французької колоніальної імперії, велися бойові дії в Алжирі. Що відбуватиметься з цією країною, яким шляхом вона розвиватиметься далі? Ці питання цікавили дипломатів, політиків і розвідників багатьох країн. Відповідь на них шукали і представники радянської розвідки, прогнози яких базувалися на інформації, що добувалася оперативним шляхом і тому була особливо цінною.

Це також був період серйозного протистояння двох систем, двох військово-політичних блоків: НАТО і Варшавського Договору. Перед співробітниками паризької резидентури радянської розвідки завдання ставилося так: інформація про найбільш важливі рішення НАТО повинна бути на столі у глави СРСР Микити Хрущова раніше, ніж у президента США Дуайта Ейзенхауера. І досить часто це вдавалося.

Якось серйозна ситуація склалася буквально напередодні важливої міжнародної зустрічі на найвищому рівні, що проходила за участю радянського керівництва у Женеві. Саме у цей час паризькій резидентурі вдалося отримати дуже цінну розвідувальну інформацію зі штаб-квартири НАТО, яка могла суттєво вплинути на переговорний процес. Резидент викликав М'якушко і ще одного співробітника, які були залучені до проведення цієї операції, і поставив їм завдання терміново виїжджати до Швейцарії з таємними документами. Вони були зняті на мікроплівку і поміщені в спеціальний контейнер. У разі затримання чи якихось інших непередбачуваних ситуацій плівки моментально мали бути знищені кислотою, ємності з якою знаходилися

в контейнері. За кермо сів М'якушко, і вони на максимальній допустимій швидкості, щоб зайвий раз не привертати увагу дорожньої поліції, рушили в дорогу.

У Женеву розвідники прибули пізно ввечері і всю ніч провели в резидентурі за перекладом привезених документів, складанням узагальнюючої довідки. Звичайно, не все змогли бездоганно перекласти і належним чином оформити. Але основний зміст був зрозумілий. З деяких важливих матеріалів, за браком часу, виготовили фотокопії розміром у чверть стандартного аркушу паперу. На ранок, украй зморені, з червоними від недосипання очима разом з резидентом радянської розвідки у Женеві пішли на доповідь до Голови КДБ СРСР Серова. Той, продивившись матеріали в папці, почав на підвищених тонах висловлювати своє невдоволення:

— Що, я маю в такому вигляді все це доповідати керівнику нашої делегації Молотову?

І тут вже не витримали нерви у самих розвідників:

— Ми всі там ризикували, добуваючи ці документи, привезли їх за сотні кілометрів, цілу ніч сиділи над їх опрацюванням, зробили максимально можливе, щоб встигнути до початку переговорів, а ви ще чіпляєтесь до їхнього оформлення. Ми свою справу зробили, а ви вже далі вирішуйте, як хочете.

Резидент розгублено спостерігав за цією сценою, не очікуючи таких слів від співробітників, які мали б ледве не благоговіти перед всесильним Головою КДБ. За такі слова можна було і кар'єрою поплатитися. У цей час Серов, спересердя вилаявшись, махнув рукою і, прямуючи до дверей, кинув репліку:

— Чорт знає, що тут у вас робиться!

М'якушко з колегою із зіпсованим настроєм пішли відпочивати. Наступного дня їх викликав резидент. Зайшовши до кабінету, помітили, що настрої у нього був уже інший, ніж минулого дня.

— Ваше щастя, що інформація виявилася надзвичайно цінною і корисною, сказав він відразу, — а то не зносити б вам погонів. Серов просив передати подяку від Молотова.

Завдяки привезеним вам матеріалам вдалося скоригувати позицію Радянського Союзу і достойно виглядати на переговорах, навіть більше, ніж достойно. Хочу від себе додати, що це саме те, що вимагається від розвідки. Дякую вам за все. А ще Серов попросив мене нагородити вас цінними подарунками.

При цьому резидент відчинив сейф і дістав звідти дві коробочки, які вручив кожному. Всередині були годинники, але, на жаль, не фірмові швейцарські, а звичайнісінькі радянські подарункові. Та й від цього розвідники були задоволені, від одного усвідомлення, що їхня праця, зусилля усієї паризької резидентури не пропали даремно і принесли користь державі. Їх по-справжньому переповнювала гордість за те, що вони роблять серйозну й потрібну справу.

В оточенні керівництва стратегічних структур НАТО та інших міжнародних організацій радянська розвідка мала цінні джерела інформації. Важливу роль у цій мережі відігравав Жорж Пак, якого пізніше на Заході назвали одним з найвагоміших агентів КДБ у Франції за всі роки «холодної війни». Він займав важливі пости в багатьох урядових установах, був досить успішним чиновником. На визнання заслуг на державній службі у 1956 році він був нагороджений орденом Почесного легіону. На момент зустрічей з Василем М'якушкою Жорж Пак працював у системі Міністерства оборони Франції, а потім — у секретаріаті НАТО.

Основний оперативний співробітник резидентури, який постійно працював з Паком, на той момент був з якихось причин відсутній — чи то відпустка, чи тривале відрадження. А заздалегідь намічені зустрічі переносити не можна було. До того ж важливі відомості, які надавав агент, вимагали негайної доповіді у Центр і відповідного реагування. Але «світити» таке джерело інформації перед іншими розвідниками не можна було. Його всіляко оберегали від будь-якої розшифровки, як тільки могли.

Для Василя М'якушка зробили виняток. Раніше він залучався до заходів із забезпечення прикриття зустрічей

Пака з іншими представниками резидентури. Візуально вони знали один одного. Жорж Пак сам приділяв серйозну увагу дотриманню правил конспірації і неодноразово заздалегідь приходив на зустрічі, аби була можливість пересвідчитися, чи немає за ним стеження. Якось він, намотуючи чергове коло в районі обумовленого місця, обійшов М'якушка, котрий здійснював прикриття, і непомітно для інших, підійшовши ззаду, стиснув його руку. Мовляв, усе гаразд, можна не хвилюватися.

Зустрічі, які відбулися пізніше, і безпосереднє спілкування, хоч і нетривале, залишили у Василя М'якушка приємне враження про цю людину й породили симпатію до неї. Усім своїм єством Пак демонстрував, що він був і завжди лишатиметься патріотом своєї батьківщини. Передаючи радянській розвідці матеріали, які розкривали військово-стратегічний потенціал і плани НАТО, він цим самим хотів зберегти рівновагу двох систем і не допустити виникнення нової світової війни, яка б знищила і Францію. Діючи таким чином, він, за його словами, керувався гуманними почуттями і неодноразово при цьому повторював, що ніколи не робив того, що могло б зашкодити його країні. При цьому він категорично відмовлявся від будь-яких грошових винагород.

Пізніше М'якушко уважно стежив за драматичною долею Жоржа Пака. Після одержання інформації від перебіжчика Анатолія Голіцина, співробітника ПГУ, про те, що один із високопосадових французьких чиновників працює на радянську розвідку, контррозвідка згодом зварила коло пошуків і вийшла на Пака. У 1964 році його засудили до довічного ув'язнення, яке згодом скоротили до 20 років і зрештою після численних клопотань і апеляцій президент Франції Жорж Помпиду підписав декрет про умовне звільнення.

Іноді М'якушко навіть не знав усієї інформації про осіб, з якими зустрічався, про вміст пакетів, які передавав комусь або залишав у схованках, про деталі проведення операцій, але був упевнений, що це робиться в інтересах загальної важливої справи. Бувало, що передавав валізи

з цінностями. Їх він залишав у схованці, а сам здалеку стежив за тим, як передачу забирала потрібна людина. Якось у горах ледве не замерз, поки дочекався приїзду кур'єра з іншої країни. Залишати ж без нагляду закладений і необроблений тайник він не мав права.

А одного разу із Центру прийшла телеграма з вказівкою передати пакет конкретній людині. Справа звичайна: пакет надходить задалегідь дипломатичною поштою. Що в ньому, ніхто не знав і не повинен був знати. У телеграмі зазначається час, місце зустрічі, прикмети людини, пароль і відгук. Потрібно було вчасно прийти на обумовлене місце, не привівши за собою «хвоста», переконатися, що немає стеження і за людиною, що згодом з'являлася, зайти в затишне місце, де менше всього можна бути поміченими сторонніми, швидко передати пакет і розійтись. Головна увага при цьому приділялася тому, хто приходив на зустріч. Найчастіше в його ролі виступав нелегал, якого нізащо не можна було засвітити.

Василь М'якушко прийшов на обумовлену зустріч біля входу в кінотеатр з журналом у лівій руці і почав чекати. Раптом дивиться й очам своїм не вірить: до нього наближається однокашник по розвідшколі. Мало того, що вони разом навчалися, так ще й грали у волейбол, ходили в сауну, загалом, мали дружні відносини. Той теж зрадів, упізнавши його. При цьому навіть не намагався сховати посмішки на обличчі. Підійшов ближче й говорить:

— Привіт, Василю, тобі й пароль казати?

Довелося, стримуючи емоції, шикнути на нього й таки зажадати назвати пароль і прямувати за риг будинку. Там відразу непомітно він передав йому пакет, запитав, як справи, і вже зібрався йти, але старий друг несподівано запропонував:

— А давай он у те кафе заїдемо, хоч по п'ятдесят крапель коньячку вип'ємо за зустріч.

— Та не можна нам довго разом перебувати, — відповів М'якушко, — це ж порушення всіх правил конспірації.

— Послухай, Василю, — продовжував він, — ти, напевно, увечері приходиш додому до дружини, до дітей, ви ра-

зом спілкуєтесь, а я вже не один рік бовтаюся один, за доміркою дуже скучив.

Говорить він це, а в самого на очах прямо сльози блищать. Шкода М'якушці його стало, і він піддався на умовляння. Зайшли вони в кафе, випили кави з коньяком, поговорили кілька хвилин і розійшлися. Потім Василь Омелянович сів у машину, а колега, що його підстраховував і здійснював контрспостереження, відразу почав висловлювати претензії:

— Ти що собі дозволяєш, так не можна...

Довелося, звичайно, пояснити ситуацію, але він все ж сказав, що буде доповідати про це керівництву. Наступного дня Василя М'якушка викликав до себе резидент. Коли він зайшов, то побачив у кабінеті вчорашнього напарника й відразу все зрозумів. Почав знову все пояснювати й виправдуватися, але ніякі доводи не допомагали. Один «залізний» аргумент суворого, але справедливого шефа все перекривав.

— Уяви собі, — повчав він, — раптом через якийсь час у твого знайомого трапиться провал, і почнуть розбиратися, аналізувати кожен його крок, кожен зустріч і операцію за весь період роботи. Дійде й до цього випадку. І може так трапитися, що через свою дурість ти станеш винуватим, засвітивши його.

На завершення бесіди резидент пообіцяв про усе доповісти в Москву. Але зробив він це чи ні, Василь Омелянович так і не дізнався. Зате урок із цього випадку він виніс на все життя й згодом не раз розповідав про це своїм підлеглим, наставляючи їх перед відправленням за кордон.

А з другим вони пізніше якось знову зустрілися, але вже в Москві. Згадали про той злощасний епізод, відзначивши, що нікому нічого за це не було й на цьому добре. Але все ж погодилися, що пильність втрачати не можна за жодних умов.

З кожним роком перебування за кордоном його професійна майстерність зростала, розширювалося коло важливих для розвідки контактів. В інтересах справи після завершення трирічного терміну перебування у Парижі його

залишили ще на стільки ж. Вагомість отримуваної ним інформації позитивно оцінював не лише резидент, а й куратори в Центрі. Якось від одного зі своїх нових знайомих він почав одержувати дуже важливі відомості. Відносини розвивалися настільки стрімко, що М'якушко просто не встигав їх належним чином формалізувати й підганяти під загальноприйнятну схему. А для переведення контакту на інший рівень треба було зібрати певну кількість інформації, здійснити обов'язкові перевірки, написати купу паперів й одержати багаторазові санкції від керівництва. У даному конкретному випадку дозвіл на залучення цієї особи до роботи на радянську розвідку мав давати Голова КДБ СРСР.

Однак так склалися обставини, що М'якушко, не чекаючи закінчення всієї цієї тривалої процедури, по суті, на порушення відомчих вимог вже почав повною мірою працювати зі своїм новим джерелом інформації. Фактично, відбулася вербовка. Саме в цей момент, коли почали надходити важливі відомості, які були дуже високо оцінені, його викликали до Москви. «Буде наганяй», — вирішив він. Таке ж припущення допустив і його безпосередній начальник — резидент радянської розвідки в Парижі. Але робити нічого. Нашвидкоруч підготувавши відсутні документи в справі, М'якушко з тривогою у серці поїхав на батьківщину.

Начальник Першого головного управління Сахаровський відразу ж повів його до Голови КДБ СРСР Шелепіна. Як розвідник встиг роздивитися допитливим поглядом документи на знайомого іноземця, що лежали на столі, той уже їх чекав. Але замість очікуваного прочухана Шелепін детально розпитував про всі обставини справи, намагався зрозуміти, чи не була зроблена поспішність. А в цілому похвалив за наполегливість, ініціативу й розумний ризик і на прощання дав вказівку Сахаровському представити розвідника до урядової нагороди.

— У тебе нагороди вже є? — запитав той у М'якушка уже в коридорі.

— Є, за війну, — коротко відповів Василь Омелянович.

— Розумієш, яка тут складається ситуація, — продовжував Сахаровський, — у Хрущова на підписі лежить

ціла купа подань на нагороди. Щось він тягне і взагалі не дуже йде в цьому питанні назустріч. Давай краще дамо тобі знак почесного співробітника органів безпеки. Його недавно заснували. Будеш в першій сотні нагороджених.

М'якушко погодився і з гарним настроєм почав збиратися назад. З нетерпінням очікувала на повернення з Москви чоловіка Зінаїда Петрівна — його дружина. Він її не посвячував у деталі своєї розвідувальної діяльності, лише в ті нюанси, які їй потрібно було знати. Але завдяки розвиненій жіночій інтуїції вона знала й розуміла значно більше. Ще коли тільки постало питання про його тривале закордонне відрядження до Франції, дружина почала вивчати французьку мову. Перед від'їздом з нею, як і з іншими дружинами розвідників, проводили відповідні бесіди та інструктажі. В основному доводили загальну інформацію про специфіку роботи чоловіків, а також розповідали про правила поведінки у громадських місцях, закони країни перебування, звичаї, про дипломатичний етикет. Багато уваги надавали заходам безпеки.

Загалом же до розвідувальної діяльності свою дружину М'якушко не залучав. Лише в деяких випадках, як виняток, вона надавала незначну допомогу. Нарівні з чоловіками у розвідці працювали тільки ті жінки, які також були кадровими співробітниками, мали відповідну підготовку й досвід роботи. Такою в паризькій резидентурі у той час була Зінаїда Миколаївна Батраєва. З нею та її чоловіком Борисом Никодимовичем подружжя М'якушків заприятелювало і весь час підтримувало теплі дружні стосунки.

Зінаїда Батраєва офіційно значилася перекладачем у посольстві. Але мало хто знав, що вона протягом п'яти років перебування у Франції конспіративно підтримувала зв'язок з Карідад Меркадер — матір'ю агента радянської розвідки Рамона Меркадера, який за убивство Троцького відбував двадцятилітнє покарання у мексиканській в'язниці. Вона неодноразово передавала їй гроші від радянської розвідки та листи від сина, надавала моральну підтримку. Крім цього вона виконувала роль зв'язкового з надзвичайно цінним агентом, який з міркувань безпеки

відмовлявся виходити на явочні зустрічі з чоловіками. Контакти відбувалися лише у вечірній час. Він передавав їй плівки з важливою інформацією, а вона йому — усні завдання та інструкції. Вони зазвичай були дуже великими, і їй доводилося щоразу заучувати їх напам'ять французькою мовою. На такі зустрічі її неодноразово привозив на автомобілі і Василь М'якушко, відповідаючи за безпеку проведення операції.

Неписаним правилом було доповісти резидентові про повернення із завдання, як би це не було пізно ввечері. З урахуванням того, що квартирні телефони могли прослуховуватися, заздалегідь домовлялися про виконання цієї місії дружинами. Скажімо, Зінаїда М'якушко телефонувала дружині резидента або іншого співробітника, говорила з нею на якісь сторонні теми і при цьому якимись обумовленими фразами давала зрозуміти, що чоловік уже повернувся і у нього все гаразд.

Іноді Василь М'якушко брав дружину з дитиною на операцію з вилучення матеріалів із тайника або проведення так званої моментальної зустрічі. Одне з таких місць знаходилося недалеко від їхнього будинку. Вони робили вигляд, що вийшли на прогулянку. Син катався на роликових ковзанах, а вони поволі йшли алеєю, де знаходилося багато відпочивальників. На лавках сиділи парижани, щось жваво обговорюючи між собою. На одній з них в обумовлений час сидів непримітного вигляду чоловік і читав газету. Того разу, як завжди, Василь Омелянович помітив його ще здалеку. На якусь долю секунди вони непомітно для сторонніх зустрілись поглядами. Все йшло за планом.

Дійшовши до кінця алеї, вони повернули назад. Нібито нічого підозрілого не помітили. М'якушко поклав руку у кишеню плаща. Це був умовний знак для його візаві. Відпрацьованим жестом чоловік відразу прикріпив магнітний контейнер до металевого каркасу нижньої частини лавочки і почав згортати газету. Коли відстань між ними скоротилася до двох десятків метрів, він поволі підвівся і попрямував уздовж алеї. Подружжя М'якушів відразу примостилося на його місце. Ще деякий час вони про щось

розмовляли, вивчаючи обстановку навколо. Потім Василь Омелянович непомітно ковзнув рукою униз, і металевий предмет прямокутної форми опинився у нього, затиснутий в долоні. За кілька секунд він уже лежав у кишені.

Обпершись ліктями на ноги, він щось говорив дружині і навіть не відразу зрозумів, що сталося. Якийсь молодик швидким рухом навів на них об'єктив фотоапарата і натиснув на кнопку. Потім його рука ковзнула у внутрішню кишеню куртки. Коли він упритул наблизився до них, у протягнутій руці вони помітили невеликий талончик. Це був фотограф. Він привітно посміхався і пояснював, що вони через деякий час можуть за невелику плату одержати фотознімок в ательє, розміщеному неподалік за вказаною адресою. Ввічливо попрощавшись, він попрямував далі, відшукуючи об'єкти для нових знімків. Лише тепер М'якушко почав усвідомлювати, що сталося. Але в голові у розвідника ще роїлися тривожні думки. «Що це — випадковий збіг обставин, чи спланована акція», — розмірковував він.

Звичайно ж, про цю ситуацію М'якушко відразу доповів резиденту. Ще раз ретельно все проаналізували, прорахували кожен хвилину й кожен крок і дійшли висновку, що це все ж був збіг обставин. Фото забрали з ательє і залишили напам'ять. А ось місце для проведення тайникових операцій довелося таки змінити. Як кажуть, подалі від гріха.

Активність радянського розвідника не могла довго залишатися непоміченою представниками французьких спецслужб. Але просто так його затримати або видворити не могли — дипломатичний імунітет. Допоміг випадок, вірніше, зрадництво. Агент, що працював безпосередньо з М'якушком, звернувся спочатку до американців, які потім передали його французам, і з якихось міркувань у всьому зізнався. Ця інформація відразу ж стала відома нашій резидентурі.

Як тільки через надійні джерела в поліцейських структурах стало відомо про зрадництво, у Москву негайно відправили дружину М'якушка з двома синами. А з при-

воду нього йшли активні консультації із Центром. Важливо було уникнути політичного скандалу. На третій день було ухвалене рішення про його таємний виїзд із Франції. В резидентурі були певні зв'язки в аеропорту, і одному зі співробітників вдалося провести його на борт рейсового літака «Аерофлоту» під виглядом члена екіпажа без проходження митного й паспортного контролю.

А через кілька днів офіційний Париж запросив радянського посла, щоб оголосити М'якушка персоною нон грата, зажадати покинути Францію в 24 години й надати цьому факту публічності. Але посол СРСР Сергій Виноградов спокійно на це відповів: «Такого співробітника в штаті посольства немає. Він уже виїхав на батьківщину». Французи були в здивуванні. Вони були впевнені, що офіційно він кордон не перетинав. Довелося інцидент вважати вичерпаним і не виносити його на сторінки газет. Набагато пізніше в книзі Тьєррі Вольтона «КДБ у Франції» прізвище М'якушка серед встановлених радянських розвідників все ж було зазначене.

З колегами по паризькій резидентурі йому було важко розлучатися. Тут панувала доброзичлива атмосфера товарищескості, взаємодопомоги, яка дозволяла кожному розкрити свої здібності та професійні якості. М'якушко вдалося тут утвердитися як серйозному й успішному розвіднику-агентуристу, досвідченому співробітнику, спроможному самостійно вирішувати широке коло питань. На його рахунок було чимало цінних джерел інформації, особисто підібраних, вивчених та залучених до роботи на радянську розвідку. Про те, що вони значилися в категорії особливо цінних, він дізнався пізніше вже у Центрі. Реалізація лише деяких матеріалів, одержаних від них, зокрема, у науково-технічній сфері, мала великий економічний ефект. Це при тому, що головним напрямком його роботи було добування інформації військово-політичного характеру. Саме завдяки доброму особистому психологічному контакту зі своїми помічниками М'якушко вдавалося досягати солідних результатів. І навіть ще упродовж деякого часу після повернення із Франції йому доводилося

виїжджати на зустрічі з ними в Австрію, Фінляндію та інші країни, привозячи важливу інформацію.

Після повернення на батьківщину Василю М'якушко так і не дали повністю відгуляти відпустки за всі майже шість років перебування у Франції, де він такої можливості не мав. Через деякий час його викликали до начальника ПГУ КДБ СРСР Сахаровського.

— Є думка направити тебе начальником управління розвідки в Україну, — сказав Олександр Михайлович. — Ти добре себе зарекомендував за кордоном, знаєш всі лінії розвідувальної роботи, а головне — вловив актуальність науково-технічної розвідки на сучасному етапі. Під час перебування у Франції мав хороші здобутки у цій сфері, хоч це і не входило у безпосередні обов'язки. Я пам'ятаю, як від твоєї агентури з Ліону надходили важливі матеріали, а іноді й коробки зі зразками нових розробок, призначених для застосування у військовій сфері. А в Україні величезний промисловий і науково-технічний потенціал. На жаль, зараз спостерігається деяке відставання у нас від країн Заходу, особливо у сфері розробки та впровадження новітніх технологій. Завдання розвідки — нашими специфічними методами добувати необхідні відомості та сприяти їх реалізації у виробництві.

— Але ж в Україні є начальник управління — Савчук, — промовив М'якушко.

— Савчук збирається на посаду начальника управління КДБ по Львівській області. Деякий час побудеш у нього в заступниках, поки вирішаться всі формальності з оформленням, увійдеш в робочий процес. А далі вже будеш сам керувати.

Щоб ось так відразу з посади помічника начальника відділу призначали одним з керівників республіканського розвідувального управління, та ще й куди — в Україну, такого М'якушко не пригадував. Висока оцінка його здобутків і професійних якостей тішила, але осмислення того, що його очікувало на новому місці, примушувало доряче порозмірковувати над майбутніми планами та першими кроками в новій якості.

Пригадалася ознайомча бесіда з Головою КДБ УРСР Нікітченком у кабінеті того ж Сахаровського. Спочатку той запитав, чи не призабув він українську мову. А потім почав говорити про основні завдання, що треба вирішувати на новому місці. Найбільше уваги приділив протидії українським емігрантським центрам за кордоном, необхідності ледве не створення навколо них нелегальних резидентур. Як це було далеко від власних уявлень М'якушка про справжню розвідувальну роботу, від того, про що вони недавно говорили з Сахаровським, що він сам реально спостерігав у Франції. Діаспора там в основному була доброзичливо налаштована до України і до того, що тут відбувається, і він не бачив потреби у тому, щоб марнувати стільки розвідувальних зусиль на контроль ситуації в цьому середовищі й проведення якихось надзвичайних акцій. Не по емігрантських центрах треба було працювати, а через них, їхні можливості проникати в країни ймовірного противника і до необхідних секретних відомостей. З такими планами він їхав до Києва.

— У цих питаннях з місцевим керівництвом не сперечайся, — наставляв його на прощання Сахаровський, — але намагайся послідовно проводити лінію на перебудову роботи зовнішньої розвідки та її переорієнтацію на добування інформації економічного, науково-технічного та військово-політичного характеру.

По приїзду до Києва М'якушко швидко знайшов спільну мову із Савчуком, який згодом передумав їхати начальником управління до Львова. Ще упродовж кількох років він залишався на старій посаді, а Василь Омелянович був у нього заступником. Він узяв на себе весь тягар агентурно-оперативної роботи, почав кадрове оновлення управління, зробив ставку на підвищення професійного рівня співробітників, добився через Москву дозволу на створення штатних курсів з поглибленого вивчення іноземних мов. Коли він через три роки обійняв посаду начальника управління розвідки, це вже було зовсім інше управління. Українських розвідників все частіше стали відряджати для роботи у закордонних представництвах, забирати на підвищення до

Москви. Щороку високу оцінку одержували кандидати в розвідники-нелегали, підібрані в Україні, перевірені та забезпечені відповідними легендами.

З урахуванням хороших ділових контактів у центральному апараті зовнішньої розвідки він постійно ставив питання про реалізацію саме на підприємствах потужного оборонно-промислового комплексу республіки інформації, добутої за кордоном представниками розвідки з України. Іноді навіть сперечався з цього приводу і на найвищих нарадах спеціально порушував це питання, добиваючись свого, але й результат від цього був позитивний. Пізніше неодноразово йому телефонував перший секретар ЦК компартії України Володимир Щербицький і цікавився, чи це не його підлеглі добули таку цінну інформацію, про яку йшлося в таємних доповідних записках із Москви. Йому, як члену політбюро ЦК КПРС, регулярно надходили такі доповідні. Приємно було підтверджувати це і вислуховувати похвалу від Володимира Васильовича. А ще, заручившись підтримкою Щербицького, йому вдалося добитися відкриття за кордоном важливого представництва України, з позицій якого було налагоджено добування розвідувальної інформації в інтересах республіки.

Якось, уже з урахуванням завойованого авторитету, М'якушко спробував замахнутися на більше. Під час одного з приїздів Сахаровського до Києва він поставив йому питання:

— Чи можемо ми окремі операції та розвідувальні заходи, що стосуються безпосередньо України, проводити повністю самостійно, без одержання санкції з Москви, лише інформуючи про це в робочому порядку?

— Ось коли українська розвідка, можливо, колись буде самостійною і ви будете начальником самостійного управління, тоді вже будете робити, що захочете, — відповів Сахаровський. — А поки у нас централізована зовнішня розвідка Радянського Союзу, все буде проходити через Москву.

М'якушко це прекрасно розумів і все ж прагнув більшої свободи у прийнятті рішень, а своїм підлеглим, що

вийжджали у закордонні відрядження, додатково намагався ставити завдання в рамках конкретних розробок саме українських виробників.

Якось в одній з європейських країн вдалося залучити до роботи на радянську розвідку цінне джерело в сфері розробки новітніх комп'ютерних технологій. От тільки розвідник, що зустрічався з ним, у цьому питанні нічого не розумів. Тоді, в 60–70-ті роки, для багатьох це було ще новою і незвіданою справою. Деякі здобуті розвідкою матеріали показали одному академікові з київського науково-дослідного інституту. Той відразу ж оцінив їх сповна. «Що вам треба ще довідатися?» — запитали у вченого. Той перелічив ряд специфічних питань. Але навіть розвідники з відповідною освітою із цього нічого не змогли зрозуміти. Як бути в цій ситуації? М'якушко запропонував відправити за кордон на зустріч із іноземцем разом з нашим розвідником самого академіка.

Москва спочатку категорично заперечувала. Мотивували тим, що в такий спосіб буде розшифроване наше джерело, порушені всі правила конспірації. Але зрештою все ж дали добро, зваживши на можливу вигоду від такої зустрічі. І не прогадали. Згодом довелося організувати ще кілька таких зустрічей у різних країнах, а потім на прохання академіка здійснювалася закупівля за кордоном і необхідного устаткування. Пізніше вчений зізнався, що завдяки отриманій інформації вдалося заощадити десятки мільйонів державних коштів і кілька років роботи.

Практично упродовж 23 років Василь М'якушко здійснював керівництво діяльністю підрозділів зовнішньої розвідки України. Потім ще п'ять років працював у представництві КДБ СРСР при МВС Болгарії. У відставку вийшов у 1991 році, маючи понад сорок років розвідувального стажу. Для нього розвідка стала змістом усього життя, свого роду покликанням. І у цій специфічній сфері він реалізував себе повною мірою, ще раз підтвердивши справедливі висловлювання, що в розвідку приходять назавжди і колишніх розвідників не буває.

ЗМІСТ

<i>Коріння й крона (замість передмови)</i>	5
Камергер польського королівського двору.....	8
Рятівник Відня	25
На таємній службі у французького короля	35
Полювання на Нестора Махна	50
«Консул» на зв'язок не вийшов	82
Хто ви, лікарю Ліницький?	108
На чолі розвідки УНР	121
Таємниця художника Миколи Глуценка	135
П'ять орденів Марії Фортус.....	149
Команданте Ніколас	165
Зі спеціальним завданням у Варшаву	176
Список Івана Кудрі	185
Завдання: проникнути в німецьку розвідшколу..	197
Почесний громадянин Кракова	213
Мисливці за атомними секретами	228
Доля резидента	244
Світлана і Жан	269
Під «дахом» елітного салону краси	283
40 років у зовнішній розвідці	299

Художньо-документальне видання

Скрипник Олександр Васильович

Український слід у розвідці

Відповідальний за випуск *О. Д. Бакуменко*
Редактор *О. Д. Бакуменко*
Коректор *Т. А. Наумова*
Обкладинка, художнє оформлення *І. В. Женченко*
Макет, комп'ютерна верстка *М. І. Женченко*

Книгу видано завдяки фінансовій підтримці
туристичної компанії «Феєрія»
Керченського порту
ТОВ «Хіліантус» (Київ)
фірми «Акваполіс» (Сімферополь)
фірми «Комерсант» (Одеса)
ТОВ «Укрвторресурс» (Київ)

Підписано до друку 05.05.09.
Формат 60x84/16. Гарнітура SchoolBook.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 8,82.
Обл.-вид. арк. 7,06.

ТОВ «Видавниче підприємство “Ярославів Вал”»
Адреса: 01034. Київ, вул. Ярославів Вал, 21-Є, оф. 57.
Тел./факс: 486-53-78.
E-mail: lum2003@ukr.net

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи: ДК № 2971 від 12.09.2007 р.